

В. Татарський

**ПІД
ЧОТИРМА ПРАПОРАМИ**

СПОГАД

Мюнхен 1983

В. Татарський

ПІД
ЧОТИРМА ПРАПОРАМИ
СПОГІД

Мюнхен 1983

Накладом автора.

**„Logos“ GmbH, Buchdruckerei u. Verlag,
Bothmerstr. 14, 8000 München 19**

ПЕРЕДМОВА

Мені, як багатьом іншим, пощастило пережити дві світові війни і нашу визвольну боротьбу 1917—1920-их років, при чому доля так покерувала моїм життям, що в тих війнах, а також в періоді між ними, довелося мені служити не тільки в українській, але і в деяких європейських арміях і носити їхні однострої. По закінченню останньої війни ми «українці-залишенці» шукали захисту перед усякими большевицькими репатріаційними комісіями, що вешталися по всіх містах Німеччини. Такий захист знаходили ми в т. зв. таборах ДП, де мали відносний спокій і безпеку. В таборах ми зустрічали своїх товаришів або добрих знайомих, з якими не бачилися майже 25 років. Звичайно, що при таких зустрічах багато говорилося про переживання за такий довгий час. Темою розмов були теж мої переживання в українській та інших арміях. Під час моїх оповідань мої приятелі казали мені, що в них є багато цікавих моментів, а тому було б добре, щоби я їх записав. Це й спонукало мене написати свої спогади.

Опрацював я свої спогади, починаючи дитячими і юнацькими роками, описав свою військову службу в арміях і перебування на другій еміграції в Німеччині. З огляду на фінансові труднощі в 1959 р. я видав лише спогади про військову службу. Тепер моє матеріальне положення поправилося, а крім того мені допомогли мій двоюрідний брат А. Плосак і добрі приятелі, і я вирішив видати повні мої спогади з тим, що до попередніх додав нові розділи.

Ці спогади охоплюють довгий період від дитинства до останнього часу. Можливо, що в деяких місцях я переплутав дати і назви місцевостей, або поставив їх не у властивому порядку. Однак факти відповідають дійсності, а це — найважливіше.

Автор

1. The first part of the paper is devoted to the study of the properties of the function $f(x)$ defined by the equation

$$f(x) = \int_0^x \frac{1}{1+t^2} dt$$

for $x \in \mathbb{R}$. It is shown that $f(x)$ is an odd function and that it satisfies the inequality

І. ДИТЯЧІ І ЮНАЦЬКІ РОКИ

1

Від моїх дитячих і юнацьких років минуло більш ніж півсторіччя. Я краще пам'ятаю пригоди і переживання з тих часів як, наприклад, з часів військової служби в польській армії.

Народився я 28 лютого 1898 року по старому стилю в містечку Стара Мурафа, Ямпільського повіту Кам'янець-Подільської губернії, в родині урядовця. Тепер вже нема ані Мурафи, ані того повіту, ані губернії, бо большевики переіменували Мурафу на Жданово, а повіт і губернію на Шаргородський район Вінницької області. Невідомо з яких причин вони це зробили, бо за старих часів Мурафа було досить великим містечком, мала передмістя Слобода Клекотина, центр містечка і друге передмістя Травна. Українці жили переважно на передмістях, а в центрі — майже самі жиди.

Згідно з оповіданнями старих людей, назву «Клекотина» виводили від того, що нібито під час татарських набігів на Україну одного разу вони дійшли аж до передмістя Мурафи і вирізали впень людність, що «аж кров клекотала». Від того часу передмістя стали називати «Клекотина».

За мого дитинства в Мурафі були дві школи: на Травні — початкова школа, на Слободі — двохкласна школа з програмою п'ятирічного навчання; дві православні церкви і католицький костюл, до якого на свята приїзджали тисячі людей з околиць Мурафи. Всі вони майже без винятку говорили українською мовою, а поляки, утотожнюючи віру з національністю, називали їх поляками. Був шпиталь, аптека, пошта і навіть тюрма. Владу мав староста, який під час засідання міської управи надягав на шию щось на подобу золотого нашийника. Про порядок дбав поліцейний урядник і ста-

новий пристав, який мешкав у нашому домі. Уся торгівля була в руках жидів, українці мали лише велику кооперативу. Географічне положення Мурафи було невигідне, бо містечко було закинене далеко від залізниці, куди треба було їхати балагурою по кам'яній з вибоями дорозі. Балагури були в руках жидівських.

Мій тато мав трьох братів і три сестри. Тато і брати Федір і Петро були самоучки, лише наймолодший брат Микола закінчив учительські курси і вчителював на селі. Будучи вчителем, він водночас підготовлявся до праці землеміра. Коли я вже був юнаком, дядько Микола став землеміром і його обрали городським головою в м. Староконстантинові. На тому становищі він перебував до вибуху революції.

Тато працював «об'єщиком» в державному лісі, вуйко Федір був лісничим у багатого поляка-поміщика. Найстарший брат тата Петро був магазинером в цукроварні. Дві мої тітки вийшли заміж за багатих господарів, а одна за економа в польському маєтку. До речі, коли він старався отримати цю посаду, поміщик висунув передумову — знання польської мови. Як брати, так і сестри мали свої дома в Мурафі та в околицях, за винятком вуйка Миколи, який мав свої дома в Староконстантинові і навіть в Криму в Бахчисараю. Пізніше дім в Бахчисараю йому став в пригоді, бо коли большевики skonфіскували його дома в Староконстантинові, він переїхав до Бахчисараю.

Наш дім був завеликий для однієї родини, тому тато винайняв половину дому становому приставові, в якій він жив і мав канцелярію. Для поліції старі часи були вигідні, бо перед Різдвом і Паскою жида привозили нашому приставові хабарі цілими возами, так що він на свято нічого не мусів купувати.

Одного дня влітку до нього привели конокрада. Злодія затримали коло канцелярії й післали по коваля, щоби його скувати. Доки знайшли коваля і доки він прийшов до пристава, навколо злодія зібралося чимало людей, а головню — дітвори, і він розповідав як краде коні.

На селах був звичай виводити на ніч коней на пасовисько. На пасовиську парубки путали коней, коні вільно паслися, а парубки розкладали вогонь й оповідали собі байки і пригоди, а найбільше — про духів і страхиття. Я, каже злодій, вибирав темну ніч, тихо підкрадався до коней, брав першого-ліпшого, розпутував його і почав утікати. Парубки додумалися, що це тікає конокрад, сідали на коней і гналися за мною. Я на коні, — продовжував конокрад, — тримався близько коней, що далі паслися, і коли парубки були вже недалеко від мене, я кілька разів міцно вдаряв коня нагаєм і помалу зсувався з коня на землю. Кінь, а за ним і парубки, швидко бігли далше, а я спокійно підходив до решти коней, вибирав собі найкращого, сідав на нього і якнайшвидше гнав в інший бік. Такий трюк мені звичайно вдавався, але тим разом мене хлопці таки зловили. За це я їм і вдячний, бо якби я попався в селянські руки, то мене збили б до непритомности, а то й насипали б розжареного вугілля за халяви.

2

В дитячих роках я був свідком смерти мого молодшого брата Григорія, дідуся, а коли мав десять років, — то й бабусі. Одного вечора мама готувала вечерю і поставила самовар, в якому вже закипіла вода, а сама пішла нарізати хліба. Григорцьо підійшов до стола, потягнув за самовар і гаряча вода вилялася на нього. Мама післала по лікаря. Лікар оглянув братчика й сказав, що йому вже годі допомогти. За пару годин Григорцьо помер. Коли братик лежав на ліжку, бо домовини ще не було, я кілька разів підходив до нього і намагався відкрити йому повіки, щоб він не спав. Тоді я ще не знав, що це смерть.

Рік по смерті брата, я прийшов до дідуся, який мешкав в домі вуйка Петра, і застав його в ліжку. Коли дідусь мене побачив, кивнув пальцем, щоби я підійшов до нього. Я підійшов ближче до ліжка. Дідусь дав мені п'ять копійок і сказав, щоби я купив собі цукерків. Не

гаячи часу, я побіг до крамниці, купив цукерки і знову побіг до дідуся. Коли я ввійшов до кімнати, побачив в руках дідуся свічку. Свічка похилилася і спалила дідусеві майже половину довгої сивої бороди. Я перелякався, побіг додому і розказав мамі, що я бачив. Мама швиденько пішла зі мною до дідуся і ствердила, що дідусь помер. Щоби я не був свідком його смерті, дідусь дав мені п'ять копійок, щоби мене позбутися.

В часі нашого побуту в Мурафі я рідко коли бачив свого батька, бо він працював в державному лісі далеко від Мурафи і приїздив додому лише раз на місяць. Мама моя була лагідної вдачі і не забороняла мені годинами бавитися на великій площі перед нашим будинком. У той час не було таких забавок як тепер. Тому ми робили з лахміття м'ячі, грали в гудзики. Інколи, коли я програвав усі гудзики, відрізував їх від убрання тата або від блюзки матері. Грали ми часто в жмурки і в інші відомі дитячі гри.

Раз тато привіз доволі велику картину «як миші kota хоронили»: на носилках великий кіт, а перед і за носилками хмара мишей. Ввечорі послала мене мама до сусідки принести якусь позичену річ. До сусідки йшлося спочатку площею, а потім треба було перейти дорогу, котра провадила зі Слободи до центру міста. Коли я дійшов до дороги, нараз побачив цілу процесію як миші несли kota, подібну до намальованої картини. Я почекав, поки процесія не пройшла, і тоді подався до сусідки. Коли я повернувся додому мама запитала мене, де я так довго був. Я розповів, що я бачив. Вислухавши мене, мама засміялася і каже, що мені привиділася картина, що її привіз батько. Але мама мене не переконала: я досі вірю в те, що я процесію таки бачив.

Іншим разом мама дала мені п'ять золотих рублів і післала до крамниці щось купити. Було це вже під вечір і я скоренько побіг. По дорозі гроші вислизнулися мені з рук і я їх аж ніяк не міг знайти, бо лежав великий сніг. З плачем я повернувся додому і сказав

мамі, що я згубив п'ять рублів. Мама мене заспокоїла і сказала, що завтра ми ті гроші знайдемо.

— Тільки не забудь, де ти їх згубив.

Рано мама взяла відро гарячої води і ми пішли на те місце, де я згубив гроші. Місце ми скоро знайшли, бо ще були свіжі сліди на снігу від мого вчорашнього шукання. Мама наляла гарячої води на сніг і як сніг розтаяв ми побачили на землі золоту п'ятирублівку.

Коли тато приїздив, то рідко сидів вдома, бо родичів часто запрошували як не на весілля, то на хрестини або іменини. Одного разу в зимі батьки мали їхати на весілля знайомого, який мешкав недалеко Мурафи. Мене не було на кого залишити, бо бабуся поїхала на кілька днів до своєї дочки. Батьки взяли мене з собою. Коли гості вже добре попили та розпочалися танці і як мій тато пішов з мамою танцювати, до мене підійшов якийсь чоловік з чаркою в руці і каже, що на весіллі я мушу випити чарку горілки. Він змусив мене випити чарчину. Я мало що не захлинувся і мені стало так погано, що я знепритомнів. Настало замішання і до мене підбіг тато, коли я приходив до себе. Довідавшись від мене, що сталося, тато так роззлостився, що не прощавшись ні з ким, забрав нас і ми поїхали додому. По дорозі тато казав мені бігти коло саней і мені стало набагато краще. Після цього тато ніколи більше не брав мене на жодні урочистості.

3

Не пам'ятаю докладно в якому саме році в царській Росії відкрили т. зв. «казенні винні лавки». Коли про це довідався мій тато, він подав прохання до акцизного управління, щоби йому дали — як тоді називали продавців казенних горілок — посаду «сідельця». На початку 1905 р. мого тата призначили «сідельцем» в село Сімаки, Літинського повіту. Село Сімаки було дуже гарне і як бувало прийде літо, то його білі хатки ледви помічались у розцвілих садках. Недалеко від Сімак було містечко Синява, куди селяни їздили на ярмарок.

Дещо далі в іншому напрямку розкинулось містечко Межибіж, звідки привозили горілку. У тому містечку стаціонувала російська кавалерія і піхота.

Коли тато вже добре урядився в Сімаках, тоді він привіз цілу нашу родину, що тоді складалася з п'яти душ, — батьків і трьох малих синів. Приїхали ми до села ввечорі. Рано прийшов до нас сусід, котрий мешкає вблизи нашого дому на горі, і просить тата, щоби він дозволив йому взяти мене до свого дому, де покаже мені справжнього малого зайчика. Тато погодився. Сусід взяв мене на плечі і поніс до свого дому. Дім його був в садку. Садок щойно зацвів і виглядав так гарно, що мені здавалося, що це казка а не дійсність. Почастував він мене кислими яблуками, які мені дуже смакували, а пізніше показав маленького зайчика, з яким я почав бавитися. Але не довго, бо зайчик утік і я почав ревно плакати. Сусід потішив мене, що зловить другого.

Це діялося 1905 року під час російсько-японської війни. На тему війни мій тато говорив зі своїми знайомими, а зокрема із «сборщиком», що приїжджав наприкінці місяця за грошима, що їх вторгував тато. Тато мав завжди нові відомості, бо виписував з Києва газету «Кієвлянін» чи може «Кієвскую Мисль». По прочитанню газети він дуже денервувався, що російське командування нездарне, бо не може дати собі ради з малою Японією. Приїзд «сборщика» був радісним днем для тата, бо він звичайно залишався в нас на ніч, попивали з татом і розмовляли на різні теми до пізньої ночі. Я лежав в сусідній кімнаті і прислуховувався до їхніх розмов. Теми таких розмов були різні: війна з Японією, розбійники, яких в той час не бракувало, розповіді про духів і страхіття. Ще досі тямлю розповідь «сборщика» про його зустріч з розбійником у лісі:

Виїхав я з дому до села Щербані, де мав забрати гроші від продавщика горілки. Їхав я спокійно лісом, бо при мені не було ще більшої суми гроша, тому й не боявся. В лісі я переїжджав маленький місток і побачив на ньому малого хлопчину. Коли я з ним порівнявся, хлопчина й каже:

— Дядя, дайте мені гроші!

Я не звертаю уваги і їду далі. Не з'їхав ще з мосту, як з-під нього вилазить високий дядя з дубиною й каже:

— Дай, дай йому гроші, не видиш, що бідне дитя плаче.

І затримав бричку. Я мусів віддати йому два рублі, що мав при собі, і він залишив мене в покої.

В свою чергу тато розповів йому, як його двоюрідний брат, що служив в російській прикордонній сторожі, зловив людину, яка хотіла перейти границю, і знайшов при ній 200.000 рублів. Та людина, будучи касиром державного банку, гроші вкрала. Злодій запропонував двоюрідному братові тата 100.000 рублів якщо він пропустить його через кордон. Але прикордонник не погодився і передав його до рук поліції. За совісну службу брат отримав лише 30 рублів. Потім жалував, що не прийняв 100.000 рублів, що забезпечувало йому ціле життя, і не втік за кордон.

Від розбійників перейшов до духів. Мій тато розповів, що в Сімаках було двох братів — Кирило і Мефодій. Кирило привозив возом горілку з Межибіжа. Мефодій нічого не робив, бо тяжко хорував і лежав в ліжку. Під час відсутності брата Мефодій виліз драбиною на горище, прив'язав до балки шнурок і повісився. На третій день по похоронах один мешканець села йшов дорогою, що провадила на цвинтар, і зустрів Мефодія, який прямував до села.

— Куди ти йдеш, Мефодію? — запитав селянин.

— Я йду до Біскупського, щоби віддав мені кусок мотузка, що його він взяв, — відповів Мефодій.

Нступного дня про це говорило вже ціле село. Люди боялися йти вночі тією дорогою. Дідич-поляк Біскупський, який мав в Сімаках великий маєток, попросив кусок шнурка, на якому Мефодій повісився, бо це нібито приносило щастя.

Мій тато був незвичайно енергійний і не був задоволений зі своєї праці. Він розглядався за іншою, більш поплатною роботою. Найбільше він бажав стати само-

стійним. Тому він роз'їздив по сусідніх млинах, щоби купити млин. Мріяв про паровий млин. Після такої однієї поїздки — як розповідав тато — він мусів заночувати в млині, бо було вже запізно вертатися додому. Власник млина, в якого тата застукала ніч, запропонував йому переночувати в окремій кімнаті. Тато оглянув кімнату і залишився на ніч. Вночі треба було татові вийти. Як тільки він почав спускатися по сходах, зустрів гарно одягнену молоду людину, яка прямувала сходами на гору. Оглянувшись за нею, тато побачив, що вона пішла до кімнати, з якої він вийшов. За кілька хвилин тато повернувся назад, але в кімнаті нікого не було. Рано тато розказав про це власникові млина. Вислухавши тата, мельник пояснив, що два роки тому в ставку, з якого тече вода на його млин, втопилася молода людина. Від того часу люди почали оповідати, що інколи вночі бачили, як до млина прямує утопельник.

На селі в той час багато розповідалося про відьом, домовиків і чортів. Бувало як влітку на вулиці закрутиться повітря, люди пояснюють, що це «робота чортяки» і якщо кинути туди ножа, то покажеться кров. Ножа ніхто не кидав, бо всі боялися чорта. На селі в той час рідко кликали лікаря чи фельдшера (фельдшерів у той час було більше, ніж лікарів), а йшли до знахора, або викликали стару бабцю, яка качала яйце і хорому нібито ставало краще.

4

В 1905 р. тато віддав мене до церковно-приходської школи, в якій головними предметами навчання була церковно-слов'янська мова, життя святих і церковне Богослуження. Школа містилася в приміщенні учительки М. Зелінської, чоловік якої був дияконом і гірким п'яницею. Вони мали сина і три дочки. Бувало як я й інші хлопчачи приходили до них бавитися, диякон завжди заявляв про «нашествіє тридесяти язиков». Так в кол. царській Росії говорилося про французів та інші

народи, які в 1812 р. під командою Наполеона напали на Росію. До сільської еліти належали: управитель маєтку Біскупського, священник о. Тарнавський, учителька і диякон А. Зелінські і мої батьки. Розмовляли вони між собою російською мовою, яку дехто безпощадно калічив. Усі вони вважали себе «малоросами». У нас в хаті висіла картина, на якій були намальовані всі національності царської Росії. Під кожною національністю був напис, напр., «великорос», «малорос», «білорос», «єврей» і т. д. Всі вони були намальовані в своїх національних строях. Була теж інша невелика картина всіх голів європейських держав. Всі вони були у військових мундирах. В цивільному убранні був лише президент Франції.

З селян ніхто не володів російською мовою. Інколи намагалися показати знання російської мови ті мешканці, які відбули військову службу в царській армії, але вони так немилосердно калічили ту мову, що не можна було слухати. Чистої української мови вчили мене сільські хлопчачи, які під час гри казали мені повторяти за ними вірш «Біг пес через овес, зломив с... у на ломаку» і т. д.

Я вже згадував, що наш диякон був великий п'яниця. Одного разу тато почув, що в кімнаті, де продавалася горілка, легенько скрипнули двері. Тато приловив диякона з повними кишенями пляшок, коли той виходив з бічної кімнати, де знаходилася запасова горілка. Тато відобрав від диякона горілку і заявив, що він не повідомить про цей випадок поліцію лише тому, що поважає його жінку-вчительку. Рік після того випадку диякон помер. Взагалі, доля тієї родини була трагічна, бо незабаром після смерті диякона, померли обидві доньки (11- і 12-тирічна) на туберкульозу. Син їх помер в 1918 р. в Кам'янці-Подільському теж на туберкульозу. Що сталося з учителькою та її наймолодшою дочкою — не знаю, не знали також і мої батьки.

В Сімаках селяни часто запрошували батьків на весілля. Робилося це в той спосіб, що приходила наречена, приносила буханець хліба, перев'язаного хусточ-

кою, тричі падала на коліна і низько кланялася аж до підлоги і просила батьків прийти на весілля. Таке за-прошення коштувало батьків доволі дорого, бо на-ре-ченій давалося один рубель, який в той час був доро-гий. Сільське весілля тривало не менше тижня. Я часто приходив на таке весілля і придивлявся як грала жи-дівська музика і як молодь танцювала. На другий день весілля родичі молодої вивішували простирало, на яко-му спали молодята. Довідався я для чого так робили аж багато пізніше. Бував я також на похоронах близьких сусідів, які просили мене читати над померлим псалтир. Таке читання тривало з перервами до рана. Перед ве-сіллям і похорами селяни приїздили до тата возами з малими бочками, купували горілку і наливали її до бочки з вінцями. Слід нагадати, що горілка в той час не була дешева.

До моїх найкращих діточих переживань належать святкування Різдва Христового, Святої Паски і Зеле-них Свят. Перші два свята я очікував нетерпеливо, бо нарешті кінчалися великі пости, коли не можна було споживати м'яса, ковбас, сала, масла і навіть молока. Найбільше я радів з Різдвяних Свят, а зокрема — із святвечірньої вечере, коли діставали солодощі і могли бавитися на вистеленій сіном підлозі. Сіно було теж на столі під скатертиною, а в куті — сніп соломи. По середині кімнати стояла ялинка, а під нею — подарун-ки для цілої родини.

Особливо мені подобалися колядники, які прихо-дили до нас колядувати зі зіздами або й без них. На кожні свята в нас бувало багато гостей, або в хаті була суцільна пустота, коли батьки ходили в гості. Якщо вони йшли до учительки, тоді брали теж нас з собою. Новий Рік і Свято Богоявлення Господнього не дуже мені подобалися, бо після них треба було йти до школи.

Значно більше я радів Паскою, бо на це свято нор-мально було вже дуже тепло і перед кожною Паскою ми отримували нові убрання. На голову мама замовляла в Синяві матроски, що були тоді у великій моді. Коли мама не мала кого післати по матроски, — посилала

мене. Одного разу в п'ятницю перед Паскою я пішов по матроски. Як повернувся назад, захопив мене великий дощ, від якого я сховався у солом'яному курені. Курінь був від дороги яких сто метрів і з куреня махав мені рукою старий дідусь, що пильнував баштан. Я побіг до куреня і запитав діда, чого він сидить в курені, коли ще нема кавунів. На це дідусь відповів, що він тут знаходить спокій від дітей свого сина, який має їх аж семеро.

Перед Паскою велике враження справляла на мене вечірня Служба Божа, під час якої читалося дванадцять євангелій. При читанню євангелій усі тримали свічки. Після закінчення богослужіння усі поверталися додому з засвіченими свічками і на всіх вулицях миготіли світилки. Не менше подобався мені обряд свячення пасок, розкладених в різних кошиках навколо церкви. Святили паски тоді, коли починало розвиднятися. По розговінню я відразу біг до церкви, коло якої вже було багато дівчат в національних убраннях і хлопців, які під гудіння церковних дзвонів бавилися в різні гри і цокалися крашанками. Вигравав крашанку той, котрого крашанка була міцніша.

Паска закінчувалася Провідною Неділею на сільському цвинтарі. Туди сходилися всі мешканці села і на могилах своїх рідних розкладали паски, бутилки, хліб, сало, ковбаси і багато крашанок. Після короткої молитви і покроплення гробу свяченою водою люди починали їсти і пити. Над вечір звозили возами до священика великоднє добро. Хлібом і паскою священик кормив свині, а крашанками — кури і качки.

Третє свято — Зелені Свята — святкувалося лише один день і доволі скромно. День цього свята відрізнявся від інших свят тим, що подвір'я були вистелені зіллям, а ворота — великими зеленими гілляками. В хатах — підлоги були теж вистелені зіллям, а за кожним образом і картиною — невеликі зелені гіллячки.

Літо проминало для мене дуже швидко, бо було з ким бавитися. Очевидно, що не обходилося без екскурсій в чужий горох чи мак.

На літо мій тато видержавлював великий садок, що його пильнував старий дідусь, який спав в солом'яному курені. Часто і я спав в курені. Вечорами дідусь розказував мені як їжаки збирають на запас яблука. Коли їжак знайде яблуко, намагається настромити його на свої колючки, і як це йому пощастить — несе його до свого леговища. Дідусь мабуть забув, що їжак засипає на зиму і не потребує жодних запасів. Багато оповідав мені дідусь про Кармелюка, який свого часу оперував на Поділля.

Наш дім стояв на вулиці, на якій недалеко дому протікала маленька річечка. Це й була причина, чому моя мама тримала багато гусей і качок, які цілими днями товклися на річечці. На другому березі паслося щодня маленьке лоша, на яке пробував вилазити, щоби на ньому проїхатися. Лоша дозволяло мені вилазити на нього, але коли я вже був на хребті, — воно негайно мене скидало на землю. Власник лошаги бачив як я з ним бавився і запропонував мені, щоби я купив лоша за п'ять рублів. Така ідея мені подобалася і після обіду, коли тато відпочивав, я відкрив касу, взяв п'ять рублів і дав власникові лошака. Вечером тато перевіряв касу і ствердив, що нема п'яťох рублів. Прийшов до кімнати, погрозив мені пальцем і пішов до селянина, який продав мені лоша. Вилаяв його за те, що він намовляв дитину купити лоша, знаючи, що вона не має грошей. Селянин віддав татові гроші, а я йому лошака.

На третій чи четвертий день після моєї невдалої торговельної трансакції до тата прийшла молода циганка і просила його вимінати їй паперові гроші на золоті, бо вона хоче зробити собі намисто. Тоді були такі часи, що ніхто не хотів брати золотих грошей, бо боявся, що можна їх згубити. Татові теж було вигідніше, коли люди приносили паперові гроші. Тому він погодився на прохання циганки, вийняв з каси всі золоті п'ятирублівки, щоби циганка вибрала собі скільки їй потрібно. Циганка перебирала гроші, не зводячи з тата очей. Вибрала шість п'ятирублівків, подякувала татові і вийшла з хати. За кілька хвилин тато пригадав, що ци-

ганка не заплатила за шість золотих монет, вибіг з хати і швидко пішов в напрямку циганського табору. Зловив циганку ще перед табором і відобрав від неї золоті гроші. Не лаяв її, бо був задоволений з того, що отримав назад свої гроші.

Приїзд циганів до села був для нас дітей великою сензацією. Селяни тільки чухали потилиці, бо знали, що почнеться крадіжка курей, сіна і вівса. Дітвора приходила до циганського табору цілими громадами, щоби подивитися як живуть цигани. Нас дітей цигани не тільки радо зустрічали, а й відразу пропонували нам за одну чи дві копійки затанцювати «жовтого воза». По закінченню танцю намовляли нас дати їм знову пару копійок за новий танець — «зелений віз». Другий танець відрізнявся від першого тільки тим, що цигани крутилися вже в інший бік.

В селі найкраще було в літі і в зимі, але на весні і в осени було дуже погано, бо часами дощі падали довго і не можна було вийти з хати. Коли доводилось іти до школи чи кудись інше, то не обходилося це легко, бо коні дядьків грязли в болоті, а ми губили кальоші, бо їх не можна було витягнути з болота.

5

Наш дім в Мурафі тато винайняв: половину Мержеріцькому, адвокату-жидові, а другу — жидові Кенісові, який займався різництвом і коли приходив додому, то на ньому завжди був брудний і окровавлений фартух. Для бабусі тато переробив з великої комори малу кімнату і невелику кухню.

По закінченню церковно-приходської школи в Сімаках мене перевели до двохкласної школи в Мурафі. Я замешкав у бабці, яка мною опікувалася. Директором школи був москаль Комишанов; з учителів пригадую Івана Олександровича, якого в той час називали українцем, чого ми ще не розуміли, і учителя Ручку. Іван Олександрович був спокійний, натомість Ручка був доволі строгий. Пам'ятаю, що раз я неуважно слухав його

лекції. Він підійшов до мене, взяв мене за ковнір і випровадив з класу. По дорозі він ушасливив мене ще ударом коліна в тильну частину тіла. Я був середнім учнем, але багато читав. Особливо припали мені до серця Майн Рід, Джек Лондон, Тургенєв і Лермонтов. Мабуть двічі Іван Олександрович сказав мені встати і, показуючи на мене, сказав учням, що я один більше прочитав книжок як всі вони разом і радив їм брати з мене приклад. У вільний час і у свята ми провадили війну з жидівськими хлопцями і завше їм добре від нас діставалося. Мої товариші мешкали переважно на Слободі, а я по сусідству з жидами. Тому вони намагалися завжди спіймати мене одного, коли я йшов до школи. Тому я ходив до школи окружною дорогою, щоби не потрапити їм у руки.

В російських школах москалі робили все для того, щоби з нас виховати росіян. Однак усі учні підсвідомо відчували різницю між москалем і нами. На тому тлі пригадується така подія. Раз зібралася група учнів, щоби разом піти до лісу, розташованого недалеко Мурафи. Несподівано ми побачили групу людей з торбами, що їх називали «котомками», які йшли в нашому напрямку. Коли вони наблизилися до нас, ми почали кричати «кацапи — пошол вон» і почали кидати в них камінням. Кацапами їх називали тому, що вони носили бороди, подібні до цапиних («как цап»). Такі групи кацапів можна було часто зустрінути, бо вони приходили на Україну шукати роботи.

Одного гарного дня 1907 року я встав рано і зауважив, що на столі нема ще приготованого для мене сніданку. Звичайно як я вставав, бабця вже ходила по хаті, а на столі стояв мій сніданок. Я підійшов до печі, на якій спала бабуса, взяв її за руку і відчув, що рука холодна як лід. Я побіг до Мержеричького і сказав йому, що бабця досі не встала і що в неї холодні руки. Мержеричький ствердив, що бабуса померла і телеграфічно повідомив про це тата. Під вечір прибув мій тато і зайнявся приготуванням похорону. По похоронах за-

брали мене до міста Хмільника, куди в міжчасі перенесли тата.

В Хмільнику я вступив до двохкласного городського училища, а в 1913 році перейшов до Вищої початкової школи, яка рівнялася чотирьом класам гімназії. Закінчив я Вищу початкову школу в 1916 році, маючи 18 літ. По теперішніх підрахунках я повинен був її закінчити 14-літнім юнаком в 1912 р., бо я добре вчився і не сидів два роки в одній класі. Можливо, що після закінчення церковно-приходської школи мене прийняли не до першої класи, а до першої групи. Не виключено також, що після переходу з Мурафської двохкласної школи до такої ж школи в Хмільнику я стратив один рік. Під час мого навчання в Хмільницькому городському училищі я брав участь в святкуваннях в 1909 р. двохсоті річниці полтавської битви, а в 1912 р. урочисто святкували століття перемоги Росії над Наполеоном. Тоді я був перший раз у кіні, де висвітлювали фільм про російсько-французьку війну. Той фільм зробив на мене велике враження.

В Хмільнику наша родина вже мала вісім душ: батьки, я, Олекса, Володимир, Семен, Константин і сестра-одиночка Олена. Володимира комуністи розстріляли в 1921 р., коли він не мав ще повних 16 літ. Наприкінці другої світової війни розстріляли брата Семена, який був в советському війську в ранзі старшого лейтенанта. Він брав участь в советсько-фінляндській, советсько-польській і советсько-німецькій війнах. Коли Червона Армія відступала на Схід, він вернувся до села Юхимівка. Коли большевики повернулися назад, місцеві комуністи його видали і військовий суд засудив його на розстріл як дезертира. Розстріляли Семена в Румунії.

В Хмільнику вже не було таких вигод як в Сімаках, бо наше мешкання, хоча було більше і краще як в Сімаках, не мало власного подвір'я. Наш дім стояв поруч інших жидівських домів і подвір'я було спільне для кількох родин. Мама вже не могла тримати курей, качок і гусей, не згадуючи вже, про свиней і корову. Так

само й діти не мали вигод, бо не було де бавитися. Вулиці були кращі як в Сімаках, бо були вимощені камінням і мали хідники. На ніч вулиці освічувалися газовими ліхтарями.

В Хмільнику ми часто співали російську пісню про недавню англо-бурську війну:

Трансвааль, Трансвааль,
Страна моя,
Ти вся горіш в огне.
Синов всех десять у меня
Троїх уж нет в живих,
А за свободу борются
Сем юних остальных.

Ми всі тією піснею захоплювалися і були вороже наставлені проти англіїців за те, що вони напали на бурів і хотіли їх закріпачити. Тоді ми не знали, що нація, до якої я належав, ще більше потерпіла від москалів, як бури від англійців.

Не менш ми захоплювалися описами з поеми А. Пушкіна «Полтава»:

Кто прі звездах і при луне
Так поздно едет на коне? . .
Казак на север держит путь,
Казак не хочет отдохнуть . . .
Червонци нужны для гонца,
Булат — потеха молодца.
Ретивий конь — потеха тоже
Но шапка для него дороже . . .
Зачем он шапкой дорожит?
Затем, что в ней донос зашит,
Донос на гетмана злодея
Царю Петру от Кочубея.

Деклямуючи цей вірш, ми ще не знали, що гетьман Мазепа не «злодей», а один з найвизначніших наших гетьманів, який боровся за свободу України.

Хмільник в тих часах був «заштатним» містом. В місті був пивовар Левашова, спиртовий завод, дві православні церкви і католицький костьол, городська двох-

клясна школа, чотириклясна Вища початкова школа, пошта, мировий суд, поліційне управління, кілька докторів, адвокатів і нотар. Водопроводу не було і воду розвозив по домах жид, який брав її з Бугу. Так само не було тоді в приватних домах електричного освітлення. Кімнати освітлювали ^{чи, то був}керосиновими лампами. Телеграф був давно, а телефон закладали ^{чи, то був}десь в 1909 році. Пам'ятаю, коли робітники натягували дроти між стовпами і ми питали для чого вони це роблять, робітники відповідали, що для того, щоби з допомогою дротів можна було говорити на віддаль — з хати до хати, з міста до міста. Після такої інформації ми брали довгий тонкий дріт і до обох його кінців прив'язували зроблені з паперу рурки. На одному кінці дроту один з нас прикладав рурку до вуха, а з другого кінця інший в рурку говорив. Тому, що наш «телефон» не був аж такий довгий, — можна було чути добре розмову і без дроту.

В Хмільнику тато дружив з нотарем Еліяшевичем, священником, мистцем-малярем Чудницьким, який малював прекрасні картини. Наша родина ходила до церкви, що була недалеко від нас, але на сповідь я мусів йти до церкви аж на другий кінець міста до о. Стопневського, який викладав в нашій школі релігію. Коли до мене надходила черга сповідатися, священник питав мене чи я маю п'ять копійок. Коли я їх не мав, тоді треба було мені вертатися додів і приносити копійки. Коли я вже був в четвертій класі, появилася в мене якась нехоть до духовенства. Священик в с. Сімаках зраджував свою попадю з нянькою своєї дитини, диякон крав горілку, а о. Стопневський за п'ять копійок гнав мене через ціле містечко.

У Вищій початковій школі більшість учителів були москалі. Вони ретельно дбали про те, щоби учні не говорили між собою українською мовою. Директор школи Гарбузов'як, коли чув, що я вимовляв кілька слів по українськи, кричав на мене, що я «мужик». Мене дивувало те, чого мову, якою говорили наші селяни і міщани, називали «мужицькою» тоді, коли москалі на селах були такими самими мужиками як і наші, а їх

не називали мужиками тому, що вони не розмовляли російською літературною мовою.

Під час мого навчання в російських школах російське азбука мала два «е»: одне вимовлялося як наше «е», а друге «ять». Під час писання диктатів москалі й поляки робили багато помилок при вживанню тих літер, а ми майже не робили, бо знали, що як наше слово пишеться через літеру «і», то в російському слові необхідно писати «ять».

У місяцях літніх вакацій я працював в нотаря Еліяшевича і був задоволений з праці, бо він визначив мені досить гарну платню. Крім того я отримував від селян додатково 50 копійок, а то й цілий рубель, коли скоро переписав і вписав до купчої книги справу. Нотар казав татові, що коли я буду добре вив'язуватися, то він зробить мене своїм наступником, бо дітей у нього не було.

У місті перед війною часто затримувалося російське військо, що брало участь в маневрах в околицях Хмільника. Для старшин, які стаціонували в місті, місцева інтелігенція влаштовувала забави. Молоді дівчата, а деколи й молодші замужні жінки, мліли за старшинами, зокрема за гусарами або кубанськими офіцерами. Під час жовнірського обіду до військової кухні приходили місцеві дами з добрими домашніми обідами, щоби їх вимінити на борщ і гречану кашу з шкварками з загального котла. Після від'їзду війська в місті залишалося чимало дівчат з надломаними серцями і кілька розбитих подруж.

В день оголошення війни в серпні 1914 р. відбулася велика маніфестація проти Австро-Угорщини і Німеччини, в якій взяли участь усі хмільницькі школи. На одній з площ зібралася маса людей з прапорами і портретами царя й вирушила до міської ратуші. Товпа вигокувала гасла: «Да погібнет Германія», «Да погібнет Австрія», «Да здравствуєт государ-імператор, цар все-російський». Перед магістратом процесія затрималася і на трибуну вийшов голова міста та виголосив патріотичну промову. Після промови знову «да здравствуєт

цар Ніколай Александровіч». Маніфестація закінчилася російським гімном.

На другий рік війни до мого тата прийшов його добрий знайомий і запропонував, щоби тато дозволив взяти мене на працю, яку він отримав в спеціальній організації, що поправляла старі і будувала нові шляхи за російським військом, що посувалося вперед. Тато сказав, що він не має нічого проти, коли Василь погоджується. Я був задоволений, бо не любив канцелярщини, охоче погодився і як розпочалися шкільні ваканції, ми виїхали до Кам'янця-Подільського. Їхали ми кінями, яких постійно треба було затримувати на шосі, бо коні боялися автомашин. В Кам'янці ми переночували і на другий день вирушили до Хотина в Басарабії. В Хотині ми застали вже робітників і робітниць, яких привезли з Полтавщини. Я був призначений табельщиком, обов'язки якого було робити списки робітників і по тих списках щодня вранці перевіряти чи всі прийшли на роботу. При робленню списків я кожного питав за звання. Всі вони відповідали — «козак або козачка». Це мене дивувало, бо на Поділлі селяни називалися «крест'янами». Теж у моєму атестаті про закінчення Вищої початкової школи було зазначено — «син крест'янина». До революції в царській Росії були такі стани: селянин, міщанин, дворянин. Далі йшли вищі: барони, графи, князі.

З нашого місця роботи було чути навіть рушничну і кулеметну стрілянину. Коли робоча колона посувалася за фронтом, ми натрапляли на забитих коней, знищені землянки, різну амуніцію, а інколи й на присипані землею в стрілецьких ровах — мертвих вояків. Праця мені подобалася, бо не була тяжка, а головню — я почувався як на фронті. Коли шкільні ваканції закінчилися, я звільнився з роботи і поїхав додому.

На самому початку війни від нас забрали учителя математики Володимира Володимировича і на його місце прийшла учителька Порейкова. Після першої лекції ми побачили, що з неї поганий математик. Тому ми до-

мовилися, що не будемо розв'язувати домашнього завдання й попросимо її, щоби вона його розв'язала в клясі.

На другий день, як учителька прийшла до кляси, ми один по одному вставали і заявляли, що не можемо розв'язати того завдання. Один з учнів попросив дозволу вийти з кляси, пішов в учительську кімнату, знайшов її торбину і виняв з неї книжечку, в якій були розв'язки арифметичних задач. В міжчасі учителька дала нову задачу на наступний день і вийшла з кляси. Вона повернулася зарум'яненою і поденерованою. Дещо заспокоївшись, сказала, що нерозв'язану задачу залишимо на завтра, а сьогодні займемося іншим. На другий день ані вона, ані ми не повертали до невирішеної задачі. Вона зрозуміла, що ми викрали її задачник, а нам було соромно, що поставили вчительку в таке незручне положення.

Один раз на рік приїздив до тата на контролю ревізор з Кам'янця-Подільського. При вітанню подавав татові два пальці, а мені цілу руку, бо я був в шкільній уніформі. Після контролі ревізор сказав татові, що скоро буде 25 років як він працює на державній службі і що він буде нагороджений одною з трьох можливостей: або медаллю, або званням дворянина, або грошовою нагородою в сумі 25 рублів. До цього не дійшло, бо нагринула революція. Правдоподібно, що тато взяв би 25 рублів, бо дворянство було б особисте і не переходило б на жінку і дітей. За всю службу «сідельщиком» тато ні разу не дістав відпочинкової відпустки.

Після вибуху війни негайно припинено продаж горілки і тата перевели на працю до фабрики горілки, в якій, не дивлячись на війну, далі виробляли чистий спирт. При вході до заводу в невеликій кімнаті тато продавав на картки денатурат. Денатурат виробляли з чистого спирту, додаючи до нього якісь хемікалії, що їх в жодний спосіб не можна було усунути.

В Хмільнику мали ми знайомого міщанина, який возив тата й цілу нашу родину до знайомих або до Літина. Перед війною крім грошей отримував він від тата ще пів шклянки горілки, а під час війни просив тата

давати йому пів склянки денатурату. Не зважаючи на попередження, що денатурат — це отрута і що можна навіть осліпнути, — міщанин настоював на своєму. До натурату він доливав води, натурат ставав білий і знайомий за одним духом його випивав. Під кінець війни візник таки осліп.

Тямлю, що у свого товариша я раз застав ціле товариство, що готувало денатурат до пиття. Додавали до нього різне зілля й мед і все це варили. Після варення він мав вигляд червоного вина і на смак був доволі добрий. Але процесом варення не можна було усунути з денатурату хемікалій. Такого «вина» я не пив, бо вдома був чистий спирт, з якого тато робив горілку.

В 1915 р. до війська покликали мого двоюрідного брата Григорія, який по п'яти місяцях приїхав на відпустку в ранзі прапорщика. Григорій нам всім imponував, бо мав гарний мундир, при боці шаблю і револьвер. Наші дівчата нас покидали і липнули до нього як мухи до меду. Тоді була мода на пам'яті маленькі зошити-альбоми, в які вписувалось у віршованій формі думки. Просили дівчата також Григора вписатись в альбом. Він брав альбом і писав:

Я не поет, а воїн,
Написал і тем вдоволен.

А дівчата вписували йому:

Вот прапорщик юний
со сводом пехоти старається
знамя полка отстоять . . .

По чотирьох тижнях він поїхав прямо на фронт і незадовго прийшло повідомлення для його батьків, що Григорій загинув в бою з австрійцями.

Мій вуйко Федір служив лісничим в багатого поміщика-поляка і мешкав в лісничівці поблизу с. Щербані. Коли я був в четвертій класі, часто влітку а інколи й в зимі, приїздив до нього, бо я любив ліс. А ще більше — любив я проїхатися верхи, бо вуйко пропонував мені взяти коня і проїхатися лісом.

Раз я поїхав краєчком лісу. З-під ніг коня вилетіла куропатка і, б'ючи крилами об землю, намагалася відлетіти далі. Мені здавалося, що я її можу спіймати. Я зліз з коня і почав до неї підкрадатися. В останній хвилині куропатка знову відлетіла далі. Нараз, коли я вже був від краю ліса яких триста метрів, вона піднялася вгору і полетіла далеко. Я обернувся, щоби глянути де кінь, але коня не було. Замість їхати на коні я мусів декілька кілометрів йти пішки. Коли прийшов до лісничівки, побачив свого коня, який спокійно скубав траву. Перестрашений вуйко вийшов на двір і питає, що сталося. Я розповів як я ловив куропатку. Вуйко розсміявся і пояснив, що я з конем опинився близько куропатчиного гнізда. Вдаючи, що не може добре літати, куропатка відтягнула мене далеко від свого гнізда, а тоді й полетіла.

На другий день я взяв дядькову рушницю, набив її порохом з військового патрона, всипав дрібного шроту, прибав клоччям і пішов на полювання качок на маленьке озеро в лісі. Над берегом був прив'язаний човен. Я сів в нього і вплив на середину озера, чекаючи коли перелітатимуть качки. Коли над моєю головою пролетіла зграя качок, я вистрелив, еле шрот замість полетіти вгору, полетів мені під ноги. Причину з'ясував знову дядько Федір: порох з військового патрона не надається до ловецької рушниці.

Не щастило теж з полюванням на зайців. Тим разом вуйко сказав гайовому, щоб той пішов зі мною і навчив мене як полювати на зайців. Гайовий мав поганеньку рушницю і малого пса. Коли ми відійшли від хати далеченько, він наказав мені приготуватися до стріляння, бо швидко дійдено до місця, де спить заєць. Не встиг гайовий закінчити своїх слів, як з-під маленького куща вискочив заєць і побіг в ліс, а за ним собака. Гайовий сказав мені, щоби я стояв спокійно і чекав, бо заєць прибіжить на те місце, звідки втік. І дійсно — собаче гавкання дедалі наближалося і нараз я побачив, що заєць мчить просто на мене. Доки я прицілювався, гайовий вистрілив і зайця забив. Мені навіть таке не-

щасливе полювання подобалося і я залишився на ніч, бо гайовий запропонував мені піти з ним вечером на засідку на зайців. Вечір був такий ясний, що все було видно як на долоні. На поляні ми вибрали місце і лягли під деревами, спостерігаючи другу сторону поляни, на яку — за словами гайового — виходять зайці. Довго не довелося чекати. По другому боці поляни під деревом стояв заєць і розглядався на всі сторони. Гайовий прошепотів мені, що як заєць зробить кілька скоків, негайно треба стріляти. Але доки він шептав, з дерева, під яким був заєць, скочив на нього пугач і вони обидва зникли в лісі. Я знову вертався без жодних ловецьких трофеїв.

До речі, це було моє останнє полювання. В кінці 1916 р. мене покликали до російського війська.

завиць

II. У РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ

6

Нарешті мої мрії сповнилися: мене покликано до війська! Батьки мої не поділяли мого ентузіазму і робили все, щоб мене на приймальному пункті відкинули і якби не моя впертість, то те відро спирту, що було піднесено тому, хто розпоряджався моєю долею, було б зробило своє і я залишився б був дома. Вже під час транспорту з Деражні до Харкова мій военний запал почав зникати, завдяки поведінці моїх товаришів недолі, які робили все, щоб докучити «тому панові», цебто мені. Найбільше мені дошкуляло те, що вони завжди якось ухитрялися, щоб я дістав місце до спання під самими дверима; а треба сказати, що був тоді великий мороз і в нашій «теплушці» було досить зимно, а як було при дверях, то нема вже що й казати. Коли ми приїхали до Харкова, нас розділили по різних військових частинах; мене й декілька десятків інших (а в тому числі й того, що мені докучав) приділили до 9-го драгунського полку, який в той час був на фронті, а свої маршові сотні мав при 5-му Кінному полку в Балаклеї.

Отож нас, новоспечених кіннотників, привезли до Балаклеї й поділили по сотнях, що були розміщені по господарствах. Той, що мені докучав, попав зі мною до одної сотні, і від того часу став найліпшим моїм товаришем аж до того часу, коли мене відрядили на Кавказ. Вже на другий день побуту в сотні я не міг собі простити, чому я не послухався батьків, а зробив таку дурницю. Кінна їзда, вольтижування, стріляння — все це захоплювало мене й погоджувало з долею; натомість вставання о четвертій рано, чищення коня і стайні знову повертало мене до моїх сумних думок і остережень моїх батьків. Найбільше далися нам узнаки ви-

клади нашого «найбільшого» начальника — ефрейтора, який двічі на день замучував нас своїми викладами з різних «уставів». Перед годиною 6-ою рано (в зимі) збиралася його команда в одній із хат, де він мучив нас майже цілу годину. «Коник» його був — царська родина. Розпочинав він свою «лекцію» так: «Сьогодні научу вас, хто є цар, його августейшая супруга, августейшіє дочері і наследник престолоа. Отже, наш цар є его императорское величество государь император Николай Александрович, цар всеросійській і прочая, і прочая; его супруга — ея императорское величество государиня императрица Александра Феодоровна» і т. д. Все це кожний з нас мусів повторювати безліч разів, так що після тієї лекції я виходив як п'яний.

Другим цікавим моїм начальником був «взводний» Ткаченко, який докучав однорічникам, а особливо жидам. Однорічник, у російській кінноті, був «*persona grata*», і кричати на нього, а тим більше вдарити, як це практикувалося щодо простих вояків, не вільно було. Тому цей підстаршина Т. мстився на однорічних у той спосіб, що під час вольтижування досить часто своїм довгим батогом, замість коня, вдарить однорічника, і коли пошкоджений хватався за «припечатану» частину тіла, підстаршина Т. солодко перепрошував пошкодженого.

Цікавим типом ще був вахмістер, який цікавився пачками, що приходили до вояків з дому. Я був у тім щасливім положенні, що отримував їх двічі на місяць, однак користи великої не мав, бо найкращі речі пан вахмістер забирав собі.

Революції ми майже не відчували і не здавали собі справи зі змін, що відбувалися в цілій російській імперії. Довідалися ми про те, коли нам наказано було вигострити шаблі — і одного дня цілий полк вирушив до Ізюму; там ми пробули декілька годин і повернутися назад, не знаючи навіть, чому нас туди було скеровано.

У травні 1917 року мене величали до штабу полку звідки, як однорічника, відіслали на Кавказ, до місцевости М. в кахетинській долині, до куреня однорічників, що там стаціонував. Перспектива подорожі на Кавказ дуже мене втішала насамперед тому, що на декілька днів позбудуся військового «ригору», а по-друге тому, що от побачу ту країну, про яку, будучи в школі, багато читав. Від Харкова до Терека особливих якихось змін, як у природі, так і в містах, які я проїжджав, не було. Натомість, коли минув міст через річку Терек, то відразу все змінилося: і природа, і звичай людей, і зовнішній вигляд міст і сіл; і що далі я відїжджав від Тереку, то більше помічав тих змін. У Тифлісі (Тбілісі) в збірному пункті зібралося нас, однорічників, більше і вже під командою виряджено нас до місця призначення. По приїзді до кінцевої станції Цноріс-Цхалі ми вивантажилися, а далі кожному з нас дозволено самому дбати, як добратися до міста М. Дорога туди вела через цілу кахетинську долину і виносила 30 кілометрів. Дехто найняв верблюда, запряженого в гарбу, дехто — коні, а одна група, в якій знаходився і я, вирішила йти пішки. Дорога була широка: по одній стороні, скільки оком глянеш — плянтації тютюну, по другій — виноградники, а на самій дорозі, в деяких відступах, «духанчики», де попивали ми добре вино й кавказьку горілку, здається, арак. Коли ми прибули до місця призначення, нас скерували до касарень, де містився й той знаменитий курінь однорічників. Кого тільки там не було: і москалі, й українці, й чеченці, козаки, інгуші і т. д. Я скоро здружився з інтелігентним інгушем Мішою, однак наша дружба тривала недовго, бо я одного разу позичив у нього ножика і покраяв ним сало, а коли він це побачив, то так розгнівався на мене, що жадні мої перепросини не допомогли.

Довго в тих касарнях ми не були. Але той короткий побут дав мені нагоду запізнитися з горами, що почи-

налися зараз же за містом, як також і зо звичаями різноманітної маси однорічників. Погода була чудова і так було душно, що всі ми спали не в касарнях, а на дворі. Вечором, на великому пляцу, горіло кілька кострів; біля них сиділи переважно горці, що час від часу зривалися й танцювали свої національні танці. Здалека це виглядало, як танець «духів».

Вправ жадних ми не робили, натомість майже щодругого дня треба було йти на варту. Служба ця не була тяжка, однак, коли призначувано на варту, кожний з нас з острахом очікував, чи його часом не визначать стерегти магазини, що були розташовані далеко від касарень і окружені непрохідними кущами. Старожили оповідали, що на вартівників часто нападали горці, щоб здобути зброю. Знаючи це, вартівник при складах був дві години в напруженні, керуючи свій зір у кущі й опираючись на стіну бараку. За весь час мого перебування в тих касарнях жадних нападів не було, так що трудно мені сказати, чи оповідання старожилів відповідали дійсності, але в кожному разі така варта давала багато емоцій.

Нарешті в серпні 1917 року досить велику групу однорічників, в якій і я знаходився, призначили до школи прапорщиків у місті Горі, місці уродження Сталіна. З прибуттям до Горі скінчилися для нас добрі часи, бо чекала нас тяжка праця, як у кожній військовій школі. Заняття в полі й на залі, а також і вартівнича служба, забирали в нас стільки часу, що не давали нам можливості застановлятися над подіями, що в той час відбувалися на просторах колишньої російської імперії, а також піддаватися впливам «безкровної революції». Але, не дивлячись на це все, бацिला розкладу армії і війська почала проявлятися і в нас. Одного разу якийсь прапорщик, приналежний до нашої школи, закликав юнаків вибрати «юнкерський совет» і обмежити владу начальника школи і всіх старшин. Реакція на його заклик була несподіванкою не тільки для нього, але й для начальника школи, старого гвардійського полковника. Виявилося це в тому, що прапорщика юна-

ки нагнали, а старенького полковника носили на руках по цілій школі. Так скінчився в нас «совет солдатських депутатів» . . . Як я вже зазначив, що склад однорічників, а тепер уже юнаків, був різнонаціональний, але антагонізму між нами не було, як не було також українізації чи грузинізації, хоч представників цих двох національностей було найбільше. Проявилось це в день скінчення нами школи і надягнення старшинських мундирів. Хоч, як я зазначив, українізації чи грузинізації й не було, однак українські й грузинські гуртки існували, і вони зробили те, що по скінченні школи українці вдягнули нібито українську уніформу, що різнилася від російської кашкетом з блакитним верхом і жовтою опаскою. Так само й грузини надягнули кашкети з грузинськими барвали. Отже українізація виявилася в цьому, а самовизначення — в тому, що грузини покрали рушніці зі стояків. Всіх українців було призначено до Київської воєнної округи, і ми всі з нетерпінням чекали на день від'їзду. Однак, у день нашого від'їзду нас повідомлено, що від'їзд наш відкладається і що натомість ми маємо негайно вантажитися в потяг і їхати до Єлисаветполя, на який напали кавказькі повстанці і вирізати впень його мешканців та, затримуючи на станції російські військові ешелони роззброювали їх і майже голих пускали далі. Нічого було робити — мусіли погодитися і з болем серця десь біля 15 грудня 1917 року ми навантажилися. З товарного потягу зробили імпровізований панцерний, в якому засів готовий до бою цілий склад школи. Рушили на Єлисаветполь. Біля кожної станції, в кожному селі, збиралися маси тубільців, які з-за будинків пильно за нами стежили, однак до нас не стріляли. Так ми доїхали до Єлисаветполя, звідти перед тим відступили повстанці. На станції школу вивантажено і скеровано до міського театру. Те, що ми побачили на площі перед театром, заморозило нам усім кров у жилах: цілі ряди порізаних мужчин, жінок і дітей . . . По вечері визначили і порозсилали по різних напрямках варту, а решта поклялася спати. Вигляд зарізаних людей не давала

мені заснути, а тут, як на злість, о першій годині мене покликано до вартового старшини, який показав мені плян міста й наказав мені йти в район цвинтаря і контролювати варту. Якби я був цивільним, то я не пішов би туди ні за які гроші, але дисципліна зробила своє і, проклинаючи все на світі, я зарядив рушницю і через виноградники пішов навпомацки в напрямку цвинтаря. Видно, мене так страх гнав, що я й не схаменувся, як опинився на цвинтарі. Коли дійшов більш-менш до середини цвинтаря, то від страху ледве дихав, а тут ще, як на злість, якийсь собака перебіг мені дорогу, — і моя душа ввійшла в п'яти... На моє щастя, я зауважив перед собою малий вогонь і рушив до нього бігом. Це була варта. Як я виглядав і в якому був стані, може свідчити те, що два вартівники запропонували мені, що відведуть мене аж до виноградників, які були вже недалеко від місця нашого постю. Мені з грудей спав камінь і душа повернулася назад, на своє місце. Треба сказати, що я мав тоді 19 років.

Побули ми там щось зо три дні і після наведення порядку повернулися до Горі, де на другий день всі ті, що мали їхати в Росію чи в Україну, сіли в потяг і залишили це притульне місто. Спочатку подорож наша відбувалася без перешкод і жадних інцидентів. Коли ж наш потяг прибув на станцію П'ятигорськ і затримався там на 15 хвилин, то багато з нашої братії кинулося до станційного буфету, щоб купити їсти або цигарок. Як на пероні, так і в залі було повно російських вояків, властиво не вояків, а розагітованих «товаришів», юрба яких, побачивши нас у погонах, аж оніміла, послухно розступилася й дала нам змогу дійти до буфету. Під час полагодження нами закупів усі з цікавістю приглядалися нам і провадили нас очима аж до потягу. Аж коли ми вже були в вагоні, на станції піднявся крик і гармидер, з яких ми могли відчутти обурення і жаль, що вони не зірвали нам погонів. Деякі з гарячих голів почали наблизатися до нашого потягу, але він, нам на радість, а «товаришам» на злість, рушив далі...

Наступна наша зустріч з «товаришами» відбулася на станції Тихорецька. Ця зустріч могла б скінчитися для нас трагічно, але знову виручив нас потяг, що рушив далі... Отож, по приїзді до Тихорецької ми зауважили на пероні два кулемети, що були скеровані до нашого потягу... Коли потяг затримався, то відразу до кожного вагону повскакували по парі солдатів і цивільних, що були озброєні від ніг до голови. До нашого вагону теж ввійшли три озброєні типи — два солдати й один цивільний, і цей цивільний панок досить чемно зажадав від нас здачі зброї, називаючи нас «товаришами». На це відізався хорунжий Дорошенко:

— Я з вами свиней не пас, і тому прошу мене товаришем не називати.

Цивіль не дуже цим перейнявся, лише показав на кулемети, додаючи, що як хтось не віддасть зброї добровільно, або її сховає, а вони знайдуть, то тоді такого віддадуть під революційний суд. Загроза ця зробила своє, і всі почали відчіплювати шаблі, револьвери й віддавати тим солдатам. Коли вже черга доходила до мене, то мені так зробилося жалко новісінького автоматичного револьвера, що я рішив заховати його до задньої кишені і не віддавати, а коли той цивіль звернувся до мене з жаданням зброї, то я протягнув йому мою шаблю, заявляючи, що не маю жадної пістолі... Не знаю, чи повірив він мені, чи ні, але зробив у моїй валізці поверховий контроль і пішов далі. В цей момент потяг знову рушив, і всі вони почали поспішно вискакувати на перон. Чому вони не затримали потягу, мені неясно й до цього часу. Опускаючи Тихорецьку, я не припускав, що за кілька місяців я буду учасником трагедії, яка пізніше там відбулася. По приїзді до Ростова н/Д четверо з нас, що мали призначення до Київської округи, всіли до наступного потягу, який рушив у напрямку на Таганрог. Але, не доїхавши до Таганрогу, потяг наш завернув назад, бо в районі Таганрогу

відбувалися українсько-большевицькі бої... Перешкода ця перекреслила всі наші пляни й надії.

Вже другий тиждень минає, як наша чвірка сидить в одному з Ростовських готелів і чекає на вістку, коли нарешті дорога на Київ буде вільна, щоб ми могли рушити. Але надії наші були даремні: сполучення з Києвом і надалі було перерване...

З нудів ходимо по театрах і кінах та приглядаємося до міста, з якого Добармія зробила свою базу для боротьби проти большевиків. Всюди, де не глянеш, висять оголошення про вступ до Добармії, на кожному кроці військові, військові і ще раз військові... Але хоч місто й переповнене ними, а в повітрі відчувається, що скоро мусить щось статися і що нашому нібито безтурботному життю прийде кінець... Передбачення наші справдилися, коли ми прочитали свіже оголошення, яке наказувало всім офіцерам і воякам, не приналежним до частин, що стояли в Ростові, негайно з'явитися до комендатури міста. Порадившись між собою, наша чвірка на другий день з'явилась в комендатурі міста, де нам в ультимативній формі запропоновано було записатися до Добармії, або в двадцять чотири години залишити границі Війська Донського. Повернувшись з комендатури міста і застановившись над ситуацією, ми прийшли до переконання, що положення наше дуже погане: вступити до Добармії — значить воювати не за свої інтереси, а відмовитися від вступу — наразити себе на зустріч з большевиками, коли залишимо Ростов. Був ще один вихід для нас — придбати собі цивільного убрання і в ньому залишити негостинне місто. Але це вимагало грошей, а головне — документів; гроші ж були на вичерпанні, а документів, крім військових, ніхто не посідав. По довгих і бурхливих нарадах нашої чвірки постановлено вибрати найменше зло: записатися «добровільно» до Добармії, що ми й зробили. Новопечених «добровольців» скерували до бараків, що знаходилися на передмісті Ростова. Після полагодження всіх формальностей, нас приділено до сотні, на чолі якої стояв підполковник царської армії. Офіційно на-

ша частина називалася «офіцерським отрядом», але ця назва була далека від дійсности, бо трактовано нас гірше, ніж рекрутів. Після ранішньої спільної молитви — спільне снідання, від якого не можна було встати раніше, ніж був даний знак командиром сотні. Так само на обіді й на вечері. Вправи наші не виглядали на вправи: це було знущання над людьми. Вихід до міста був заборонений. За кожним стежено, що говорить і т. д. . . Цей режим викликав дезерції й вибухи протестів добровольців. Одного разу заряджено було збірку, на якій наш полковник казав вийти на середину одному поручникові, що десь голосно виявив свій протест проти порядків, які у нас панували, зірвав йому нараменники, вдарив ними його по лиці і тут же додав, що зо всіма те буде, якщо будуть виступати проти дисципліни. Після цього закликав мене й дав мені наказ відвести того поручника до коменданта міста, при чому підморгнув мені, даючи зрозуміти, що я того бідного поручника не до комендатури маю завести, а зліквідувати. Поручник той мав щастя, що мене призначили відправити його, бо коли був би призначений хтось інший, то поручник той напевно не дійшов би до міста, бо по дорозі на кожному кроці повно було ям, каменоломень і т. і., так що услужливому посіпаці легко було пустити тому поручникові кулю в потилицю і залишити трупа в ямі: ніхто б і не поцікавився, звідки там взявся забитий вояк . . . Передавши пакет і арештованого дижурному офіцерові, я повернувся назад і замельдував полковникові, що його наказ виконано. Полковник, усміхнувшись, питає мене, чи одну кулю я вжив, чи більше . . . Я зі здивування дивлюся на нього й питаю, про які кулі йдеться, а він хлопає мене по плечі й каже:

— Коли я вас посилав, то чи ж ви зрозуміли моє бажання, щоб той поручик був запроваджений не до комендатури міста, а до штабу Духоніна? . . .

Коли я вияснив йому, що він в мені помилився, то він на мене так подивився, що я до цього часу пам'ятаю той погляд . . .

Певного дня — а це було в січні 1918 року — наказано нам здати до магазину всі наші приватні речі і старшинський одяг. Замість того дістали ми солдатські зимові убрання і бойовий виряд. Вночі наш відділ вимаршував на двірець, де й завантажився до вагонів і негайно виїхав до станції Батайськ.

9

По приїзді до Батайську наш потяг, не затримавшись на станції, рушив далі і став у полі. Всі очікували, що ми вивантажуємося й займемо позиції, однак цього не сталося: ми залишилися в потязі, за винятком малого відділу, що вирушив у напрямку залізничного мосту, де став на варті. На другий день ми відчували, що знаходимося на фронті, бо біля 9-ої години ранку наш потяг почала обстрілювати ворожа батарея. Під час обстрілу ніхто з потягу не виходив. Такий обстріл тривав до п'ятої години вечора, з обідньою перервою. Потім це ввійшло вже так би сказати в програму, бо впродовж всього нашого побуту на «фронті» відбувався той обстріл у тих самих годинах, — ні раніше, ні пізніше.

Наша фронтова служба виявлялася ще в тому, що доводилося йти на варту за залізничний міст і на нічні патрулі до села, в якому знаходився большевицький «фронт». З огляду на гарну сніжну погоду, призначені до патрулі вдягнули на себе білі покривала, які дуже добре їх маскували. Завданням патрулів було дійти неспостережено до становищ большевицьких батарей, забрати з гармат замки й повернутися назад. Виконання цього завдання удалося завдяки тому, що большевики не виставляли жадної варті, за винятком одного вартового, біля гармат, але цього вартового не трудно було зліквідувати. Решта большевиків спокійно спала по хатах. Зміна нашої варті, що була зараз же за залізничним мостом, відбувалася не через міст, а через річку, яка добре замерзла. Одного разу наш начальник варті, сотник, георгіївський кавалер, роздобув ціле

відро квашеної капусти і так дорожив цим здобутком, що нікому не хотів довірити нести її до вагонів, коли прийшла зміна. Звичайно зміни відбувалися без жадної перешкоди з боку ворога, а на цей раз, як тільки ми опинились на середині річки, большевицька батарея раптом відкрила по нас вогонь і то досить влучний, так що наше товариство мусіло майже шохвилі падати на лід. Коли ми дісталися до берега, що захищав від артилерійського вогню, наш сотник ствердив, що під час частого падання на лід, його капуста розсипалася... Не довго думавши, він повертається назад і, не зважаючи на те, що артилерія гатила далі, збирає всю капусту і повертається щасливо назад... Коли хтось його запитав, чи варто було наражати своє життя за дурну капусту, сотник подивився на нього здивовано і сказав:

— Хіба ви не знаєте, що під це відро капусти добре товариство вип'є сто відер горілки?..

На дев'ятий чи десятий день побуту нашого на фронті я знову був призначений на ту саму варту. Але вечером прийшов наказ спалити міст і повернутися до потягу. Коли ми вернулися до потягу і ледве всіли до нього, як наш потяг рушив у напрямку на Ростов. Не доїжджаючи до Ростова, ми вигрузилися на товарній станції і наш командир попровадив нас вздовж маси товарних вагонів і за якийсь час затримав. В Ростові чути було стрілянину. За кілька годин — збірка, і ми вирушили в напрямку станиці Ольгінської. В часі маршу все вояцтво вдивлялося в освітлений Ростов, в якому час від часу чути було поодинокі стріли. Так розпочався для нашого відділу похід, який росіяни назвали «льодовим».

З огляду на те, що я не мав маршових вправ, а також не звик на великий «риштунок», який кожний мав, та на великий сніг, — мій льодовий похід малоощо не закінчився на 15 кілометрі маршу. Ми йшли майже без перепочинків яких 15 кілометрів, і лише тоді був дозволений відпочинок. Я, як забитий, ліг на сніг і зразу ж заснув. По скінченні перерви мої товариші ледве мене збудили, і коли я нарешті опритомнів, то дуже

шкодував, що мене обуджено — так мені добре спалося і щось снилося... Кажуть, що коли чоловік замерзне, то це найкраща смерть...

Над ранком ми прийшли до станції Ольгінської і розмістилися по квартирах. Пробыли там пару днів, бо в тому районі відбувалася концентрація Добровольчої Білої армії, що мала вирушити на Кубань. Під час нашого постою донські козаки дуже добре до нас ставилися, так що ми мали їсти й пити, скільки хто хотів. Перша наша зустріч з більшовиками відбулася на пограниччі Ставропілщини в одній із станиць, назву якої я забув, пам'ятаю лише, що там мешкало більше так званих іногородніх. Командування Добрармії вислало ультиматум, щоб нас пропустити без бою. На це більшовики і, здається, місцеве населення відповіли вогнем. Я в тому часі був в Марківському офіцерському полку. Нашу частину першу кинуто до бою. В часі нашого маршу нас минув генерал Корнілов, що зі своїми текінцями погальопував наперед. Невдовзі ми зауважили текінця, що повним кар'єром летів назад, а за хвилину польова батарея випередила нас і зайняла бойові становища недалеко від генерала Корнілова. Це все пригадую бої, які провадилися вдавнину. Обминувши Корнілова й нашу артилерію, яка вже стріляла, ми розсипалися в лаву й пішли в наступ. Бій був короткий, ворог почав втікати, але поки ми дійшли до села чи до станиці, то там уже побувала наша кіннота, яка ввірвалася з іншого боку. Те, що я там побачив, було страшне: посередині станиці — гора трупів, голови забитих були розторочені, так що трудно було когось розпізнати. Мешканці приходили до цієї купи й розшукували своїх батьків і дітей, але розпізнати їх можна було лише по олязі. Переночувавши в цій станиці, ми вирушили далі. Щодалі ми посувалися в глибину Кубані, то більше було боїв і довші були денні марші. При спітканні з чевроноармійцями справа була легка: по парі наших стрілів вони розпоршувалися. Натомість було гірше з моряками, яких більшовики кинули проти Добрармії. Були випадки, що доходило до бою на багнети...

По півторамісячній марші наша частина була вичерпана, бо вдень — марші з боями, а вночі — варти, підслухи, патрулі — і так щодня!

Одного разу був наказ здобути станицю (знову не пам'ятаю назви), де були большевицькі склади і якийсь штаб. Здобути її мали з трьох сторін. Коли наш полк просунувся на декілька кілометрів до станиці, ми ствердили, що перед нами досить широка річка, яку вбхід не можна перейти. Тоді кіннотники брали по одному пішому на сідло і перевозили на другий бік. Перша сотня нашого полку, що була перевезена перша, ввійшла до станиці без бою, лише в самій станиці отримала вогонь. В другій черзі перевезли нашу сотню, і коли ми направилися до станиці, то наліво від нас вийшла колона большевиків, що на наших очах займала становища і відкрила по нас вогонь. Ми, навіть не залягаючи, відкрили також вогонь по них і в цьому часі я був ранений в ліву руку. Не звертаючи уваги на ворога, ми рушили до станції. Я залишився в першій хаті, що була призначена для ранених. Скоро смеркало, і сестра в хаті запалила лампу. В тому часі хтось відкрив вогонь по вікнах. Ми всі попадали на землю. За якоїсь півгодини до хати входить генерал Корнілов зі штабом. Довідавшись, хто ми такі, він пішов далі. Цілу ніч у селі була стрілянина, невідомо — де ворог, а де свої... Ми гірше почувалися в цьому імпровізованому лазареті, ніж ті, що билися з станиці, бо ми не знали, що робиться. Рано стрілянина стихла і я вирішив піти до своєї частини довідатися як стоять справи. Сотня була зайнята вишукуванням большевиків, які поховалися по льохах, стодолах та горищах. Познаходили їх досить багато, попалася навіть груба риба — якийсь армійський комісар. Разом з іншими комісарами його зараз же повішено на майдані.

Перед приміщенням чотового командира, поручника-моряка, я побачив біля десятка полонених большевиків. Незабаром вийшов той поручник з рушницею з насадженим багнетом і кожного полоненого власноручно

заколов... Здається, він мстився за свою родину, яку вимордували большевики...

10

Чим ближче були ми до Катеринодару, мети нашого походу, то дужчий опір ставили нам большевики. Після боїв раховано тільки забитих і ранених: полонених не було, бо як яка сторона їх мала, то відразу розстрілювала. Одною з великих перешкод у поході на Катеринодар була річка Кубань, яку треба було форсувати. Нашій частині прийшлося форсувати залізничний міст. За день до форсування ми затрималися на відпочинок в станиці, яка була віддалена від Кубані на декілька кілометрів. Товариство цілий вечір пило й їло; ніхто може з них і не припускав, що то їх остання вечеря... Рано передові частини розпочали бій з большевиками, яких всаджено до окопів над річкою, — певно, для того, щоб ліпше билися, бо не було куди тікати: Кубань широка і в зимовому одязі її не переплинеш! Коли бій розгорівся надобре, то рушила й наша частина, що затрималася була над маленькою річкою за якийсь кілометр від наших передових частин, які билися з большевиками. Наліво від нас стояв полковник Кутепов зі своєю гвардією. Коли наші старшини їх побачили, то почали обкидати їх лайливими словами, обвинувачуючи їх, що вони завжди, мовляв, «у резерві», бо тож — гвардія, пани!.. Нарікання скоро припинилися, бо всі зауважили, що наша передова лінія піднеслася і з криками «ур-ра!» кинулася на большевиків. Звичайно большевики завжди давали драпака, а тепер піднялися зі своїх становищ і також із криком «ура!» кинулися на наших. Коли ми порівняли наших і большевиків, то ствердили, що останні переважали наших щонайменше в три-чотири рази. Не знати чому — чи тому, що так були заскочені протиатакою большевиків, чи їх чисельністю, — наші почали були відступати. Коли ми це побачили, то не чекаючи на наказ, а лише почувши слово: «Друзі, не даймо погирати нашим товаришам!»,

кинулися через річку наперед. Річка, хоч і маленька, була глибока, так що кожний з нас вийшов цілком мокрий. Коли большевики побачили наш рух, то повернулися також на свої становища. Тим часом наступ на право від залізниці мав успіх, і ті частини, що там наступали, ввійшли на залізничний міст. Це підбадьорило нас, і ми разом з першою лінією рушили до штурму і скинули майже всіх большевиків до річки і після цього вже майже купою рушили також на залізничний міст. Тому, що я цілком був мокрий, я взяв собі з забитого нашого товариша сухий наплечник, а свій викинув. Коли ми перейшли через міст на другий беріг річки, то частина війська рушила вздовж залізниці, а частина завернула до станиці. Я не зорієнтувався, де моя частина, бо все було помішане, і рушив теж уздовж залізниці. Вийшовши з-за будинків, наступаючі повернули наліво і за якихось 300 метрів від них зайняли становища, що були приготовлені большевиками. Обсадження цих не вигідних становищ відбулося як попало, так що всі лежали один коло одного, як оселедці в бочці. Направо від цих становищ проходила та сама залізниця, вздовж якої ми спочатку маршували. Не пройшло й 20 хвилин, як з большевицького боку показався бронепотяг, який, порівнявшись з нами, затримався. Всі, як приречені, звернули на нього очі і сподівалися кожної хвилини кулеметного вогню. Постоявши пару хвилин, він повернувся назад, але незабаром знову вернувся й обслуга його то відчиняла, то зачиняла віконця, через які нас обсервувала. Маневрування цього бронепотягу повторювалося кілька разів, однак вогню бронепотяг той не відкривав. Нерви у всіх нас були так напружені, що вояцтво, яке перенесло страхіття західнього фронту, не витримало і, як табун овець, почало тікати назад до забудовань. В часі цього панічного бігу вискочив якийсь полковник і закричав:

— Панове старшини! Чи вам не сором, що ви, як стадо баранів, тікаєте до села? Де ваша честь, де ваша старшинська гідність?

Ці слова вплинули на масу як відро холодної води нагарячу голову: всі з почуттям стиду вернулися на свої становища. Однак, ані ми, ані бронепотяг вогню не відкривали. За якийсь час він від'їхав і більше вже не показувався. Як пізніше стверджено, він не мав амуніції... Згодом, коли стемніло, я і ще декілька осіб з моєї сотні, повернулися до села — розшукувати свою частину. Знайшли ми її на відпочинкові. Мене вже було подано в рубриці забитих і моє несподіване «воскресіння з мертвих» було сугубо запито кубанською самогонкою. Добре відпочивши, на другий день рано ми вирушили далі — на Катеринодар. Незабаром розпочалися бої за нього, однак він не був здобутий, можливо, тому, що був забитий командант — генерал Корнілов. Після Корнілова командування армією прийняв генерал Денікін, який надав уже виразне «обличчя» цілій Добрармії, а саме: монархічне і єдиневолодільське... Почалися розмови про те, що Денікін так «повернув воза направо», що є небезпека, щоб той віз не перевернувся... Здається, того самого дня, коли був забитий Корнілов, ввечері прийшов наказ відірватись від ворога і відступити. Відступ відбувався в тяжких умовах, особливо було тяжко перейти через залізницю, яка була обсаджена більшовиками. Врешті кіннота позривала по обидвох боках залізницю і ми рушили наперед. Найгірш було нашим обозам, що з кожним боєм збільшувалися, бо ранених ми возили з собою; їм довелося під сильним ворожим вогнем з близької віддалі (так, що можна було добре обсервувати заляглих більшовиків) вскач дефілювати перед більшовицькими розстрільними... Саме в той час я знаходився в обозі, бо перед тим одного дня знову був ранений у ногу, на моє щастя легко. Пам'ятаю, коли обози чекали на вислід бою, що мав очистити для них дорогу, вони були цілий час під рушничним обстрілом. Ранені, які могли самі злізти з возів, поховалися по-під возами або в принагідних ямах. Так само зробили я й мій товариш, з яким ми їхали на одному возі. Ледве ми тільки полягали — він в малій ямі, а я збоку, — як я почув «дзиг» і одно-

часно стогін — «ох»... Як виявилось, це було останнє зітхання мого товариша недолі, якого трапила заблукана куля...

11

Відступ з Катеринодару був першою поразкою Добрармії. Правда, її дух не зломився, але більшовики щораз більше насадили. Через тиждень я повернувся до своєї частини. В цей час майже вся піхота, на чолі з командуванням, була оточена більшовиками: з усіх напрямків на окружених стріляла більшовицька артилерія. Нашій частині випала доля зайняти становища на кінці величезної станиці і так довго на них триматися, поки не прийде наказ повернутися до головних сил, завданням яких було прорвати більшовицький обруч. Зайняли ми становища на цвинтарі, а я був призначений як обсерватор. Умістившись вигідно на даху клуні, що знаходилася поблизу цвинтаря, я мав добрий вигляд на ціле передполе. Не встиг я добре розміститися, як зауважив декілька кіннотників, які вїхали до станиці ліворуч від наших становищ. Коли я про це замельдував, то мене заспокоїли, кажучи, що це наша розвідка. Після цього я знову зауважив малу групу людей, що тою самою дорогою ввійшла до станиці. На моє донесення не звернули уваги так довго, поки нас ворог не обстріляв з тилу. Командир сотні наказав відступати до станиці. Тількищо ми дійшли до поперечної вулиці, як напроти нас виїхали чотири кіннотники і три вельосипедисти. Я негайно підняв рушницю до стрілу (я йшов на самому переді). Коли командир крикнув: «Не стріляти, бо це правдоподібно наші», я, не стріляючи, наблизився до них на віддаль біля двадцяти кроків і запитав їх, якої вони частини. Ті, приймаючи нас за червоних (ми не носили жадних відзнак), почали кричати до нас, що білі бандити залишили станцію. Після цього не було жадного сумніву, кого ми мали перед собою... Ми відкрили по них вогонь. Кіннотники зразу злетіли з коней, а вельосипедисти, залишивши

свої машини, скочили за пліт і втікли. Очистивши дорогу, ми майже бігом рушили далі. Під час нашого відступу нас увесь час обстрілювали з-за хат, і у кожного з нас була думка, щоб тільки не бути раненим. Нарешті ми дійшли до розташування наших головних сил, передові частини яких уже розірвали обруч і ми всі рушили далі. На щастя, наша сотня в станиці не понесла жадних страт.

В дальшому нашому поході натиск червоних змалів і не було вже таких завзятих боїв як перед тим. Одного разу нам знову довелося переходити залізницю, і цим разом наша сотня зайняла становища по обох сторонах дороги нашого маршу. Перед тим ми почули сильні вибухи на залізниці — наліво і вправо від нас. То наша кіннота зривала залізницю. Упевнені в тому, що ворожий бронепотяг не зможе наблизитися до нас, ми спокійно залягли й чекали, коли перейде залізницю остання наша частина. Раптом зауважили, що з правого боку, здалека, посувається якийсь потяг у нашому напрямку. Переконані, що залізниця там зірвана, ми собі з цього нічого не робили. Але хутко охопив нас страх, коли ми побачили, що потяг уже минув місце, яке мало бути зірване, і поволі посувається до нас. Нарешті потяг зрівнявся з нами. Мої нерви не витримали і я, ошпарений, зірвався зі свого становища, що було три-чотири кроки від рейок, і зайняв нове, трохи далі. Тут ми побачили, що це не панцерка, а звичайний товаровий потяг. Але, не дивлячись на це, ми відкрили по ньому сильний вогонь. Тоді потяг почав завертати назад, але тут обстріляла його наша гармата, що стояла на переїзді, і ушкодила паротяг, який затримався. Наша чота обережно зблизилася до потягу, повідчиняла двері в вагонах і ствердила, що в передніх вагонах були артилерійські коні і три цивілі, що ж було в останніх, ми не могли вже ствердити, бо прийшов наказ маршувати далі. Коли ми збиралися до відмаршу, цивілі винесли одного раненого з вагону і положили в рові. Ранений страшно стогнав і просив помочі... Я і ще один вояк підійшли до нього в надії, що зможемо чимсь йому до-

помогти, але ствердивши, що в нього перебитий хребет, ми були, на жаль, безрадні й лише витягнули його з рова, який вже заливала нафта, що протікала з простріленої нами цистерни. Занявшись рятуванням раненого, ми не зауважили, як усе наше військо сховалося в вечірніх сутінках. Ми почали бігти і бігли майже з півкілометра, поки догнали своїх. У тяжких маршах з боями ми зблизилися до станції Тихорецької, на якій я пару місяців тому мав щастя заізнати зблизька «товаришів»... У цьому часі до Добрармії зголошувалося багато добровольців, для яких командування не мало зброї. Довідавшись, що на Тихорецькій є великі склади зброї, одягу та інших різних речей, командування вирішило її здобути. Вирішено було напасти на неї з трьох сторін. Наступ цей мав бути несподіванкою для ворога. Нашій сотні припало наступати на північно-західну частину станції. Для виконання цього завдання сотня прибула до лісу, що знаходився недалеко від станції, і зайняла там вигідні становища. Під час нашого відпочинку я зауважив, що мій товариш Мурашко, з яким ми не розлучалися від часу нашого перебування в Ростові, віддалився від нас і цілий час spacerує з опущеною головою. Коли в до нього підійшов і запитав: «Що з тобою? Чому не відповідаєш?» — Він підняв на мене свої очі, в яких було повно сліз і каже:

— Я чую, що в цьому бою буду забитий і тому дуже тебе прошу, якщо ти зостанешся в живих, повідомити про мою смерть батьків, які живуть в Кам'янці-Подільському, і мою дівчину, яка живе в Ростові...

І вручив мені їх адреси. Як я не старався розвеселити його і відвести його від прикрих думок — це мені не вдалося; видно, він передчував свою смерть...

На другий день ранком, удосвіта, ми рушили на Тихорецьку. Після годинного маршу ми опинилися на терені залізничної станції, але усталити наше місце було досить тяжко, бо залізничні лінії пробігали по всіх напрямках, а густий туман перешкоджав в обсервації. Коли пробила година, в якій мав розпочатися загальний наступ, нагло розсіявся туман і ми побачили, що зна-

ходимось між залізничними лініями, що окружували нас зо всіх боків. Всюди панувала тишина, мимо того, що в цій годині мав відбуватися концентраційний наступ на головну станцію. Нагло ми побачили, що нас оточують три радянські танкові потяги... Залізничні лінії йшли дугою, що уможливило тим танкам нас оточити. Наша сотня відкрила кулеметний і ручний вогонь по них, але за хвилину наш вогонь припинився під сильним переважаючим вогнем десятків кулеметів з ворожих танків, а за пару хвилин — і ручного вогню більшовицької піхоти, що нагло показала з-за танків. Ми опинилися в котлі, як зайці на полюванні, загнані наганячами... Щохвилини хтось був забитий, або тяжко ранений. На моїх очах один сотник схватився за голову і почав кричати:

— Панове, куди нас завели? Тут мають бути зрада!

Але останнього слова не докінчив, бо впав, прощитий більшовицькою кулею. За якихось двадцять хвилин нас сім чоловік вирвалося з цієї бойні і кинулися тікати назад, до ліса... По дорозі з нашої сімки було поранених ще четверо і то досить тяжко, так що вони мали залишитися на полі бою. Тікаючи, я по дорозі побачив тяжко пораненого мого товариша Мурашка. Я нагнувся над ним і хотів йому допомогти вийти з цього пекла, але він не міг рушитися з місця і просив мене залишити його, а самому тікати... Як видно, я мав щастя, бо в часі тікання я ні разу не впав наземлю, досить довго затримався над пораненим Мурашком, а проте мене не трапила ворожа куля, хоча моя шинель була підірвана кулями... Врешті наша трійка добігла до лісу, з якого саме вирушили інші сотні мого полку до наступу, і ми, на наказ командира, долучилися до них.

За пару хвилин перед тим розпочалася стрілянина довкола Тихорецької. За якийсь час ми досягнули місце, де була змасакрована наша сотня. Я почав розшукувати свого товариша і скоро його знайшов, але він уже був мертвий: більшовицькі бандити покололи його баг-

нетами, а голову розбили прикладом рушниць... Передбачування бідного Мурашка справдилися.

Дальший наступ був скерований не на станцію, а на місто, а властиво на станицю Тихорецьку, яку невдовзі й здобуто.

Під вражінням масакри першої сотні, в якій згинуло понад сто двадцять вояків, і в тому числі одна сестра, решта сотень нашого полку «не давала пардону» жадному большевикові, якого забрали в полон: всіх на місці розстрілювали...

Посуваючись далі по безлюдній оселі, ми зауважили підозрілу людину, що хотіла сховатися в хаті. Командир сотні, до якої я був приділений, дав мені наказ, щоб я ту підозрілу особу привів до нього. Я негайно побіг до хати і припровадив ту людину до командира сотні.

— Ти большевик, — каже сотенний.

— Та ні, господін капітан, я ніколи в жадному війську не був.

— Покажи руки! — кричить сотенний.

Що сотенний побачив на тих руках, я не знаю, однак руки тієї людини стали для неї роковими, бо сотенний дав мені знак, щоб я її застрілив... Не в моїй натурі розстрілювати безборонних людей, а в додаток — не маючи жадних даних, що то дійсно большевик. Сотенний зауваживши моє вагання, крикнув до нього: — Іди у двір, відкривай фіртку!

І коли той, нібито «большевик», відкрив фіртку, то в цю ж саму хвилину дістав кулю в потилицю і впав на землю...

В зайнятій Тихорецькій Добрармія добре поживилася. На жаль, усі панцерники вспіли втекти. Дальший похід відбувався в загальному напрямку на Ростов, що по чутках, був зайнятий німцями.

Після Тихорецької я пережив ще один цікавий бій, який закінчився безкровно для обох сторін і який показав більшу здисциплінованість і мораль Добрармії, ніж у червоноармійців. Наша сотня дістала наказ зайняти в полі становища, окопатися в них і так довго затривувати ворога, поки прийде наказ відступати. При-

бувши на визначений терен, командир наказав нам викопати для себе становища, замаскувати їх, після чого можна було піти до села, ясно на зміну, щоб запастися продуктами. Ми скоро впоралися зі своїм завданням і групами почали ходити до села, де здобували кисле молоко, самогон й інші речі. По полудні командир дав наказ зайняти становища, бо наші кінні стежі донесли, що в нашому напрямку йде досить велика колона большевиків. Крім цього сотник дав наказ, що стріляти вільно лише на його наказ. По деякому часі ми зауважили на горизонті величезну розстрільню, що поволі зближалася до нас. На око їх було більше, ніж нас вдсятеро. Коли вони наблизилися на яких чотириста кроків від нас, ми зауважили, що вони завагалися йти далі наперед, бо большевицькі комісари роз'їжджали вздовж фронту і підганяли їх наперед. Під нагаями комісарам вдалося розстрільню підігнати ще на яких сто метрів до нас, а далі — ані руш, коли побачили скеровані на них рушниці . . . Ми пильно обсервували, але не стріляли. Большевицькі комісари бігали як божевільні і якщо їм удавалося підігнати наперед ліве крило, то праве почало відступати. Тоді комісари летіли на праве крило, затримували його і змушували йти знову наперед, але в цьому часі відступало назад ліве крило . . . Врешті ціла розстрільня відступила назад, за гору, а по деякому часі розпочалася та сама процедура . . . В решті решт розстрільня скрилася і більше вже не показувалася. Так що ми без бою виконали своє завдання і повернулися до полку. Якби наша сотня відкрила до них вогонь, коли вони знаходилися від нас на віддалі 250—300 метрів, то невідомо, як би той бій скінчився. Вони могли нас змести . . .

12

Коли Добрармія знаходилася недалеко від Ростова, і ми довідалися, що в Україні і в Ростові німці, наша трійка (бо четвертий був забитий) вирішила просити генерала Маркова про звільнення з Добрармії. Коли він

нас прийняв і вислухав наше прохання, то почав з нас глузувати, що нас, мовляв, тягне до бабської спідниці, — і в кінці кінців відмовив нам. Тоді ми вирішили дезертувати... Одного разу ми побачили, що зі станиці збиралися виїжджати підводою кілька старшин з Добрармії в напрямку річного порту. Один з нашої трійки підійшов до них і почав з ними говорити. Вони оповіли йому, що їдуть до поблизького порту, а звідти кораблем до Ростова на коротку відпустку. Ми, недовго думавши, постановили теж поїхати у відпустку, але на перешкоді стояв брак відповідних паперів. На щастя, наш провідник, найстарший у нашій трійці, мав у полковій канцелярії доброго знайомого, який дозволив йому написати на машинці посвідчення, що такі й такі, тобто ми, їдемо до Ростова на тридневну відпустку. Посвідка була добра, але не зовсім, бо бракувало печатки, але й цій біді зарадив наш старший колега, прибавляючи печатку, яку знайшов у себе в наплечнику. Маючи такий непевний документ, але сильну волю на решті позбутися Добрармії, ми найняли козака, що відвіз нас до порту. Там ми відразу сіли до пароплаву, що за пару хвилин відплив у напрямку Ростова. Прибувши до Ростова, ми направилися до готелю, де ми мешкали перед вступом до Добрармії. Не встигли ми полагодити справу кімнат, як до нас підійшов якийсь цивіль і зажадав від нас документів. Цього цивіля я зауважив ще в порті, бо він чомусь дуже уважно до нас приглядався... Не знаю, чи наша приналежність до корніловців, як тоді називали всю Добрармію, чи наш вигляд зробили на нього враження, бо він документи продивився досить побіжно, вибачився перед нами і зник, а разом з ним і зник наш страх, бо ми думали, що вже «вспипалися»...

В Ростові ми попрощалися, бо в напрямку на Київ їхав лише один я. Страху вже не мав, що я дезертир, бо мав старий документ, в якому було подано, що я відряджений до Київської округи.

В Ростові було повно німців і російських офіцерів. Німецька артилерія обстрілювала Батайськ, де ще так

недавно я був «на фронті»... Вечором пішов я до моєї знайомої сестри милосердя, в якій залишив усі свої речі. На превеликий жаль, її не застав, бо, мабуть, виїхала на стале до Новочеркаського. Страшно розчарований, брудний і в солдатській шинелі пішов на двірець, всів до потягу і поїхав до Києва. Прибув я туди на другий день. У Києві була вже гетьманська влада. Переночувавши, рано пішов шукати штаб Київської округи. Якийсь військовик скерував мене до будинку, де той штаб колись був, і коли я увійшов до будинку, то мене скерували до полковника, який подивився на мое «скерування», і російською мовою сказав мені, що я здемобілізований і можу їхати додому... Чому я шукав якоїсь Київської округи, яка, з переходом влади до рук українців, повинна була зникнути в Україні, а не поїхав відразу додому, — не можу собі й тепер пояснити...

В потязі, який направлявся до Вінниці, їхало зі мною багато українських старшин, що були теж здемобілізовані, але вже з української армії. Всі вони нарікали на гетьманську владу, ворожили їй скорий кінець і грозили «порахуватися» з нею...

Приїхавши в м. Хмільник, де ми мешкали, я вже там не застав моїх родичів, бо вони переїхали до містечка Мурафи. Погостивши декілька днів у свого дядька, що мешкав недалеко від Хмільника, я від'їхав до родичів. Перебуваючи у дядька, з захворів на еспанку, що знову повернулася як тільки я приїхав додому. Більше місяця я був між життям і смертю, однак в кінці-кінців якимось видужав.

В містечку не відчувалося гетьманської влади. Натомість знаки давалося, особливо селянам, австрійське військо. Одного разу, проходивши через базар, зустрів я групу жінок. Вони обступили мене й почали викрикувати, чому мужчини не беруть у руки зброї й не виженуть тих австрійців.

— Хіба ви чекаєте, поки ми, баби, перші візьмемося за вила й будемо гнати тих австрійців? — казали вони...

Це наглядно показує, як українська маса ставилася до гетьманської влади та її протекторів. Незадовго до протигетьманського повстання я з кількома нашими хлопцями поїхав до Вінниці, в надії дістати якусь працю. Праці не дістали, натомість надивилися на нове «рідне українське військо», що носило золоті погони і говорило по-російському. Це були російські дружини. Обуренню нашому не було границь; українська молодь, яка хотіла б служити в своєму війську, була здемобілізована, а на її місце прийшли москалі, які почувалися як у себе вдома, глузуючи зі всього українського, а в першу чергу з української мови. Недарма всі чекали, щоб якнайскорше розпочалося повстання проти гетьмана.

III. В УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ

13

Як тільки розпочалося повстання проти гетьмана, я і ще кілька хлопців з нашого містечка поїхали знову до Вінниці з надією вступити до якоїсь української частини. Коли ми приїхали до Вінниці, там не було вже й сліду російських дружин: в місті була вже справжня українська влада.

З Вінниці нас скерували до Києва, вже взятого українськими республіканськими військами. Замельдувавшись в штабі, я дістав призначення до 4-го Бердичівського полку, що стояв у Бердичеві. Я негайно сів у потяг і направився до Бердичева. В потязі спіткав доброго знайомого з Хмільника. Цей знайомий, довідавшись, що я призначений до Бердичівського полку, запропонував мені їхати з ним до штабу отамана Ратушного в Луцьку, — на посаду Начальника Зв'язку штабу. Перспектива попасти до штабу мені подобалася, але я не був певний, чи дам собі раду з цим становищем і чи отаман Ратушний захоче мене прийняти. Зауваживши, що я вагаюся, мій знайомий сказав мені, що отаман Ратушний — його родич і певно згодиться мене прийняти до штабу, якщо я його попрошу, тим більше, що в штабі бракує Начальника Зв'язку. «А щодо того, чи дасте собі раду на становищі Начальника Зв'язку, то цим не журіться, — казав далі мій знайомий, — бо у Зв'язку є добрі підстаршини, що знають своє діло і вони, а зрештою і я, будемо на початках вам допомагати».

Аргументи його переконали мене, і я з ним поїхав до Луцького. В Луцькому мій знайомий представив мене отаманові Ратушному і його Начальникові штабу,

отаманові Григоренкові, що в російській армії був прапорщиком, а за цивільним фахом — сільським учителем. Це був тип демагога і збоченця. Він тероризував усіх своїх підлеглих, починаючи від старшин, акінчаючи простим вояком. Найбільше йому робило приємність частувати горілкою, яку називали «земля і воля», тих, що приходили до нього в якихось справах. Горілка та мала 90° і коли, на його наказ, випивалося повну склянку, то чоловік, випивши, не міг схопити духу. Це його дуже тішило, і він сміявся до сліз.

З отаманом Ратушним я досить часто виїжджав на фронт, на інспекцію частин. Одного разу ми поїхали до м. Порицьке, де було розташоване військо, яким командував полк. Порохівський. Приємно було дивитися на добре озброєння й одягнене військо, що перед нами дефілювало. Але, на жаль, більшість вояків не хотіла воювати, а жадала звільнення додому. Якби те військо, що було в Порицькому, була національно свідоме й патріотичне, то воно само могло б гнати поляків аж до Варшави, а так ми терпіли поразку за поразкою. Невдовзі наш штаб мав перенестися в район Володимира-Волинського. Не пам'ятаю вже тепер докладно, з яких саме причин я зо всіма тягаровими й декількома особовими автами мав їхати в той район через Броди—Соколь—Володимир-Волинський. По приїзді до Соколя, я там затримався, бо таке було болото, що ніяк не можна було рушити автом з місця. Там я познайомився з отаманом Цвірком, що мав при собі комендантську сотню. З Цвірком мешкали ми в готелі і час від часу їздили автом замісто, щоб оглянути околиці. Одного разу з'явився до мене відпоручник 2-го Галицького Корпусу (Бригади?)¹⁾ і заявив мені, що всі авта Корпус рекувірує тому, що ми знаходимося на його терені. Я з цим не погодився і поїхав до штабу корпусу, щоб цю справу вияснити. Там мені сказали те саме. Я обурився й почав з ними сперечатися, кажучи їм, що вони трактують нас, наддніпрянців, як ворогів, у яких можна конфіскувати

¹⁾ Добре не пригадую, чи то був 2-й Корпус, чи 2-га Бригада.

майно. Коли я повертався до готелю, зараз же зателефонував до Начальника штабу. Начальник штабу заявив мені, що коли я віддам авто, то він дасть наказ розстріляти мене... Таким чином я опинився між двома вогнями: одні загрожують мені своєю жандармерією, а другі — розстрілом. На другий день після моєї розмови з Начальником штабу до подвір'я готелю прийшов малий відділ галицької жандармерії, що мала забрати авто. Тоді я звернувся за порадою до отамана Цвірка, що далі маю робити. Він заалярмував свою сотню і сказав, щоб без бою авт не здавати... Побачивши нашу сотню, галицькі жандарми заявили, що вони не будуть битися з братами за якісь там авто... Отже, наразі я «битву» виграв...

Однак командування 2-го корпусу не дало за виграну і наказало мені такого то дня і в таку то годину з'явитися в штабі корпусу з моїм авто. Сідаючи до авто з представником штабу, я моргнув шоферові, щоб він так зробив, щоб авто в дорозі попсувалося... І дійсно: не зробили ми і п'яти кілометрів, як авто стало. Представник штабу знався на автах, однак не міг дати собі з ним раду. Затримавши якусь фіру, що їхала до Соколя, ми з шофером повернулися до міста, а авто волами затягнули до штабу корпусу, як трофей, здобутий на наддніпрянцях. Всіх авт мені не реквіровано, бо я встиг потайки виїхати до штабу, користуючись з того, що земля замерзла. Віддача особового авто братерській армії дорого мені обійшлася: я стратив свою посаду, бо Начальник штабу відрядив мене до 3-го Берестейського полку, що стаціонував у Рівному. Дивізією, до складу якої входив наш полк, командував тоді полковник Никонів. Не пройшло й тижня, як одного дня ранком, у березні 1919 року, зроблено всім частинам, в тому числі й нашому полкові, сполох і в повному бойовому виряді вишиковано на великій площі. За яких півгодини під звуки маршу з'явився в супроводі генерала Пузицького отаман Оскілко, який у довгій промові вияснив нам політично-військову ситуацію, а далі запевнив усіх вояків, що він постарается, щоб усім їм

дали відповідний приділ замлі разом з відповідними на землю документами і т. д., і т. д. Після того заявив, що він заарештував всіх міністрів і вислав військо, щоб заарештувати Отамана Петлюру, який винний у всіх наших невдачах. Не встигли ми розійтися по квартирах, як над Рівним показався літак, який розкидував лютючки; в них наказувалося не слухати зрадника отамана Оскілка і наказувалося заарештувати його. Не пройшло багато часу, як нас знову заарештовано і проведено до міста, де ми дефілювали вже перед військовим міністром Жуковським та іншими міністрами, які були заарештовані Оскілком, а потім звільнені.

14

Після невдалого Оскілкового путчу мою сотню, в якій я був молодшим старшиною, повантажили на тягарівки й скорим темпом перекинули в район м. Корця на Волині, щоб заткати діру, яку зробила частина, що її стягнув Оскілко до Рівного. Після змінних боїв нашу сотню перекинули в район м. Шумське над річкою Горинь, давши нам завдання не допустити большевиків переправитися через цю річку на західній беріг. Коли сотня займала становища в приготівлених стрілецьких ровах на березі річки, то міст, що сполучав Шумське з нашими становищами, вже догоряв. Становища ми знайшли в повному порядку і без перешкод в боку ворога. Але не все було в повному порядку з нашим сотенним, який дивним способом зник, залишивши мені в спадщину сотню, що складалася з двох-трьох десятків учнів різних шкіл та пари десятків добровольців-воjakів колишньої царської армії, які зголосилися добровільно до війська під час повстання проти гетьмана Скоропадського, а тепер вважали, що їм вже час додому, бо своє діло вони, мовляв, зробили, тобто ліквідували гетьманських недобитків. На моє звідомлення до штабу полку про втечу сотенного я дістав під вечір відповідь, що на сотенного призначають мене і що я маю аж до наказу з полку боронитися на зайнятих становищах.

Ніч пройшла спокійно- але день заповідався гарячим, бо розвідка донесла, що до м. Шумське надходять большевицькі частини, переважно з китайців. Передбачення мої справдилися, бо вже від самого ранку большевики намагалися форсувати річку, але кожного разу ми їх відбивали. Після полудня вони вже не наступали, а обстрілювали вогнем однієї гармати наші становища і треба признатися, що досить влучно, бо знищили нам один кулемет, а сотня мала їх лише два. Правда, це не було великою заслугою большевиків, бо їхня гармата могла спокійно стріляти з протилежного берега, а для артилерійського обсерватора були чудові становища. Як становище гармати, так і обсерватора ми не могли знищити, бо не мали власної артилерії. Дуже прикре почуття на фронті. Ворожий гарматний вогонь дошкульно допікав нам, і я просив командира полку про підтримку сотні гарматним вогнем. Жадної відповіді на це я не дістав, навіть більше того — не повернувся піший гонець, якого я вислав до полку. Положення сотні ще більше погіршилося після відходу нашого правого сусіда, розташованого перед тим за кілька сот метрів від нас. Тоді я наказав відступити. Відступаючи, ми натрапили на дорозі на нашого, вже мертвого, гонця, що його було забито осколком гарматного стрільна. Коли я нарешті прибув з сотнею до села, де мав бути штаб полку, мене спіткала велика несподіванка: в селі не було не тільки штабу полку, а й жадного вояка...

Від селян довідався, що військо залишило село годин п'ять перед тим, — штаб полку покинув селодесьо год. 5-й по полудні. З розмови з селянами я довідався, що наш полк пішов не на Рівне, яке зайняли большевики, а спрямував свій рух на північ від нього. Не зважаючи на те, що сотня була перемучена й голодна, я наказав дальший марш у тому самому напрямку, в якому пішов наш полк. По двогодинному марші ми почули спочатку гуркіт воза, а за деякий час могли вже розпізнати, що в нашому напрямку їде віз, над яким розвівалася великих розмірів біла плахта. Порівнявшись із нами, віз затримався, і з нього скочило кілька вояків

полку й почали щось шептатися з моїми вояками. На мое запитання, куди вони їдуть і для чого мають ту білу плахту, вони відповіли, що, згідно з постановою полку, їдуть як делегати до большевиків із пропозицією їм піддатися. Більше від «делегатів» я нічого не довідався і рушив із сотнею далі. Під час маршу до мене підійшли два мої вояки і сказали, що всі старшини нашого полку, на чолі з командиром, заарештовані й сидять у школі та що «делегати» намовляли сотню заарештувати також і мене й посадити по приході в село до тієї ж самої школи. На мое запитання, що ж ухвалили, вони відповіли, що більшість сотні — проти мого арешту. А сталося це тому, що наймолодші заявили, що вони за жадних обставин не дозволять заарештувати мене. Розмовляючи, ми ввійшли до села.

Саме почало світати. Не зважаючи на ранню годину, в селі на великій площі панував живий рух, мов на якомусь базарі. Те, що я побачив, тяжко описати: військо перетворилося на п'яну банду, що продавала селянам військове майно, — починаючи від зброї й кінчаючи одягом. Вони були так зайняті торгівлею, що навіть не звернули на нас, новоприбулих, уваги. Не затримуючи сотні, я помаршував на другий кінець села, де й зупинилися. Ті самі козаки, які поінформували мене про настрій і постанову сотні, просили мене, щоб я відразу йшов спати, а вони вартуватимуть і уважатимуть, коли повернеться делегація разом із большевиками. Коли це зауважать, то відразу мене збудять, і ми помаршуємо далі. Якби вся сотня була така, як ці 25—30 юнаків, то я відважився б роззброїти ту банду і звільнити старшин, але, на жаль, старші вояки відразу приєдналися до тієї банди. Не знаю, як довго я спав. Мої вірні хлопці розбудили мене і заявили, що большевиків у селі нема і що делегація повернулася ні з чим. Після цього полк вирішив звільнити старшин, що й було зроблено. Через деякий час мене покликали на нараду до штабу полку. На нараді командир полку заявив, що в нього була делегація від вояків, які сказали йому, що не знайшли большевиків у м. Шумське,

бо вони, не переходячи на західній беріг Горині, по-маршували далі східнім берегом невідомо в якому напрямку. Після наради полк вирушив у дорогу, і, промаршувавши кілька годин, ми опинилися в розташуванні інших наших частин. По відпочинку було проведено слідство, заарештовано призвідників бунту, та, на жаль, головні проводирі завчасно втекли, а заарештованим всипали кожному по 25 шомполів. Після того всі вони добре воювали аж до Любарської катастрофи.

15

Волинська група і Холмська, а також інші частини зустрілися в районі залізничної лінії Дубно—Броди. Волинська група переформовується, наш 3-й Берестейський полк перейменовується в 2-й і входить у склад Північної дивізії, на чолі якої стояв генерал Ярошевич. Наш полк довгий час співдіяв з Юнацькою школою і зі Січовими Стрільцями. В травні місяці, коли Північна дивізія знаходилася недалеко від польського фронту, мій командир куреня, з походження поляк, вночі втік до поляків, забравши з собою полкового скарбового коня. Комендиром куреня призначено мене. Тепер, з перспективи часу, можна сказати, що призначення не було вдалим, бо в той час я не мав ані бойового досвіду, ані стажу, ані відповідної підготовки на це становище. Натомість при полковому таборі знаходився полковник російської армії Тімофеев, росіянин, який сам зголосився до української армії, однак йому чомусь не вірили і тому жадного становища не давали. Так само нічого при таборі не робив сотник російської армії Довгалевиц, українець. Які були проти нього застереження, я не знаю, а може він сам уникав відповідальних становищ.

У липні 1919 року 1-ша Північна дивізія посувалася в напрямку на м. Городок над Смотричем. 18 липня 1919 року м. Городок зайняли червоноармійці. В полудне того ж самого дня командир 2-го Берестейського полку, полковник Ткачук покликав до штабу полку

командирів куренів, яких поінформував про бойову ситуацію дивізії і після цього наказав полкові здобути м. Городок.

1-й курінь, під моїм командуванням, отримав напрямок наступу на цукроварню. Полк мав зайняти вихідні становища вночі з 18-го на 19-те липня і перед світом рушити в наступ без артилерійської підготовки, щоб заскочити ворога зненацька.

По отриманні наказу, я повернувся до своєї частини і коли почало смеркати, висунувся наперед аж під самий Городок у супроводі сотенних, щоб запізнатися зі становищами, які треба вночі займати. Розвідка терену була дуже вдалою, бо ворог свої польові варті тримав коло самого міста.

Коли добре смеркалося, курінь рушив в напрямку на Городок і почав займати становища, що були не далі як 500 метрів від містечка. Зайняття становищ відбулося без жадних перешкод з боку ворога. Десь о 2-й год. ночі, коли було ще зовсім темно, курінь рушив до наступу і зайняв цукроварню й південну частину міста майже без пострілу. Для червоних наш наступ був повною несподіванкою, бо червоноармійці вигідно розмістилися були на ніч поміж мешканцями міста. Багато з них утікало через вікна лише в білизні. В наші руки потрапило багато полонених, зброї і боеприпасів. Найбільше було втіхи з артилерійських набоїв, яких було захоплено чималу кількість. Ці набої були передані нашим артилеристам з проханням, щоб вони добре нас підтримали своїм вогнем і щоб не говорили, як завжди, що у них брак набоїв.

Після впорядкування полку після бою, 1-й курінь був призначений до резерви з місцем постою в цукроварні. На відтинку нашого полку ми не мали стику з ворогом.

Після обіду, десь о год. 4—5-й по полудні, я почув гарматні постріли не на фронті, а в нашому запіллі і саме там, де був штаб нашого полку. Трохи занепокоєний, я сів на коня й почав спинатися на гору, в на-

прямку штабу полку й пострілів. Поруч зі мною, в тому ж самому напрямку, йшов старшина кулеметної сотні, якого напевно так само зацікавили стріли, як і мене. Тількищо ми видряпались нагору, як побачили трьох вояків на віддалі 50—60 кроків віднас. Вони скерували в наш бік свої рушниці. Спочатку я подумав, що то якесь непорозуміння, а навіть крикнув: «Не стріляйте! Ми свої!». Однак постріли впали; на моє щастя, ні мене, ані мого коня не влучили. Натомість одна куля влучила бідного кулеметчика в саму голову і він упав. Поки я обернув свого сивка назад, то по мені стріляли ще кілька разів, однак я встиг зауважити величезну розстрільну, що посувалася на цукроварню; ліве крило розстрільної майже доходило до дороги, якою я міг вивести свій обоз. Після алярму я вислав дві сотні з завданням стримати ворога, а третій сотні й кулеметній дав наказ зайняти становища на північ від цукроварні, і звідти своїм вогнем уможливити першим двом сотням й обозові відійти з цукроварні. На нещастя куреня, ворог відчув наше катастрофальне становище і перся наперед, щоб не допустити відходу куреня з цукроварні. Ворог, що переважав нас не тільки чисельно, але й посідав кращі бойові становища, скоро збив вислані мною дві сотні й перерізав дорогу відступу обозові. Постало велике замішання, й сотні почали пробиватися на свою власну руку. Курінь не був розбитий, а лише розпорошений; його пощастило зібрати докупі лише на другий день. В полон до червоних попало лише кілька вояків і частина обозу, а решта, під сильним вогнем ворога, пробилася в північному напрямку.

Як пізніше з'ясувалося, большевики, що під ударом полку відступили на північ, ствердили, що на нашому правому крилі постала порожнеча завдяки тому, що СС-и, що були праворуч нас, відступили і не повідомили про це наш полк. Користаючись з цього, червоні рушили в наступ в цьому напрямку, забрали село, в якому знаходився наш штаб полку, а звідти рушили на Городок.

Це був тоді один із найцікавіших боїв, що їх мав 1-й курінь 2-го Берестейського полку. Далі наш полк

не мав поважніших сутичок з ворогом аж до приходу Галицької армії.

В серпні нас перекинули в район Тульчин—Кирносівка. Під час концентрації Волинської групи, що відбувалася в серпні 1919 року, мене покликано безпосередньо до командира Північної дивізії генерала Ярошевича, який дав мені наказ зайняти м. Чечельник, звідки розвинути акцію для знищення партизанського відділу Криворучки, який загрожував запіллям дивізії генерала Удовиченка. Вибивши маленький большевицький відділ з Чечельника, я з курінем опанував сусідні села, не зустрівши ніде партизанів. Незабаром надійшла в район Чечельника вся Північна дивізія, яка мала наступати на Кодиму. Оперуючи проти червоних партизанів, я увійшов зі своїм курінем до гаю, що був віддалений від тракту щось півкілометра. Тількищо встиг увійти до нього, як на тракті показалася величезна колона большевиків, яка поспішно маршувала в північному напрямку. Майже цілу годину просувалася вона перед моїм куренем, який лише придивлявся цьому маршові, бо більше нічого не міг зробити. Пізніше виявилось, що то відступала 58 чи 47 большевицька дивізія, яка була розбита генералом Удовиченком.

Після цього наша, Північна дивізія брала участь в акції проти большевицької Вапнярської групи. Під час цієї акції Північна дивізія захопила багато полонених, зброї і всякого майна. Мій курінь теж міг похвалитися здобуттям великого большевицького обозу. Після закінчення цієї акції ціла Волинська група потягла у напрямку на Бірзулу. Перед нами появилася новий ворог — денікінці. Одного разу я дістав наказ змінити курінь 3-ої чи 12-ої дивізії, — тепер добре не пам'ятаю, — який знаходився в м. Саврань. Даючи цей наказ, командир полку зазначив, щоб я якнайшвидше це зробив, а тому мушу зареквірувати фірманки, щоб на них посадити людей і тим прискіпити зміну куреня. Свій табір, крім

кухні й амуніційного возу, я залишив при полку, а на-
томість дістав одну гармату. Посадивши людей на вози,
я скоро рушив на Саврань і прибув туди перед вечером.
В Саврані командир частини, що підлягала зміні, по-
знайомив мене з загальним положенням, показав, де
були розміщені його застави і, забравши курінь, рушив
до своєї частини. Ще до вечора я розставив свої заста-
ви над річкою; гармата зайняла становище за містом,
а решту війська уміщено на ринку. Коли я прийшов до
призначеної мені квартири, то власник її, багатий жид,
просив мене, щоб я взяв з собою пару вояків і пішов
з ними до його спільника — відібрати від нього гроші
за продані пару вагонів соли. На моє запитання, чому
спільник не хоче з ним розрахуватися, він мені відповів,
що спільник, використовуючи непевне положення, хоче
всі гроші привласнити собі. За цю поміч мій господар
пропонував мені сто тисяч гривень... Я був настільки
змучений, що відмовився йому допомогти відібрати
гроші «сьогодні», а сказав йому, що це зробимо «завтра».
На те господар відповідає, що завтра може бути запізно
— і для нього, і для мене... Однак я поставив на сво-
йому. На другий день вранці я вислав під командуван-
ням доброго бунчужного, стежу в південно-західньому
напрямку. Коли він (на возі) зблизився до лісу, що зна-
ходився в 2—3-х кілометрах від Саврані, то я почув
стріли, а за деякий час він повернувся назад тяжко
ранений в руку і замельдував, що в лісі повно дені-
кінців. Я зараз же дав наказ зайняти бойові становища
й боронити Саврань. На жаль, я оборонити її не міг, бо
під час зайняття становищ денікінці обстріляли курінь
з запілля, а найважливіші мої застави (ліва) взяли до
полону. Виявилося, що місцеві жиди провели денікін-
ців через річку ще перед світом; ті денікінці й напали
на застави і взяли їх без пострілу, а пізніше обстріляли
курінь. Після цього я мусів залишити Саврань і долу-
читись до полку; стратив я полоненими 18 чоловік,
забитих і ранених не було. Оптимісти, які вірили, що
денікінці не будуть проти нас воювати, помилилися, бо
в своїх міркуваннях напевно не взяли під увагу, що

для українців — червоні чи білі москалі — однакові вороги.

Далі події так розвинулися, що ціла українська армія відступила під напором добре озброєної Добровольчої Армії. На наше нещастя, появився новий ворог в постаті тифу, який щодня забирав щораз то нові жертви з наших рядів. Наш полк відходив під напором переважаючих сил Добровольчої Армії, однак до поважних боїв не доходило. В одному селі, недалеко Кодими, полк затримався на відпочинок, охороняючись польовими вартами. Варти виставив мій курінь. Одна із варт, яка охороняла полк з найбільш загроженого напрямку, була пов'язана зі штабом куреня телефоном. По полудніначальник вarti викликає до телефону мене й доносить, що до вarti посувається досить велика колона кіннотників. Я йому відповів, що за відомостями, які я отримав з полку, на передпіллі повинна знаходитися наша кіннота, однак він мусить бути на сторожі і добре уважати. Не пройшло 15 хвилин по розмові, як я почув в тому напрямку кулеметну стрілянину. Щоб зорієнтуватися, що сталося, я негайно поїхав до тієї вarti. Коли я прибув на місце, то через далековид міг зауважити поодиноких, а також і в малих групах кіннотників, які втікали до району, де, правдоподібно, мали бути денікінці. Коли останні кіннотники скрилися, то начальник вarti доповів мені, що коли кіннота зблизилась на яких 300 метрів, він наказав заладувати кулемет і бути готовим до стрілу, а сам пішов назустріч кінноті. Коли він підійшов до них на віддаль яких 50 метрів, то колона затрималася і командир її запитав мого начальника вarti, хто ми такі (вони вже зауважили варту). Після цього було ясно, що то за колона, бо по-перше — над нею повівав триколовий прапор, а по-друге — командир запитував по-російськи. Начальник вarti на це відповів йому, що «свої» і скоро вернувся до застави і наказав їм відкрити вогонь. Для денікінців це було несподіванкою і вони з переляку відійшли назад. Дальший відступ полку відбувався майже без боїв, однак курінь щораз то зменшувався, бо багато хорувало на

тиф. Коли наш полк затримався на відпочинку в м. Мурафі, то курінь мав біля 120 людей, з яких більша половина були босі і зле одягнені, так що коли прийшлося далі маршувати, то я був змушений всіх босих посадити на вози і тоді тільки міг рушити далі. Не дивлячись на наш відступ, всі якось вірили, що він мусить скоро скінчитися і що ми підемо врешті знову наперед. Але це були лише мрії, бо коли ми перейшли залізницю Могилів—Жмеринка, то довідалися, що ціла Галицька Армія перейшла на бік денікінців. Відомість ця відбрала нам останню надію на поправу нашої воєнної ситуації. Тепер кожний задавав собі питання, що буде далі... А було те, що ми, обідрані, босі і часто голодні відходили далі в напрямку на Проскурів. Недалеко від Проскурова ми затрималися на відпочинок і ночівлю в Давидківцях. Коли ми входили в це село, то зауважили, що селяни дивляться на нас якось підозріло і неохоче. Не встиг я розмістити курінь по квартирах, як прийшов вістовий з полку і сказав мені, щоб негайно з'явитися до полку. В цьому часі моя господиня виймала гарячий свіжий хліб з печі, і я сказав їй: «От, як повернувся, то з приємністю з'їв свіжого хліба з молоком». В цей час якраз ввійшов господар і, почувши мої слова, сказав: «Я вам дам хліба так, що вам і не схочеться його їсти»... Я відповів йому лише: «Побачимо», — пішов до штабу полку. Коли ввійшов до хати, то насамперед побачив пару дядьків, які розсілися коло стола і щось тихо говорили між собою. Минувши їх, я пішов до другої кімнати, де застав командира полку, ад'ютанта і двох курінних. Не встиг я замельдуватися, як командир полку, полковник Ткачук, згодом генерал, сказав нам, що до нього з'явилася делегація з села і зажадала від нього, щоб полк негайно покинув село, бо як не зроблять цього, то вони його обеззброять... Тому командир полку і покликав нас, щоб порадитися, що далі маємо робити... Година сьома вечора. Кожний з нас подавав свою думку, як вийти з цієї ситуації, однак, коли її докладно розбиралося, то виявилось, що вона або непрактична, або небезпечна.

Врешті затрималися на тому, що полк має переночувати й лише рано вирушить далі; дядькам подати нашу постанову й додати до цього, що коли вони почнуть щось робити, то вояки не будуть до них стріляти, а лише кожний буде підпалювати хату, в якій квартирує. Коли делегація це почула, нічого нам не відповіла і вийшла з хати. Полк прийняв всі міри обережності, виставляючи варти при квартирах і розпорядився про сильне патрулювання села. Вночі витворилася така ситуація, що наші патрулі розминалися з сільськими патрулями, що були озброєні «обрізами», однак вояків не зачіпали. Над раном одна патруля донесла командирові полку, що майже всі чоловіки вийшли з села в напрямку на Проскурів. Коли настав світ, командир полку дав наказ про вимарш, але не на Проскурів, а в тому напрямку, з якого ми прийшли. Село ми залишили спокійно без жадних перешкод, а бідні дядьки намерзлися в малому гаю, що був на дорозі з Давидківців до Проскурова, чекаючи на марш полку, щоб на нього напасти. До Проскурова ми ввійшли з другої сторони і, не затримуючись у ньому, помаршували далі в напрямку на Старий Константинів, район ліквідації нашої героїчної армії.

В листопаді наш полк прибув до району Старокостянтинова і затримався в одному селі на північ від нього. На другий день командир полку був покликаний на нараду до штабу Головного Отамана, і коли повернувся, то оголосив усім старшинам, що на нараді постановлено йти в Зимовий похід, отож — хто хоче, то може йти, а хто не хоче, то може робити, що йому подобається, т. з. може йти додому. З останньої пропозиції скористалося дуже мало, бо більшість зголосилася до походу. Мені особисто полковник Ткачук сказав, що він призначений до штабу генерала Омеляновича-Павленка і радить мені триматися його. Там, у селі, наш полк був розформований і з вояцтва нашого полку й інших частин був створений Сірий полк. Я не отримав жадного призначення, бо був до диспозиції

полковника Ткачука. Коли ми вирушили в Зимовий похід, я вже мав високу температуру, і тому полковник Ткачук розпорядився, щоб мене забрали на фіру. Не знаю, чи на моє щастя, чи нещастя, стверджено, що я захорував на тиф, і тому полковник Ткачук, за моєю згодою, відіслав мене до шпиталю, в Старокостянтинів. На моє щастя, дядько, що мене віз, не був подібний до дядьків з Давидківців і привіз мене щасливо до Старокостянтинова, до одного із шпиталів. Щасливим збігом обставин, один із лікарів знав особисто мого дядька, який був головою міста, і завідомив його, що я знаходжуся в шпиталі. Дядько прийшов і забрав мене до себе. Завдяки добрій опіці, я скоро почав приходити до себе, а коли почувався вже досить добре, то взяв участь у бенкеті, що його зробив мій дядько для своїх знайомих — місцевої «знаті» і сусідніх поміщиків. Моє бліде лице й сіра блюза з нараменниками, які ми носили в Волинській групі, звернули увагу всіх присутніх на мене, і деякі почали перешіптуватися, звертаючи на мене очі. Коли товариство підпило, то одна із пань, звертаючись голосно до всіх, пильно до мене приглядаючись, сказала:

— Кто такой, собственно говоря, Петлюра, — бандит или большевик номер два?

Це запитання так всіх зацікавило, що кожний з присутніх хотів якнайскоріше висловити свою думку. Всі висловлювалися про Петлюру дуже неприхильно. Лише дві чи три особи стали в його оборону, але їм не дали навіть докінчити своїх слів... Я не витерпів, піднявся і сказав:

— Вам тепер вільно кидати каміння у того, хто два роки вас боронив від большевиків, але будьте певні: він ще повернеться, і нічого не допоможе вам ваша Добрармія. Але буде вам гірше, коли замість нього прийде сюди большевицька армія...

Після моїх слів у кімнаті повстала констернація... Щоб рятувати ситуацію, мій дядько звертається до гостей і каже їм:

— Не обращайтесь внимания на моего племянника, он еще не совсем выздоровел и вероятно имеет еще температуру.

А потім звернувся до мене і каже:

— Вася, я, ведь, тоже малорос і хочу тоже, чтобы была Украина, но еще не время на это. Иди в комнату и отдохни, потому что ты еще болен.

Своїм виступом я попсував чесному товариству забаву...

Коли в 1943 році я приїхав до своїх родичів, то вони мені оповідали, що той дядько стратив все, що мав, і що з одним наплечником маршував із Старокостянтинова до Одеси в гостину до своєї доньки, яка вийшла заміж за комуніста і яка, коли я був у них, вихвалювала денікінських офіцерів, а насміхалася над українськими, не кажучи вже про большевицьких.

Коли я вже зовсім видужав, то вибрався на місто, щоб подивитися, як виглядають денікінці... Денікінці не зробили на мене жадного враження, натомість гірко мені стало, коли я побачив, як наші галицькі старшини браталися з ними, вештаючись по ресторанах і каварнях у той час, коли наддніпрянських старшин виловлювали, як якихось злочинців.

Тоді ж я побачив й оголошення коменданта міста. В цьому оголошенні закликалося всіх старшин, у тім числі й старшин армії Петлюри, негайно зголоситися до реєстрації. Я рішив не зголошуватися, однак мій дядько намовив мене піти до комендатури, щоб він часом не мав через мене неприємностей, при чому запевнив мене, що коли б мені сталася якась неприємність, то він мені допоможе. Після такого запевнення я пішов до комендатури. Якийсь денікінський старшина, зареєструвавши мене, казав мені зачекати в сусідній кімнаті. Коли я туди ввійшов, застав там таких самих, як і я, українських старшин, які співали: «Вже два роки, як в кайданах»...

Коли мені надокучило вже чекати, я рішив вийти на двір, але вартівник при дверях заявив мені, що «не велено пущать»... Згадуючи з незадоволенням дядька

і каючись сам, що прийшов на ту реєстрацію, я мусів повернутися до кімнати... За якихось дві години нас усіх під ескортою відправили на двірець, де знаходився курінь Симферопольського офіцерського полку. Мені сказали зголоситися до першої сотні, поінформувавши, де знаходиться сотенний тієї сотні. Коли я прийшов до будинку, де він мешкав, то зауважив, що перед будинком було багато візників, що сиділи на бричках і дрімали, а з будинку було чути великий галас і видно було дим, що виходив із вікна. Коли я увійшов до кімнати, то там було так накурено, що я спочатку не міг зорієнтуватися, аж нарешті підійшов до мене якийсь військовик і запитав мене, в якій справі я прийшов. Я коротко подав йому ціль мого приходу. Тоді він крикнув:

«Господин капітан, к вам пришли».

На ці слова до мене підійшов капітан, цілковито п'яний, і запитав, чого я собі бажаю. Я йому доповів, що я приділений до його сотні. Він потиснув мені руку і запросив мене до другої кімнати. В тій кімнаті теж було накурено, присутні там — одні грали в карти, а інші пили самогон — і всі були цілком п'яні... Деякі звернули на мене увагу і коли довідалися, що я приділений до їхньої сотні, то зараз наляли самогону і запропонували мені випити... Після цього ніхто вже не звертав на мене уваги, бо більшість була зайнята грою в карти. Я підійшов до граючих і почав приглядатися грі. Кожний з граючих мав при собі цілу купу грошей і коли приходила комусь черга грати, то він не оголошував суми, на яку йде, а просто брав з купи гроші і показував, що мовляв, він на це йде... В одного з граючих забракло грошей, тоді він побіг до другої кімнати і приніс звідти напальчик, в якому було повно срібних ножів, ложок і виделців, і почав далі грати, при чому насамперед було оцінено їх вартість... Йому «не везло», скоро він і це все програв і перестав грати. Як видно, він був найсильнішим партнером, бо за ним перестали грати й інші. Після цього почалося велике піяцтво. Візники, які чекали на дворі, ледве встигали привозити нові запаси самогонки... Коли все це това-

риство було вже цілком п'яне, то один із них підніс чарку догори і запропонував випити «за єдиную великую Россию». Всі, як один, випили і почали кричати: «ура, ура!»... Я був теж трохи напідпитку і як тільки скінчили кричати «ура», то я, піднісши чарку догори, запропонував випити за Україну... Слово «Україна» так на них вплинуло, як на бика червона шмата. Мені здається, що їм навіть хміль вийшов з голови; на якусь хвилину запанувала тишина, а потім усі кинулись на мене і напевно розірвали б мене на куски за моє «необачне» слово, якби, на моє щастя, один старшина з чорною бородою, що сидів у куті і мало пив і часто приглядався до мене, скочив між обурених старшин і голосно сказав:

«Господа, что вы делаете: вы хотите убить пьяного мальчишку, который сам не знает, что говорит»...

Це вплинуло на товариство, і воно залишило мене в спокої... Після цього мій оборонець підійшов до мене і сказав мені по-українському:

«Маєте щастя, що я тут був, бо без мене було б вам погано... Як же можна підносити такий тост в п'яному російському товаристві? Я теж українець і напевно не гірший патріот, як і ви, однак не вириваюся з такими тостами, бо трудно чекати від них зрозуміння... Наругий раз будьте обережні...»

Я подякував йому за оборону, а себе в душі вилаяв за необережність: та ж це вороги, а не товариші зброї...

На другий день мене призначили в заставу, яка виставлялася проти поляків. По скінченій службі я повернувся й почав міркувати, як мені втекти від моїх нових товаришів зброї... Коли зовсім стемніло, я вкинув свій карабін до кльозету і подався до моїх дядьків. Коли прийшов до них, то всі вони були здивовані моїм приходом і, здається, незадоволені... Я на це не звернув уваги і заявив, що я втік від денікінців і прошу дядьків, щоб вони тимчасово мене переховали, поки я вирушу додому. Це дядькові цілком не подобалося, однак не відмовив мені притулку. Першу ніч переночував в хаті, а коли розвиднілося, то дядько завів мене

до хліву і запропонував мені лізти на чердак, на якому було повно сіна; там, на сіні, було досить тепло; я «зарився» в сіно по шию і міг добре бачити, що робиться на подвір'ї і біля воріт. Після полудня я зауважив, що в браму ввійшла група вояків і подалася до дядьківського дому; за хвилину вийшов мій дядько і почав з ними щось говорити, після чого вони ввійшли в дім, де не затрималися довго і, вийшовши з нього, скерувалися до мого хліву... Коли вони підійшли зовсім близько, то я почув таку розмову:

— Какой дурак будет там сидеть на таком морозе?

На це другий відповів:

— А все таки на всякий случай нужно посмотреть...

Тоді один із них почав влезати по драбині нагору, а в мене в грудях віддих заперло, коли я почув, що денікінець лізе нагору... В такій ситуації мені нічого не залишалось, як стиснути свого офіцерського нагана... Але щастя мене й тут не покинуло, бо денікінець задовольнився тим, що оглянув здалека «горище» і сказав тим, що стояли долі, що нічого тут нема... Після цього вони забралися геть і пішли туди, звідки прийшли, а мені як камінь спав з грудей...

Вечером сказав мені дядько, що Симферопольський полк того дня виїхав у напрямку на Проскурів і що ті, що приходили шукати мене, просили дядька порадити мені, щоб я вертався до полку та що вони тоді вважатимуть, що це не дезерція, а самовільне відлучення від частини, і що вони мене за це не покарають...

Я запитав дядька, що він радить мені робити. Дядько подумав хвилину і каже мені:

— Ясно, що тобі повертатись туди не можна... Але я тебе «примощу» в Азовському полку, який почали формувати в Старокостянтинові. Командир полку — мій старий товариш ще за добрих часів, і я постарався так зробити, щоб зачислення тебе до того полку було лише проформою, — щоб тебе ніхто не зачіпав...

Подумавши над своїм положенням, я на це погодився, бо в той час не було іншого виходу. Цим разом дядько мій дійсно зробив мені прислугу, бо я в полку

був лише два рази: вперше — коли зголосився і вдруге — коли полк відїжджав у напрямку на Одесу. Про маршрут полку сказав мені у великій таємниці дядько, при чому додав мені, що полк буде їхати через Ярошенку, — «розумієш»?..

Ярошенка — це залізнична станція, що віддалена від мого міста на дванадцять кілометрів, тому дуже легко було зрозуміти, про що думав мій дядько... Попрощавшись з родиною дядька, я зразу пішов на двірць, де вантажили полк. Полк рушив вночі в напрямку Проскурів—Жмеринка.

Хоч і мав я досить вигідне місце до снання, але я не міг заснути, бо все думав, де мені ліпше «попрощатися» з полком: у Жмеринці, де я мав другого дядька, чи в Ярошенці? Пізніше виявилось, що я непотрібно турбувався, бо отаман Волинець подумав за мене... Тільки що наш потяг над ранком затримався на станції Жмеринка, як повстанці отамана Волинця почали обстрілювати двірць і наш потяг... Скориставши з замішання, яке постало, я вискочив з вагону і поза плотами рушив до міста... На моє щастя, мене ніхто не зауважив — ані денікінці, ані повстанці, і я щасливо дійшов до дядька. Затримався у нього лише пару годин, відпочив трохи, перебрався у цивільне убрання — і рушив по шпалах на Ярошенку і нарешті щасливо дійшов до Мурафи.

17

В Мурафі не було жадного війська, і я міг собі спокійно відпочивати по всіх тих перипетіях. Приблизно в кінці лютого 1920 року я почув велику артилерійську стрілянину — на полудневий захід від Мурафи. Всі думали, що то українська армія, але, на превеликий жаль, виявилось, що то проривалася армія генерала Бредова до Польщі.

На свято Т. Шевченка, яке мураф'яни обходили дуже урочисто, до Мурафи увійшла якась большевицька частина і, побачивши освітлену школу, багато червоноармійців і комісарів увійшли до неї і почали розпиту-

вати, що тут діється. Коли ми їм пояснили, що тут вшановується річницю смерті Т. Шевченка, то більшість вийшла, а залишилося лише декілька осіб, здається, комісарів, що не так цікавилися святом, як присутніми, особливо молодими людьми... Під час перерви до нас підійшла одна панночка і сказала нам, що большевик розпитував її — «що то за одні» — показуючи на нас... Коли розпочалася остання дія з «Назара Стодоли», то я і ще декілька хлопців покинули школу і пішли додому. Рано большевики помаршували далі, але майже щодня приходили нові частини, які по пару годинах покидали місто.

Я, на всякий випадок, не спав удома, а в шпиталі, в родині знайомої сестри милосердя. Десь у квітні почали говорити про зближення до Мурафи Української і Польської армій. Чутки ці підтверджувала артилерійська канонада, яка доходила до нас з напрямку Могилева. В кінці квітня почали через Мурафу втікати большевицькі обози й малі групи большевиків, і врешті ми побачили, як на Мурафу наступає якесь військо, одягнене в синьоваті мундири. Пізніше виявилось, що то армія Галлера. На щастя мешканців Мурафи, під час наступу не впав ані один постріл, бо большевики заздалегідь утекли. Поляки поводитися досить добре, ворожих виступів проти місцевого населення не було. Від одного українського старшини, що проїжджав через Мурафу, я довідався, що Українська армія знаходилася десь в районі М'ясківки. Недовго думаючи, я зараз вибрався в той район, знайшов нашу армію і там зголосився. Приділено мене до Волинської дивізії, якою командував генерал Загородський. Генерал Загородський приділив мене до Сірого полку, де вже остаточний приділ дістав я до одної з сотень. На жаль, я забув прізвище як командира куреня, так і командира сотні; останній був дуже бойовим старшиною, за що був підвищений в підполковники. Я зустрічав його пізніше на еміграції.

Сотня наша займала позиції в районі села Вербка, бо трудно сказати, що в самій Вербці: рано большевики

паступали і викидали нас із села, ми відступили до лісу, жо був поблизу, а по обіді — ми вже в свою чергу наступали на большевиків, що сиділи у Вербці, виби-вали їх звідти, тримали село в своїх руках до ранку, а ранком починалася та сама історія... Так тривало майже цілий місяць. В часі наступу поляків і 6-ої укра-їнської дивізії на Київ, наша дивізія була на правому крилі польської армії і посувалася в напрямку на Оде-су. Як в 1919 році нам не довелося бути в тій Одесі, так і тепер, бо армія Будьонного прорвала фронт поляків і вони поспішно почали відступати, а разом з ними і ми, хоч на нас большевики спеціально не тиснули, а нав-паки: ми били большевиків.

І цим разом ми відступали майже тим самим шля-хом, що і в 1919 році, однак тепер умовини були багатو кращі, бо, поперше, — було літо і гарна погода, а, по-друге, — армія була ліпше забезпечена, як зброєю, про-дуктами так і ліками, а найголовніше — ми мали за-пілля, так що було куди відступати. В часі відступу, на довших постоях, ми перепроводжували мобілізацію і поповнювали наші ряди. На жаль, більшість мобілі-зованих при першій нагоді забирали зброю та одяг і втікали додому... Можна з певністю сказати, що на-селення, «закоштувавши» большевиків, ставилося до нашої армії досить прихильно, вважаючи її своєю, але люди боялися йти «в незнане»...

Наша частина докотилася майже аж до Станисла-вова, навіть такі натуральні перешкоди, як Збруч, Гни-ла Липа, а навіть Дністер в районі Галича, не помогли нам затримати большевиків. В Галичині я перейшов з Волинської дивізії до Запорізької, до 2-го Богданівсько-го куреня. Треба зазначити, що курені в Запорізькій дивізії були на положенні полків. Під час боїв у Гали-чині нашої частині доводилося разом з поляками боро-нитися; тоді вони забезпечувалися і з нашого боку, бо не вірили, що ми такими малими силами зможемо утри-мати свій відтинок, бо вони мали нормальні стани в сотнях, по сто й більше вояків, а наші сотні не мали й

половини того, що їхні. Однак завдання виконували вони не гірше, ніж поляки, а часом і краще від них.

Після поразки під Варшавою наше щастя змінилося: українська армія пішла в наступ і гнала большевиків, так що обози не встигали за фронтовими частинами. В першій дні наступу, коли наша частина зфорсувала Дністер, я з обозом «другого порядку» не міг того дня догнати свою частину і затримався на нічліг в якомусь селі. Рано, коли я рушав далі, селяни сказали мені, що півгодини тому з села вирушив большевицький обоз, який так само не міг догнати свою частину і, правдоподібно, ніколи вже її не дігнав... Напрямок наступу моєї частини був Проскурів, який втедовзі занято. Коли я зі своїм обозом увійшов до Проскурова, то частина вже пішла далі, на Лятичів; не затримуючись у Проскурові, я підвечір вирушив теж на Лятичів, і як тільки обоз виїхав на гору, то був обстріляний вогнем артилерії з бронепотягу, що знаходився на залізниці Проскурів—Жмеринка. Хоч обоз являв собою досить велику ціль, він не поніс жадних страт. Коли вже добре стемніло, то, дійшовши до першого села, я затримався на нічліг; якихось вигод не можна було сподіватись, бо в селі було повно обозів інших частин.

Зогляду на гарну погоду, обоз затримався на великій площі і приготував годувати коней, а я пішов на приділену мені квартиру. Тільки я сів вечеряти, як почув кулеметні стріли в північній стороні села. Коли я вибіг на двір, то побачив, як вози вскоки втікали з села в напрямку на Проскурів. Я і старшини інших обозів пробували затримати панічно втікаючу обслугу, але ані прохання, ані погрози нічого не помагали: паніка робила своє, всіх охопило бажання якнайшвидше втекти з села... Не маючи іншого виходу, я вскочив на одну з фір і наказав їхати якнайскоріше, і коли фіра проїхала зо два кілометри, я дав їй наказ затриматися, і тоді тільки мені вдалося затримати своїх вояків. В міжчасі стрілянина втихла, і я завернув обоз до села. Як виявилось, до села підійшов большевицький патруль і обстріляв село, не входячи до нього. Якби в селі був

якийсь відділ, а не обозники, то така стрілянина не зробила б на них жадного враження і не викликала б такої паніки.

На другий день я вирушив далі і прибув в призначений мені район, де я перебував аж до нашого відступу до Польщі. Здається, в жовтні місяці поляки уклали з большевиками перемир'я, яке зобов'язувало і нас... Після перемир'я большевики, попереджуючи наступ української армії, перейшли в наступ, у наслідок чого наша армія почала з боями відступати в напрямку польської границі. Я час від часу діставав напрямок відступу для обозу і відступ мій відбувався без перешкод аж до Збруча, який я перейшов 19 листопада вранці. Поляки відібрали від нас лише зброю, а ціле майно дозволили забрати з собою. З обозом я дійшов до Підгаєць, де поляки відібрали від нас коней і вози, залишаючи тільки майно. Звідти ми потягом від'їхали до Пикулич, під Перемишлем.

IV. ІНТЕРНУВАННЯ

18

Пикуличі зробили на нас дуже прикре враження: великі бараки забруджені й зимні, ліжок жадних, дуже часто жінки спали поряд мужчин; так само полагоджували свої натуральні потреби в одній і тій самій убикації. Кава без цукру, мамалига в різних постатях і кінське м'ясо — були нашою поживою . . . Їжою ніхто дуже не цікавився, бо кожний мав ще гроші і міг щось собі купити, бо до Перемишля вільно було ходити, як і до села, в якому багато з наших старшин знайшли собі приміщення. Натомість було гірше зі сном, бо на наше нещастя в тому році була досить гостра зима. В Пикуличах довелося нам святкувати перше Різдво в неволі. Хоч ми сиділи за ґратами, але свята пройшли дуже весело, — можливо тому, що всі були молоді, повні життя й надій, а можливо, завдяки й пропаганді: цілий час нам говорилося, що ми тут тимчасово і що ми скоро знову повернемося на Україну. На жаль, ми й до цього часу чекаємо на поворот на Україну і не можемо дочекатися. Місцеві українці ставилися до нас не то вороже, не то байдуже: мало було випадків, щоб когось з наших вояків запросили на свято, або щоб обдарували інтернованих подарунками. Багато краще відносилася інтелігенція в Перемишлі, яка радо запрошувала наше вояцтво на різні забави й урочистості. В Пикуличах ми довго не загрили місця, бо нас перевезли до Стшалкова (ми називали його Стрілково). Тут умовини були трохи кращі, їжа була ліпша і спали ми не на причах, а в ліжках; правда, в зимі було так холодно, що ми вставали з ліжок і бігали по бараку, щоб трохи нагрітися, а в літі не давали нам спати блохи, яких в бараках була маса . . .

В Стрілкові вояцтво почало влаштовувати різні імпрези, забави і т. п. Пам'ятаю, в зимі організували такий масковий баль, що нам могли позаздрити місцеві поляки. В скорому часі ми нав'язали контакт з місцевим населенням, в якого вимінювали лахи на хліб, масло, сир, яйця і т. п. Одного разу, повернувшись з села обладований продуктами, я захворував на сліпу кишку і був відправлений до таборового шпиталю. Шпиталь був на кінці нашого табору в сусідстві бараків, в яких знаходилися полонені большевики. З огляду на те, що моя хвороба не дуже докучала, я часто вечорами грав з товаришами в карти. Наш табір охороняли польські вартові, які були розставлені довкола табору. Один із таких вартових знаходився недалеко від нашого шпитального бараку, від якого провадила дорога до цвинтаря, де ховали наших померлих вояків. Одної ночі вартовий зауважив, що щось біле посувалося з цвинтаря до нашого табору; він так перелякався, що кинув карабін і втік на вартівню, де оповів, що він бачив «духа»... Ясно, що в вартівні його висміяли і казали йому йти назад, на свій пост; однак він рішуче відмовився виконати цей наказ. На другий день, в ту саму годину, в якій попереднього дня «дух» настрашив вояка, разом з вартовим пішли начальник варти і ще кілька вояків. За декілька хвилин всі вони з переляку повтікали, коли побачили білу тінь, що підходила до табору і не затрималася на жадання вояків... На третій день, саме коли ми грали в карти, ми почули на полі між цвинтарем і нашим табором крики: «Тут, тут, лови його, лови!» Один із наших грачів вийшов на двір, щоб подивитися, що робиться там, і коли повернувся, то сказав нам, що в полі ціла сотня ловить «духа»... Після цього він повернувся назад, щоб далі обсервувати полювання на «духа». Не пройшло й пари хвилин, коли ми почули досить сильний стук у вікно і побачили притулене біле лице нашого партнера, який, тремтячи від страху, кричав нам: «Дух є тут, дух є тут»!.. Ми вибігли на двір, але крім нашого нещасного партнера нікого не побачили; він же клявся, що кілька хвилин перед тим коло

нього пройшов «дух», що подався до місцевої трупарні... Над цією загадкою ламали собі голову як українці, так і поляки, однак її не розгадали. Багато говорилося, що большевики, які займали бараки побіч шпиталю, робили якусь комбінацію світла і дзеркал, в наслідок чого в полі показувалась біла тінь, що страшила варту, а большевики використовували це і втікали з табору.

Одного дня відвідала нас большевицька комісія, яка запрошувала нас на «родіну»... Поляки наказали нам вийти на майдан, на який з'явилася й та комісія в супроводі цілої польської сотні. Ми спокійно вислухали большевиків, а потім заспівали «Ще не вмерла Україна», при чому змусили большевиків зняти шапки. Охожих виїхати на «родіну» не було.

В 1922 році нас перевезли до табору в Щепорно, недалеко від Каліша. В цьому таборі було трохи гірше, як в попередньому, бо і харчі, і приміщення були гірші. Досить велика кількість вояцтва мешкала в землянках. У селян не було вже чого міняти, і тому часто доводилося голодувати. Щоб заспокоїти голод, я і найближчі мої товариші вибиралися на гриби, а по дорозі до лісу накопували крєдькоме картоплі і уряджували собі «бенкет». Правда, як гриби, так і картопля, не бачили жадного товщу, але товариство залюбки уплітало гриби з картоплею.

Дні проходили за днями і більшість з нас стратила вже надію на скорий поворот в Україну, і тому кожний почав думати про те, як би знайти для себе якесь заняття, щоб поліпшити свій матеріяльний стан. На жаль, тоді ще не було ані УНРРА, ані ІРО.

В 1921 році (не пам'ятаю якого дня) всі були заалармовані вбивством полковника Отмарштайна, тіло якого лежало ще не прибране на полі — біля нашого табору. Всі побігли дивитися, побіг і я. Коли я прибіг на місце, то там було так багато людей, що трудно було дотиснутися, щоб побачити забитого. Вбивство полковника Отмарштайна зробило на нас дуже тяжке враження. Однак скоро перейшли до порядку денного, бо не знали,

що вбивство це мало політичний характер і що полковник Отмарштайн згинув з української руки.

В Щепорні ми теж довго не були, бо перевезено нас до Вадовиць. У Вадовицях було трохи краще, бараки ліпші і харчі теж, а крім цього нам трохи помагала ІМКА, що час від часу роздавала білий хліб і какао, а також давала нам плести з морської трави різні речі, за що ми отримували бодай малу платню. Білий хліб і какао були нашою сталою «валютою», на яку ми вимінювали собі цигарки й інші речі. Життя в цьому таборі відрізнялося від життя в інших таборах хіба лише тим, що тут було трохи веселіше, а після відвідин нас Головним Отаманом С. Петлюрою, у всіх знову появилася надія на скорий поворот на Україну. Виразником цих надій були військові вправи, що їх виконувало наше вояцтво. Багато було таких, що втікали до Чехії, де плянували продовжувати тим часом свою освіту. Не всім тим, що переходили «зелену» чеську границю, удавалося щасливо її перейти. Один із моїх товаришів під польською ескортою повернувся до табору і оповів нам, як він попався. В часі оповідання всі щиро сміялися, сміявся неборака й сам.

«Прийшов я вже пару кілометрів вглиб Чехії, — оповідав товариш, — і ось несподівано зустрічаю чеського жандарма. Цей зразу зорієнтувався, що я чужинець і що я напевно не легально перейшов границю; провірив мої документи і каже мені: «Підеш „спатки”»... Почувши це слово, я страшно зрадів, бо був дуже перемучений і голодний і тому, напружуючи всі свої сили, бадьоро йшов за ним до... польської границі, де він передав мене польським вартівникам, а ці, в свою чергу, відставили мене до табору... Не знав я тоді, що слово «спатки» по-чеськи не означає «спати», а «назад»...

Пізніше цей мій товариш спробував ще раз пробратися до Чехії і цим разом йому повезло: «спатки» вже не пішов.

З Вадовиць нас перевезли — себто нашу дивізію — до Каліша. Тут уже довелося пожити трохи довше. В Каліші мешканеві умовини такі самі, як і в Вадовицях,

такі самі й харчі, однак стало набагато краще після того, як зліквідували табір інтернованих і на його місці постала «Українська Станиця» з власним самоврядуванням. В станиці був театр, гімназія, церква, кілька кантин. Мешканці станиці скоро пристосувалися до нових обставин і кожний заробляв як міг. Дехто почав спекулювати, інші займалися малюванням картин-«гробів» (бо вони «угроблювали» мистецтво), ще інші продавали ті картини і добре при цьому заробляли. Найкраще малювали сотн. Поторока і поруч. Джемел. При малярах почали заробляти столярі, бо робили рами для картин і натягували на них полотно. Багато жінок, а також деякі чоловіки, почали вишивати, на чому непогано заробляли. Однак найбільше заробляли ті, що продавали образи.

На чолі станиці стояв генерал П. Шандрук. Я був призначений комендантом таборової поліції. Призначення ген. Шандрука не було щасливим, бо його не любили інші генерали, які жили в станиці, і з тієї причини зроджувалися конфлікти між ним і генералами. В один такий конфлікт ген. Шандрук втягнув і мене.

Він покликав мене і наказав взяти потрібну кількість поліцаїв, піти і закрити кантину 6 дивізії. Коли я прийшов до кантини, побачив перед нею вистроєних старшин дивізії на чолі з ген. Змієнком. Побачивши мене, генерал сказав:

— Я знаю про що йдеться, пане поручнику, але ви розпорядження не виконаєте, бо ми не дамо закрити кантини. Тому йдіть з Богом назад і замельдуйте про це пану генералові.

Коли я повідомив про це ген. Шандрука, він почервонів зі злости і сказав, що «він їм ще покаже».

Нарешті приїхав з Варшави ген. В. Сальський, який в той час був військовим міністром і на якого в станиці давно чекали. Він скликав нараду всіх генералів. Ген. Шандрук, йдучи на нараду, зайшов до мене і просив, щоби я підписав на папері свідчення, що я хотів закрити кантину з власної ініціативи і що він, мовляв, до цієї справи непричетний. Я спочатку відмовився дати

таке свідчення, але він так мене просив, зі сльозами в очах, що мені просто стало його жаль, а коли додав, що у випадку загрози він мене боронитиме, я підписав бажану посвідку.

Нарада відбувалася в приміщеннях таборової управи. Була гарна погода і через відчинені вікна можна було все чути. З цікавості я теж підійшов ближче до вікна. Пізнав голос ген. В. Сальського, який голосно сказав, що поручника Татарського треба звільнити із станиці за його самовільний намір закрити кантину. На мою оборону ген. Шандрук не промовив ані словечка.

Під час перерви підійшов до мене ген. А. Вовк і каже:

— Нам відомо, що ви кантини самовільно не хотіли зачиняти, а робили це з наказу ген. Шандрука. Якщо не хочете, щоби вас викинули зі станиці, то напишіть як воно було в дійсності і відкличте те, що ви підписали ген. Шандрукові.

У той час я не розбирався в «станичній політиці» і взагалі стояв далеко від всяких громадських і політичних справ. Тому написав, що я мав закрити кантину на наказ ген. П. Шандрука. Записку передав я ген. А. Вовкові, який тоді був моїм командиром дивізії.

Після того як ген. Вовк вийшов, мене покликали до ген. Сальського. Він подав мені руку і сказав, що я зробив добре, що підписав свідчення ген. П. Шандрукові. Я зрозумів, що ген. Сальський стоїть по стороні ген. П. Шандрука.

Між іншим, ген. А. Вовка старшини дивізії теж не любили, бо в дивізії також була кантина і 95% прибутків з кантини він клав собі в кишеню, а решту віддавав на поліпшення старшинської кухні. З того приводу усі старшини дивізії зійшлися на нараду і постановили ген. А. Вовка бойкотувати. Проти бойкоту головували наймолодші віком старшини, серед них і я. Це врятувало ген. Вовка від поганих наслідків.

Не дивлячись на те, що я попередне свідчення відкликав і дав ген. А. Вовкові інше, ген. В. Сальський ніколи на мене за це не мстився, а навпаки — він ще

помагав мені грошима, коли я був в польській старшинській школі. Зовсім іншим було поступовання ген. П. Шандрука, який не міг мені того забути і мстився, де лише міг.

На наказ президента А. Лівіцького ген. П. Шандрук мав мене подати полякам на підвищення в ранзі. Замість мене він подав іншого старшину, який навіть не мріяв про підвищення. Але про підвищення для себе ген. П. Шандрук не забув. Коли він був командиром УНА, то до штабу армії призначив старшин, які від 1920 р. активно не служили в жодній армії, а мене, старшину ген. штабу, призначив начальником маленької протипанцерної бригади, яка боролася під Берліном з більшовиками. При підвищеннях у 1945 р. він також мене оминув.

19

Після випадку з ген. П. Шандруком я звільнився зі становища станичного коменданта поліції і почав продавати картини з метою заробити дещо гроша, бо хотів мстити до таборової гімназії, щоби зробити матуру. Картини я продавав переважно ксьондзам, біднішим поміщикам й сільським учителям. Між учителями було багато українок з Галичини, які радо купували в мене картини. Галицьких дівчат-учительок закидали в глухі села Познаньщини, бо в Галичині вони не мали права учителювати. Всі вони нарікали, що не можуть вийти заміж, бо в селі важко знайти відповідну пару, а під час літніх вакацій їх завжди висилали на різні курси й вони не могли на довший час вернутися до Галичини. Так, наприклад, я познайомився з гарною молодого учителькою, яка вийшла заміж за півграмотного сільського хлопця.

Коли я продавав картини ксьондзам, то деякі запитували мене, чи я граю преферанс. Довідавшись що граю, примушували мене ночувати, повідомляли сусіднього ксьондза і ми грали карти до ранку. Польські поміщики були гонорові і я це використовував при продажі картин. Показуючи картини, я їх розкладав в кім-

наті і одну з них ставив під стіну так, щоби не було видно малюнку. Звичайно, що поміщик цікавився, чому я картину відкладаю. Я відповів, що ця картина набагато дорожча і що її вже замовив поміщик з другого села. Після такої відповіді поміщик звичайно заявляв, що він теж може купити дорожчу картину і настоював на тому, щоби я продав картину йому. Деякі поміщики купували картини і зразу клали їх за шафу. На моє запитання, чому вони це роблять, отримував я відповідь, що вони купують картини лише тому, щоби мені допомогти.

Одного разу я вибрався з моїм товаришем П. Кошманом продати кілька картин. Власник маєтку насамперед запропонував нам відпочити і сказав лакеєві запровадити нас до гостинної кімнати, принести нам мило і рушники. Приблизно за пів години прийшов лакей і сказав, що пан просить нас на вечерю. Увійшовши до їдальні, ми побачили, що за столом сиділи пані і панове, які з цікавістю приглядалися до нас. Ми чулися ніяково, бо були поганенько вдягнені і не сподівалися такого великого товариства. Господар дому представив нас гостям. Мене він посадив біля молоденької польки, від якої я довідався, що вона знає родину Татарських із Староконстантинова і навіть дружила з Вірою Татарською. Я відповів, що це моя двоюрідна сестра, а її тато землемір і голова міста. Про своє знайомство з Татарськими вона розповіла гостям, після чого моя марка пішла вгору. Ця зустріч була для мене приємна, бо я сидів біля сусідки, з якою пригадували добрі часи. Після вечері гостинний господар запропонував нам залишитися в нього на ніч, на що ми радо погодилися. Наступного дня він попросив нас показати йому наші картини, вибрав з них п'ять, заплатив бажану ціну і сказав лакеєві положити їх за шафу.

В Каліші я заходив часами до баптистської церкви, бо до неї приходили гарні дівчата, що жили в місті. Там я познайомився з гарною дівчиною, яка добре розмовляла українсько юмовою. Після кількаразової зустрічі я попросив її представити мене своїм родичам. Вона

спочатку не хотіла, але пізніше таки моє прохання виконала. Батько її, Смолянський, був царським полковником і на Поділля мав маєток. Після революції йому пощастило втекти з родиною до Польщі і він оселився в Каліші. Приємна і мила родина. Коли я відважився його запитати, чи він дасть свою згоду на мій шлюб з його дочкою, він відповів, що він згоди не дасть і радить мені з нею не женитися, бо буду нещасливий. А якщо ми таки одружимося, він на шлюб не прийде. Я не послухав його ради і в травні 1923 р. взяв з нею шлюб. Батьки її дотримали слова і на шлюб не прийшли. Заступали нам батьків полк. інж. Бокітько і дружина ген. Вовка.

Смолінський мав рацію. Вона любила товариство молодих хлопців і коли я її взяв міцно в руки, вона під час моєї відсутності покинула мене і пішла з такою самою як вона жити на село. По шости місяцях спільного життя я нею розвівся. Після розводу вона виходила ще двічі заміж за українців, а вкінці вийшла за німця.

20

Після розводу я вступив до гімназії. Учительський склад гімназії був дуже добрий. На жаль, прізвищ учителів не пригадую. Пам'ятаю тільки вчителя літератури Можейка.

Директором гімназії був кол. учитель математики російської гімназії, який в українському війську був сотником артилерії. Була це людина порядна, але алькоголік. Пив він не завжди, але коли надійшов його час, нічого не можна було зробити, поки не пройшло кілька днів і він сам переставав пити. Бувало як він нап'ється і починає з кимсь говорити, то під час розмови робить рух, немов хоче у свого співрозмовця зловити на голові муху. Після того він показував руку співрозмовцеві, мовляв, дивіться якого чортика я зловив на вашій голові. Згодом його забрали до шпиталю, де він й помер.

V. В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ

21

В Каліші життєві умовини для мене були тяжкі, бо часто доводилося йти до гімназії майже голодним. Однак молодість і віра в ліпше майбутнє дали мені сили скінчити гімназію й отримати матуру. На урочистість видавання матуральних свідоцтв приїхали до Каліша: св. пам. Президент А. Лівицький і св. пам. генерал Сальський. Під час розмов, високі гості запропонували матурантам вступити до польської школи підхорунжих (офіцерська школа). Більшість матурантів, в тому числі і я, приготовлені були до виїзду до Чехії, до Сільсько-Господарської Академії. Але добре подумавши, я, Панченко, Савченко і Ярмач погодилися прийняти пропозицію п. Президента вступити до згаданої школи.

Поляки поставили нам умову, що кандидат повинен мати матуру, має бути неодружений і що в українському війську не мав старшинської ранги. Останнє могло мені перешкодити при вступі до школи, бо я був поручником в українському війську і в часі наших визвольних змагань я командував сотнею, пізніше — курінем, а вкінці війни — був начальником постачання Богданівського куреня 2-ої Бригади Запорізької дивізії. Ген. Сальський порадив мені не признаватися до старшинства, а подати, що я був писарем в полковій канцелярії. Так я і зробив.

Є в нас приповідка, що «часом зле виходить на добре». Так було і в мене. Мій розвід вийшов на добре, бо як одружений я не міг би був вступити до старшинської школи, а пізніше до Академії генерального штабу в Варшаві.

В початках серпня 1926 року наша чвірка виїхала до Варшави, а звідти до містечка Остров-Коморово, де знаходилася та школа. Тут прийняли нас без жадних формальностей, так що навіть деякі старшини зі штабу школи були здивовані, мовляв, що це за «персони» такі приїхали, що не підлягають загальним правилам...

Приділено нас до сотні всіх разом, щоб ми не почували себе осамітненими серед поляків. Не так давалися нам взнаки наука і тверде військове життя в мирних умовах, як незнання польської мови. Треба сказати, що товариші-поляки і командир сотні, і викладачі, особливо сотник Парафіянович, допомагали нам як могли в переборенні всіх тих труднощів. Більш-менш по шості місяців ми настільки опанували мову, що могли вже досить добре порозуміватися а навіть самостійно виконувати писемні завдання. Але все ж нам було досить трудно призвичаїтись до того режиму, що панував у школі. Треба взяти під увагу те, що в українській армії я був старшиною і на фронті командував курінем, а тут — звичайнісінький «плютонови» (підстаршина) не один раз казав мені: «Падній, повстань», або під час ночної контролі будив нашу групу, казав нам зняти простирадло так, щоб ми тримали його за кінці, одному наказував покласти на те просирало знайдений ним сірник, і так виносити той сірник на двір, а в той час на дворі лило як з відра... Після церемонії верталися назад і бралися чистити наші черевики. Таким чином пан «плютонови» крав нам годину нашого відпочинку.

Був ще у нас поручник Артюх. Цей просто знущався над нами: наприклад, казав, щоб хтось його збудив о годині півдочетвертої рано, а коли той бідолаха приходив його будити, то завжди діставав чоботом по голові чи куди попало... Або — провадить нас о годині четвертій до їдальні на каву і дає нам на випиття її п'ять хвилин... За п'ять хвилин можна було б її випити, якби вона не була гаряча і подана не в алюмінієвих чашках, а так — хто не притулить до такої чашки губи, то зараз і опарить їх і тоді мусить відставляти її набік... Після п'яти хвилин подає команду: «встати» і ми, не

снідаючи, маршуємо потім 25 кілометрів до стрільниці. Після кожного стріляння юнаки чистили зброю, яку той поручник переглядав. Він знав, що я — старий вояк і тому я мав у нього добру опінію, а найголовніше — йому подобалося, що я завжди добре чищу свій карабін. Переважно він кликав мене першого, довго дивився в «люфу» і після цього говорив:

~~Понятійце~~
«Побачце на жолнежа і запаментайце, як вигльонда добже вичищони карабін»²⁾). Після такої похвали завжди приходило до мене пару моїх колег і просили, щоб я їм дав свій карабін, який вони понесуть до перегляду, нібито як свій власний... І ото мій товариш п. Ріпецький іде з моїм карабіном до перегляду; поручик Артюх довго дивиться одним оком в «люфу», а другим на нього і після цього поважно до нього каже: «Два тигодні заказ вийстя з кошар»³⁾)... Страшно цим збентежений п. Р. повертає мені мій карабін, кажучи:

«Я тепер щораз більше переконуюсь, що на світі все є умовне: той самий карабін в тій самій хвилі може бути і чистий, і брудний»...

По п'яти роках поручник Артюх був перенесений до нашого полку і я був з ним у приятельських відносинах, бо, як виявилось, він був білорус і то свідомий. Одного разу я пригадав йому історію з моїм карабіном і запитав його, чому він тоді покарав п. Р., який, властиво кажучи, показав чистий карабін. На це він мені відповів, що йому не подобався той пан... Правду сказав п. Р., що на світі все умовне...

До польських старшинських шкіл приймалися лише ті, які мали гімназіальну освіту; був також великий відсоток і з незакінченою вищою освітою. Крім військових предметів викладали нам і загальноосвітні. Найбільше нас цікавила політична економія, яку викладав майор Дзедзіцькі. На одному викладі говорив на тему польського Люблинського комітету з періоду польських

²⁾ Подивіться на вояка і запам'ятайте як виглядає добре вичищений карабін.

³⁾ Два тижні не вільно виходити з касарень.

визвольних змагань 1918—20 рр., і ні з того, ні з сього перейшов на тему Української Центральної Ради й українського війська, яке, на його думку, більше присвячувало увагу шликам та широким штанам, ніж іншим важливим справам. Тон його був поблажливо-іронічний, а тому всі слухачі-поляки поглядували на мене з усмішкою... В цей момент він, показуючи на мене пальцем, питає мене:

«Скажіть, підхорунжий, коли заснувався в Люблині польський комітет?»

На це я йому відповідаю:

«Не знаю, пане майоре, бо я тоді був у Києві і носив широкі штани і шлик»...

Після моєї відповіді на залі піднявся сміх, а майор підвищеним голосом каже мені, щоб я не робив жартів, бо він з цього витягне відповідні висновки. Коли я йому вияснив, що я українець, то він заспокоївся і теж почав сміятися. На другий раз він був уже обережніший...

Одного разу він багато говорив про Галичину і Закарпатську Україну. Про Галичину він говорив, що там нарід настільки свідомий і патріотичний, що може бути для Польщі дуже небезпечний, а особливо з тієї причини, що Галичина граничить зі Східньою Україною, бо якби Галичина лежала в середині Польщі, як наприклад Конгресувка, то тоді такої небезпеки не було б. З цього, — казав він далі, — виникає, що для Польщі було б краще, якби вона погодилася віддати ту Галичину Україні... Про Закарпаття він говорив, що там зближається день плебісциту і що Закарпаття має три можливості, а саме: голосувати за Мадярщину, якщо воно хоче поправити свій господарчий стан (лісні розробки), за Чехословаччину, якщо хоче мати більші політичні вольності і за Польщу, якщо в Закарпатті — українські патріоти, бо цим вони збільшили б силу галицького спротиву проти Польщі...

Але крім таких чесних і справедливих людей, як майор Д., були ще й такі, які вбачали польську границю на Дніпрі...

Крім нашої чвірки в школі було ще кілька волиняків і два українці з Галичини — пп. Побігущий та Процюк, який часто воював з поляками. Процюків в нашій сотні було два: один — поляк, а другий — українець. Українець був багато кращий учень і тому мав кращі оцінки зі всіх предметів. Але коли довідалися деякі викладавці, що він не поляк, а українець, то від того часу українець-Процюк вже добрих оцінок не мав, зате пішов вгору поляк-Процюк...

Десь за місяць перед закінченням школи під час обіду, один поляк, звертаючись до Процюка-українця, каже:

— Який ти українець, ти русин, а не українець. От Татарський — то правдивий українець. І я дивуюся, що тебе прийняли до старшинської школи.

На це Процюк відповідає йому:

— А коли Польща була під «забором» (під окупацією), то хіба ти не міг бути німецьким старшиною, або російським, чи австрійським? Так само і я можу бути польським старшиною.

Тоді більшість присутніх на обіді поляків почала кричати:

— Так то була окупація Польщі, а Галичина не окупована, а є нашою землею.

На це Процюк спокійно відповідає:

— Галичина є під окупацією Польщі.

Після цього піднявся такий крик, що я думав, що бідного Процюка розірвуть на куски...

Справа його була передана військовій прокуратурі, а надання Процюкові ступеня підпоручника було затримано... По двох чи трьох місяцях йому дали ступінь підпоручника і приділили до Краківського полку. Цим рішенням вища військова влада признала несвідомо, що Процюк мав рацію...

По цім інциденті, що стався майже в кінці нашого побуту в школі, інших інцидентів майже не було; назагал товариші-поляки, як і старшини, відносилися до нас добре.

Великою полегшою для нас були свята, під час яких ми могли трохи відпочити і вивчати польську мову. Ми, українці, щодо свят, мали «привілеї», бо святкували і католицькі свята, і свої, яких в той час було дуже багато. Не зважаючи на те і поминаючи, що ми вже втягнулися в те тверде життя, наша чвірка одного разу постановила звільнитися і тому ми попросили сотенного про наше звільнення зі школи. Сотенний нічого нам не сказав, а представив нас командирові куреня, майорові Бурчакові, який вислухавши нас, сказав:

— Панове, я не раджу вам звільнитися, бо ви, українці, потребуєте не тільки інженерів і т. п., але потребуєте насамперед добрих старшин, які під час війни за визволення вашої батьківщини будуть потрібні. Тому раджу вам подумати над цим добре, і тоді прийдете знову до мене.

Слова його переконали нас, і ми залишилися в школі. Воякові, що брав участь у війні, роля рекрута не усміхалася, але надія, що цей неприємний період скінчиться, давала нам сили для успішного закінчення першого року. По цьому періоді перенесено нас до офіцерської школи, де курс тривав два роки. На другому курсі нам було вже багато легше, бо мову ми опанували вже добре, а також призвичаїлися до режиму, який був у школі. Тверде вояцьке життя в школі виключало будь-які розваги, за винятком коротких відпусток, виїздів до Варшави на паради, під час яких забувалося про Острів-Коморово, — «польську Сиберію», як співали слухачі школи... Відпустки ми використовували в станиці Каліш між своїми людьми, а щоб зробити нам відпустку приємнішою, давав грошеву допомогу військовий міністер генерал В. Сальський, або Український Центральний Комітет у Варшаві.

По скінченні першого року слухачів школи приділяли до різних полків, де вони проходили літні маневри. Мене приділили до 50-го полку піхоти, що стаціонував у Ковлі, на Волині, а маневри полк відбував біля Луцького. Так склалося, що маневри відбувалися саме в тих місцях, де в 1919 році я воював проти поляків і

большевиків. У вільному часі багато розмовлялося з місцевими селянами, які дивувалися, що поляк говорить по-українському... Не один раз доводилося мені їх переконувати, що я українець і що вони не мають чого мене боятися і що можуть говорити зі мною щиро й одверто. Коли нарешті вони переконалися, що я дійсно українець і що мене нема чого боятися, то переважно скаржилися на свою долю і лаяли поляків. На мою увагу, чому ж вони в часі визвольних змагань не помагали українській армії воювати проти большевиків і поляків, вони переважно відповідали, що тоді були дурні і що якби зараз появився Петлюра, то все село, старі й молоді, пішло б в «Петлюрівську армію».

Маневри скоро скінчилися, і я повернувся до школи. Останній рік не був уже такий тяжкий, як попередні роки, бо, насамперед, не було вже таких тяжких вправ, як на першому і другому річниках, а найголовніше, що відношення до нас старшинського корпусу школи було зовсім інше: відносилися до нас, як до старшин.

Приємною розвагою для нас були замовлення і примірки старшинського вбрання, коли розпочинався останній курс. «Доставщиками» всього, що потрібне для молодого старшини, були жида, і тут треба сказати, що кращих кравців і шевців, як жида, не було. Нарешті прийшов для всіх, в тому числі і для нас, довго очікуваний день — промоція на старшин. За день до цієї урочистости всі дістали старшинські вбрання, шаблі, пістолі та інше. Не дістали тільки ми, українці. З цього приводу товариші і старшини дуже дивувалися і співчували нам... Це нас пригнобило, а водночас і обурило, і ми, не чекаючи навіть на кінець урочистости, поїхали до Варшави, до генерала Сальського, щоб вияснити цю справу. Генерал Сальський заспокоїв нас і казав нам їхати до Каліша й там чекати, аж поки не отримаємо від нього повідомлення.

По приїзді до Каліша, на третій день ми отримали повідомлення зі школи, щоб приїхали туди для отримання старшинських речей, грошей і призначення до полків. По приїзді до школи отримали ми гроші, всі речі,

призначення до полків, але... не отримали ми «патентів» на старшин... Старшинами ми стали вже в Варшаві, після підписання нами у військовому міністерстві контрактів, які потім автоматично продовжувалися. Я одержав призначення до 57-го полку піхоти в Познані, куди негайно й виїхав. В полку прийняли мене дуже добре і так до мене ставилися, щоб я не відчував, що я знаходжуся в чужому для мене оточенні. В полку було багато старшин, які воювали в 1918—20 рр. за визволення Польщі. З ними я скоро знайшов спільну мову, і ми стали добрими приятелями. В Познані була досить велика українська колонія, з якою я нав'язав добрі відносини. Коли я, наприклад, робив якесь прийняття, то запрошував як українців, так і поляків — і всі разом гарно бавилися.

В сусідньому 58-му полку був контрактним старшиною підполковник Й. Мандзенко, який був прийнятий до польської армії в ранзі капітана (сотника). Як він, так і я не робили таємниці, що ми українці і часто на вулиці говорили між собою по-українському, і ніхто не робив нам з приводу цього жадних зауваг. Не цуралися ми жадної української імпрези і приходили на них в польській уніформі. Це поляків не разило, натомість українець з Галичини, який був у Познані комендантом поліції, сказав один раз підполковникові Мандзенкові, що він і я — на чорній листі в поліції, і радив нам не афішуватися на українських імпрезах... Цікаве те, що поляки абсолютно не були проти того, щоб українські старшини на польській службі бували на українських імпрезах, а навпаки: вони не хотіли, щоб ми польонізувалися, бо це не було їм потрібне, і коли якийсь український старшина занадто крився, що він українець, то поляки зараз же звертали на це увагу генерала Сальського... Зовсім інакше дивився на це українець на службі в польській поліції. Під час останньої війни цей українець був головним комендантом української поліції у Львові.

В 1934 році відрядили мене на курс командирів кулеметних сотень. По скінченні цього курсу я знову по-

вернувся до свого полку. Командир полку призначив мене командиром кулеметної сотні. Довго я не командував сотнею, бо пор. Кокорняк, що був конкурентом на ту сотню, знайшов під час праці в «МОБ» (Мобілізаційному Відділі) розпорядження, що контрактовим старшинам забороняється командувати сотнями. Командир полку викликав мене до штабу і сказав, що йому дуже прикро, що мусить відібрати від мене сотню, але зараз, мовляв, він пише до міністерства, щоб дозволило дати мені сотню. Якщо такого дозволу не буде, то — казав командир полку — він проситиме, щоб забрали від нього контрактових старшин, бо він не потребує мати в себе старшин другої кляси... Не пройшло й пари тижнів, як він знову викликав мене і сказав, що з Варшави прийшла відповідь: військове міністерство дозволяє контрактовим старшинам командувати сотнями, і тому він тепер приділяє мені підстаршинську кулеметну сотню. Це було для мене не аби яке підвищення, бо підстаршинськими та ще кулеметними сотнями командували переважно старі сотники, або майори. Відний поручник К. так і не отримав сотні.

Командир полку, полковник Гродський, бувший старшина російської армії, часто розмовляв зі мною на українські теми і не один раз запевняв, що тепер таким націям, як українська, трудно сподіватися визволення, бо часи націоналізму, що часто викликував війни, минули, і що тепер має будучність інтернаціоналізм, зближення народів, а тим самим — виключені війни. Друга світова війна показала, а також і теперішні події показали, як він помилявся...

Полк наш був різнонаціональний, бо складався з поляків, українців, німців, жидів, білорусів. Процентова, поза поляками, найбільше було українців з Галичини. Цікаво, що кожний рекрут, чи то поляк, чи німець, чи жид, коли приходив до полку, то мав на собі найкраще вбрання, натомість українець приходив в найгірших лахах.

Коли я прибув у 1929 році до полку, українці, що були приділені до полку, подавали переважно, що вони

русини; за українців визнавали себе якихось 10 процентів, але в 1939 році русинами називали себе лише 5—10 процентів, а решта — українцями. Свою національну приналежність вони маніфестували тим, що всюди малювали на стінах тризуби. На початку мого побуту в полку, поляки не робили жадної різниці між русинами й українцями і завжди на великі свята пускали додому на відпустку. Лише пізніше прийшов таємний наказ, що на українські свята можна давати відпустки тим, що називали себе русинами. Так само був наказ не брати до підстаршинських шкіл українців... Українська інтелігенція, попавши до полку, старалася так десь влаштуватися, щоб не ходити на навчання, а якщо це не вдавалося, то майже щодня зголошувалися як хворі... Коли такий попадав до моєї сотні, то я кликав його до канцелярії і намовляв його, щоб він цього не робив, а ходив на навчання, бо це є добра нагода перейти військовий вишкіл, а це українцям колись придасться. Можливо, що комусь з тих українців, з якими я говорив на цю тему в полку, попадуть в руки ці мої спомини, отже, вони тоді скажуть, хто мав тоді рацію — я чи вони...

Коли якийсь рекрут-українець не міг зрозуміти чогось із того, що йому поясняв по-польську польський капрал, то я, в присутності капрала, вияснював рекрутові все те по-українському, і за пару хвилин рекрут усе розумів. Взагалі я часто, чи то в полку, чи на маневрах, говорив зі своїми хлопцями по-українському, і ніхто з польських старшин не звертав на це жадної уваги. Може тому нові рекрути, прибувши до полку, питали старших вояків, в якій сотні є наш поручник, і коли довідувались, якою сотнею я командую, то всі просилися до моєї сотні...

Одного разу, після закінчення польових навчань, я зі старшинами нашого куреня сиділи в ресторані, чекаючи на потяг; коло нас протискалися до буфету стрільці нашого куреня; вони говорили між собою на різних мовах, і ніхто на це не звертав уваги. Але ось ідуть до буфету два українці і розмовляють між собою

по-українському. Коли це почув поручник Цьосанський, то зразу накинувся на них з лайкою, чому, мовляв, вони розмовляють «по-гайдамацькому». На це я гостро зареагував, кажучи йому, що коли вільно говорити по-німецькому, то чому не вільно говорити по-українському? «А крім цього, — кажу йому, — вам, пане поручнику, відомо, що я теж українець і ви в моїй присутності називаєте українську мову гайдамацькою». Всі старшини, як один, накинулися на нього за його нетакт і змусили його мене перепросити.

Кожний старшина полку, а особливо сотенний, мусів докладно знати стан своєї сотні по національностях, біографію кожного вояка, навіть мусів знати, що той вояк має сьогодні на ногах: онучі чи скарпетки. Таке знання мало що мені не зашкодило, бо під час інспекції моєї сотні командиром дивізії він мене запитав, який склад моєї сотні по національності. Я почав йому вилічувати поляків, українців (він зморщився), жидів, німців і білорусів. Коли він почув про білорусів, то сказав мені: «У нас немає ніяких білорусів», — сів на коня й поїхав... Коли я вернувся зі своєю сотнею до полку, то при брамі чекав на мене стрілець, який сказав мені, щоб я негайно з'явився до командира полку. Коли я зголосився до нього, він зразу запитав мене, що в мене вийшло з командиром дивізії. Я коротко оповів йому мою відповідь командирові дивізії. Тоді командир полку каже мені:

— Пане поручнику, щодо українців, то ви маєте рацію, бо українці в Галичині тепер настільки свідомі й патріоти, що нам не можна вже їх польонізувати, бо це нам не вдасться. Щож до білорусів, то вони не можуть бути прирівняні до українців ні під яким поглядом, і тому вони для нас не білоруси, а поляки. Прошу про це пам'ятати...

З його міни я побачив, що йому ця розмова не була приємна, бо в душі він напевно погоджувався зі мною, але не міг іти проти офіційної політики свого уряду...

Як я вже зазначив, в Познані була велика українська колонія, серед членів якої було багато студентів,

що студіювали на Познанському університеті. Одного разу прийшов до мене один студент п. Зошук (тепер він є лікарем у Відні) — і попросив мене, щоб я постарався у командира полку, щоб він дозволив видавати з жовнірської кухні декілька порцій обіду для бідних українських студентів. Я поговорив з командиром і він згодився на те, щоб після роздачі обіду воякам рештки видавали студентам. Після цього наші студенти цілими відрами носили обіди і мали раз на день гарячу страву.

Не задовго до війни в полку — і то не тільки в нашому — була пошесть суперництва між сотнями в стрілянні з рушниць і кулеметів. Сотня, яка найліпше стріляла, отримувала прапорець, який переховувала у себе, поки його не відбирала інша сотня. Для цього раз-у-раз відбувалися позачергові стріляння, чи то з рушниць, чи то з кулеметів. Кожний сотенний старався здобути всіма правдами і неправдами якнайбільше амуніції. Не відставав від цього і я, а амуніцію мені було легко здобувати, бо я був у найкращих відносинах з одним капітаном, який завідував у полку амуніцією. Стрілецькі сотні ставали до суперництва в повному складі, натомість кулеметні сотні визначали до стріляння найближчу обслугу кулемета, всього 18 чоловік. Під час пробних стрілянь моя сотня отримувала такі висліди, що ніхто не хотів в це вірити. Це дійшло до командира полку, й одного разу він приїхав на стріляння моєї сотні. Коли розпочалося стріляння серіями, я дав сигнал показати висліди... Вони були такі високі, що він не повірив і наказав приготувитися знову до стріляння, а коли ті, що показували висліди, поховалися до сховищ, то він наказав стріляти не до фігур, а до поблизького лісу, бо думав, що тарчові показують фальшиві висліди. По двох серіях до лісу, він сам особисто наказав показати висліди. За якийсь час тарчові почали махати, що нема ані одного трафного; в цей спосіб командир полку переконався, що сотня стріляє дуже добре. На прощання він мені сказав, що якщо сотня виграє змагання, то він усе зробить, щоб мене підвищили в сотники. Треба тут

сказати, що ми авансували не так, як поляки, а на пропозицію чи просьбу нашого військового міністра.

Нарешті, настав день змагань, до яких з кожного полку нашої дивізії стало по одній кулеметній сотні. На самому початку я вже мав «пеха», бо мені випало становище в густій траві, так, що трудно було спостерігати, де падають кулі. Перед початком стріляння кожній сотні давали час «пристрілитись». Для «пристрілювання» кулемета я визначив сотенного бунчужного, який добре стріляв. Після першої серії не було ані одного влучного стрілу, а найголовніше те, що не було видно, куди попадають стріли. Я наказав піднести «прицільник» і віддати другу серію. На цей раз було 5 влучних, а крім цього я зауважив через далековид, що кулі падають перед фігурами; після цього я знову наказав поправити прицільник і дав наказ віддати останню серію. На цей раз вислід був кращий, бо щось 18 влучних, і після цього я замельдував, що готовий до стріляння. І тут показалося, що я не маю щастя до жадних змагань, бо перший стрілець мав вислід 0, другий і третій теж 0. В цей час приїхав командир полку і, побачивши такий поганий вислід, зденервувався, махнув рукою і від'їхав. Після цього я теж почав хвилюватися, відкинув від кулемета наступного стрільця, заладував кулемет і почав сам стріляти; в цей спосіб я стратив дорогоцінний час, але установив правильно «цільник», бо мав влучних близько 50 пунктів, 4-й стрілець мав уже 30 влучних і я мав уже надію змагання виграти, але, на моє нещастя, затявся мені кулемет, який не вдалося усунути в припасовому часі. Таким чином на 18 стріляючих я вже мав 5 зер; тому, помимо того, що інші сотні стріляли значно гірше, але не мали зер, я не міг уже їх догнати і програв змагання, хоч бракувало мені лише одного пункту... Довідавшись про це, командир полку пішов до присутнього на стрілянні командира дивізії і запропонував йому, щоб змагання повторити другий раз, «бо пор. Т. дістав погане становище, а подруге — йому затявся кулемет, а суддя не дав далі стріляти п'ятому стрільцеві; тому він вважає, що змагання від-

булися неправильно, бо інакше пор. Т. виграв би це змагання» . . . «Коли накажете повторення змагань, — казав командир полку, — то я даю 500 золотих на Польський Червоний Хрест» . . .

Командир дивізії погоджувався, щоб стріляння повторити, але командир 58-го полку полк. Хмільовський запротестував проти повторення, і тому все залишилося так, як було. На його потіху в стріляннях стрілецьких сотень сотня нашого полку виграла прапорець, однак це його не задовольняло. Вечером, на прийнятті в старшинському касині, всі старшини, бачачи мене в поганому настрої, потішали мене тим, що я, хоч змагань і не виграв, але зате, як вибухне війна, то під моїми кулеметами жадний ворог не пройде. Після цього командир полку, звертаючись до мене, каже:

— Наполеон сказав, що воліє старшину, який має грам щастя, ніж фунт розуму, але у відношенні до вас, я не можу сказати так само, бо бачив, що ці стріляння не були оцінені справедливо і що може вас підвело не так ваше щастя, як бунчужний, який встановив неправильний прицільник.

Після цього він мені нічого не говорив і не згадував про мій аванс.

Як я вже казав вище, в полку був досить великий процент українців і вони були досить обмежені у своїх правах; проте вони були добрими вояками і службу свою виконували зразково. Для прикладу подаю такий випадок: на вартівні переховувалася полкова каса, яку одного разу хотів викрасти звільнений зі служби капрал. Йому вдалося непомітно увійти до касарень і сховатися власне за тією вартівнею, яка разом з муром творила кут, куди рідко коли заглядав вартовий. Стіна вартівні, що виходила в кут, мала в собі схованку, в якій знаходилася каса. Коли стемніло, капрал почав вибивати в тій стіні діру, а щоб не було чути, то він молоток оббивав сукном; але на його нещастя на варті стояв вартовий-українець, який виконував службу як слід, і тому він не задовольнився визначеним йому місцем, де він мав стояти, а заглянув і за вартівню саме

тоді, коли злодій витягав останню цеглину. Зауваживши вартового, він вскочив скоренько на мур, але з нього вже не зійшов, бо куля вартівника прошила йому серце, і він завис на мурі...

На другий день, коли прийшов до полку полковник і довідався про випадок, то відразу дав тому вартовому 25 золотих і два тижні відпустки.

Не встигли ми ще забути про цей сумний випадок, — кажу: сумний, бо капрал був у моїх сотні більше двох років і був досить порядний хлопець, — як знову трапився випадок, але на цей раз уже не сумний, а комічний. Одного разу я досить пізно вернувся з опери і тількищо ліг спати, як почув дзвінок до мого помешкання; коли я відчинив двері, то побачив свого нового джуру, який доповів мені, що в полку — ялярм (сполох) і що я маю негайно йти до полку, бо сотня вже чекає на мене. Я скоро одягнувся і вельосипедом поїхав до полку. Дійсно, моя сотня стояла в повному виряді, разом з іншими сотнями полку. Коли я запитав бунчужного, де молодші старшини сотні, то він мені відповів, що всі старшини полку в командира і що я теж мушу негайно там зголоситися. Коли я прийшов до полку, то застав там усіх старшин полку і двох незнайомих мені: одного — в уніформі генерала зброї, а другого полковника; в поспіху я не зауважив, що та уніформа досить дивно виглядала... За деякий час з'явилися старшини жандармерії, які наклали панам — генералові і полковникові — кайданки на руки і забрали їх з собою... Як пізніше виявилось, два робітники вдягнули на себе військове вбрання, нашили відповідні відзнаки і прибули до нашого полку... На вартівні вони казали покликати до себе вартового старшину, і коли той з'явився, то наказали йому оголосити алярм полку. Вартовий старшина, хорунжий, не зажадавши від них посвідок, оголосив алярм полку. Бідний вартовий — хорунжий так перелякався, що навіть не зауважив, що «пан генерал і полковник» не були приписово убрані. Та й генералів зброї в Польщі в той час було лише три і їх знали всі старшини. Після цього випадку хорунжих більше не ви-

значали на вартових, а з полку сміялося ціле місто... Робітників, які зробили собі з нас жарти, засудили на шість місяців в'язниці кожного. В часі судової розправи вони подали, що в той спосіб хотіли звернути на себе увагу маршала Пілсудського і попросили його, щоб він вистарався для них про яку-небудь працю...

Хоч я свого часу і програв змагання, проте командир полку старався про моє підвищення і навіть у тій справі їздив до Варшави, але нічого не вдіяв, бо в міністерстві сказали, що аванси контрактowych залежать не від них, а від української влади.

Рік-річно, як у кожному війську, наш полк відбував маневри двічі в рік: раз у літі, в друге — зимою. Особливо всі ми тішилися з літніх маневрів, бо на два тижні позбувалися одноманітного касарняного життя. Одного разу, після закінчення певної фази навчань, нам приділили приміщення у графині Потоцької. Поки я справився з розміщенням сотні, а особливо коней, всі старшини куреня вже були в «голю» палацу і провадили живу розмову з графинею Потоцькою. Коли я ввійшов туди, то почув, як вона досить голосно говорила, що дуже любить «русинські» пісні, які вояки-«русини» співають, ідучи на навчання (а, дійсно, так було, що деякі командири сотень дозволяли співати українські пісні, бо в деяких сотнях було три четверти українців). Коли я пішов до них, то зауважив, що майор хотів змінити тему розмови з огляду на мене, але вона й далі продовжувала говорити про русинів. Всім старшинам було якось ніяково... Тоді майор сказав їй, що вже є всі старшини. Після цього вона запросила нас до буфету, а пізніше до столу. Не знаю, чи це був випадок, чи мене навмисне посадили коло неї, — отже сидів я на право від неї. В певному моменті вона мене запитала, звідки я походжу. Я довго не надумуючись, відповів їй, що я є русин, пісні яких вона так любить... Почувши від мене таку відповідь, вона почервоніла, і каже мені, щоб я не робив собі з неї жартів. Тоді я вже поважно сказав їй, що я — українець і походжу з Великої України. Коли вона побачила, що я не жартую, по-

чала говорити зі мною по-українському і то не гірше від мене і просила мене, щоб я їй вибачив, що вона назвала українців русинами:

«Говорила я „русини” не з метою образити українців, а тому, що в Познанщині всі їх так називають».

Бідна графиня, — моя присутність попсувала їй настрій напевно на цілий день . . .

Невдовзі після того наш полк отримав повідомлення, що до Бедруска, коло Познані, прийдуть всі військові атташе і що наш полк має для них зробити показ гострого стріляння з кулеметів. Це завдання командир полку доручив мені. Стріляння я приготував так, що одна чота (чотири кулемети) стріляла понад голови наступаючій піхотній сотні, друга — між перервами і третя — перед фронтом наступаючої сотні. Військові атташе зібралися коло мене і придивлялися, а дехто з них умів по-польському. Прислухалися, які я видавав накази до стріляння. Між ними був советський атташе в ранзі генерала, але він не дуже цікавився і навіть близько не підходив. Натомість німецький і японський задавали мені багато питань, оглядали кулемети, а особливо нововвведені прицільні приряди; вони навіть лягали коло кулеметів і перевіряли наставлення прицільника і кут піднесення люфи кулемета. Після закінчення показу старшини полку, які були зі мною свого часу у графині Потоцької, кажуть до мене:

— Чому ти не сказав советському атташе, що ти українець, як про це сказав ти Потоцькій? Видно, що ти більше хоробрий з жінками, ніж з советськими вояками.

— Поперше, — відповідаю їм, — він не називав українців русинами, а подруге — якби я йому про це сказав, то відразу посипались би ноти від советів до вашого уряду, що він вишколює петлюрівців.

На закінчення споминів з полку хочу подати пару цікавих моментів щодо характеристики наших вояків-українців. Одного разу прислали до полку українця-рекрута, якщо не помиляюся, з Коломиї. Його приділили до моєї сотні і коли рано я відібрав рапорт від молодшого старшини і зробив перегляд сотні, то зауважив

вояка, який стояв, розкарячивши ноги; він не дивився в мій бік і не зважав на крик підстаршин. Підійшовши до нього, я запитав, як він називається і чому він в такій позі стоїть. На це він відповів, що він каліка і що від дитинства має такі розкарячені ноги. Коли я замельдував до полку про це і запитав, для чого мені присилають калік, то ад'ютант відповів, що то симулянт, і що я мушу брати його на всі навчання — чи в касарнях, чи в полі. Коли сотня вирушила на навчання за місто — яких 5—6 кілометрів — то я визначав спеціального підстаршину, який провадив того рекрута в поле окремо, бо він не міг маршувати разом з сотнею. Бувало так, що я вже закінчив навчання і повертався назад, до касарень, а мій бідний рекрут лише прибував на пляц навчання... Маючи його вже досить, я відіслав його до лікаря, який його перевірів і прислав назад до сотні, кажучи, що то симулянт. Я визначив спеціального підстаршину, що слідкував за ним і вдень, і вночі, але то був добрий симулянт, бо спав теж з розкаряченими ногами. Врешті полк віддав його під суд і його засудили на шість місяців за симуляцію. По скінченні кари його знову приділили до моєї сотні і прислали мені цілу купу паперів, що торкалися його справи; між паперами були різні документи і в українській мові. Врешті справу виграв він, бо його звільнили зі служби. Коли я прочитав йому наказ про звільнення, то він, не чекаючи, поки я скінчу читати, вибіг з канцелярії і за хвилину повернувся знову, тримаючи в руці десяток яєць, кусок ковбаси і ще щось — і все це дає мені як подяку за те, що його звільнили з війська... Коли я того всього від нього не прийняв, то побачив з його міни, що він був страшно здивований. Його звільнили спеціально, щоб переконатися, чи він і після звільнення буде так само ходити, бо поліція замельдувала, що перед побором до війська він ходив нормально. Що було з ним далі, не знаю, бо я був відряджений на підготовчий курс до Вищої Військової Школи до Рембертова, під Варшавою. Курс той скінчив я по шости місяцях і був прийнятий до вищезгаданої школи.

В цей час, крім мене, в школі тій був теперішній генерал Шандрук, але він був не зі мною разом, а на другому курсі; були зі мною і старшини чужоземних армій — лотиської, естонської; з ними я був у дружніх взаєминах.

З першого дня навчання взято було таке темпо, що я думав, що не дам собі ради. Однак, згодом я втягнувся в цю працю і мені вже було не так тяжко, як на початку. Навчання були дуже цікаві, бо з ділянки вищих військових з'єднань. Але найцікавіші були навчання в терені, переважно на границях Польської Республіки. На такі навчання виїжджали ми санітарним потягом, який затримувався на якійсь станції, а звідти їхали в терен на самоходах. В терені навчання були теж цікаві, але не для того, хто був визначений на головну функцію, бо він був під «обстрілом» начальства і то не абиякого, а «грубих риб» . . . Від його відповідей і влучного розв'язання залежала його доля. По скінченні першого річника, я був призначений до 12-ї дивізії, що стаціонувала в Тернополі і якою командував генерал Пашкевич, видатний старшина польської армії й одночасно україножер. В цей час дивізія мала дуже важливі маневри, завданням яких була перевірка оборонности східньої границі Польщі в Галичині. Коли я зголосився у нього, то він призначив мене референтом червоної сторони. За день перед розпочаттям маневрів, він мав відправу всіх старшин, що брали участь у тих маневрах. Будинок, де відбувалася відправа, був пильно стережений польовою жандармерією. Відправу розпочав він остереженням перед большевицькими шпигунами, а також «русинами», які наставлені ворожо до польської держави і які будуть здобути відомості про ці маневри, щоб передати їх большевикам. Після цього він докладно обговорив завдання маневрів і завдання референтів сторін, або, як поляки називали, «роз'ємців». Я теж дістав уже докладне призначення, а саме становище референта при командирові червоної сторони, одному полковникові. Завданням моїм було передавати йому накази, отримані мною від керівництва

маневрів і створювати певні бойові ситуації. Після цього ми розійшлися по своїх квартирах. Вночі прибігає до мене зі штабу дивізії вістовий і каже мені, що мене просить до себе генерал Пашкевич. Коли я з'явився до нього, то він мені каже:

— Пане поручнику, я дістав відомість, що на наші маневри прийдуть з Варшави маршалок Ридз-Смігли і з ним ще кілька генералів. Вони, правдоподібно, будуть до кінця маневрів і вам, як референтові червоної сторони, доведеться докладно реферувати всі накази, які отримала червона сторона і які видала своїй стороні. Довідавшись, що ви українець, я боюся, що ви не дасте собі ради з польською мовою, бо, знаєте, перед маршалком треба говорити плинно по-польському, а ви напевно не так добре володієте нашою мовою. Тому ви будете при штабі до моєї диспозиції.

Обидва ми розуміли, про що йдеться...

На другий день рано вирушили ми на маневри в напрямку на Золочів. Першого дня маневрів він не дав мені жадних доручень, а на другий день покликав мене до штабу дивізії начальник штабу і сказав мені, що прийшов наказ з Варшави, що я переведений до 5-ої піхотної дивізії, що відбувала звичайні маневри в околицях Городка...

Так позбувся генерал Пашкевич «внутрішнього воюга»...

Відбувши короткий стаж у дивізії, я повернувся до школи, де в короткому часі розпочався другий і останній курс. По теоретичних науках в зимовому періоді зближався час практичних навчань в терені. Цим разом ми виїхали в Галичину, спочатку в околиці Городка, а пізніше — Коломиї. Навчання відбувалися досить нервово, бо в повітрі висіла війна; щодня з нашої школи відкликали поодиноких курсантів, яких приділяли до дивізій, що були поставлені в стан поготівля. Одного разу наш викладач, майор Ярський, покликав до себе мене й майора естонської армії М. і сказав нам, що ми поїдемо з ним в терен приготувати навчання на наступний день. В часі їзди майор Ярський оповідав естонцеві

про історію Польщі, географію Польщі, її політичні границі і взаємовідносини з сусідами. Раптом майор М. запитав викладача:

— А скажіть, будь ласка, хто заселює ці терени, де ми тепер знаходимося?

Майор Ярський, не довго думавши, каже:

— Переважно поляки.

Тут я не витерпів і кажу йому:

— Пане майоре, ви трохи помиляєтеся, бо власне в цих теренах живуть переважно українці, а дуже малий відсоток поляків. А що так є, то в цьому легко переконатися, коли ми запитаємо отчих хлопців, що пасуть корови...

Майор каже:

— Прошу дуже.

Тоді я кличу хлопчика, років 8—9, і питаю його: хто він такий, поляк чи українець?

На те він, длубаючи в носі, каже:

— «Українець».

— А ті другі хлопці, — питаю його далі, — хто вони такі: українці, чи поляки?

— Теж українці — відповідає він і ще додає: тут поляків дуже мало.

— Бачите, пане майоре, — кажу я, — як виглядають справи в дійсності.

Естонець тільки посміхався.

В поворотній дорозі майор Ярський каже до мене:

— Може ви до певної міри маєте рацію, але пам'ятайте раз на завжди, що Польща має бути великою державою («моцарствова»), а такою вона може бути при умові, що Галичина буде наша, і тому ми ні в якому разі нікому її не віддамо, бо це означало б кінець нашої великодержавности.

У вільному часі я заходив до українських родин, які щиро приймали мене, але на мою пропозицію піти десь до кіна чи до кав'ярні, вони чемно відмовляли, кажучи, що не личить їм показуватися вмісті з польським старшиною...

Тут пригадав я собі раду, яку давали мені польські старшини після закінчення старшинської школи: «Не вибирайте собі полку, — казали вони, — який стаціонує в Галичині, або на Волині, щоб не бути в прикрій ситуації; бо ви, як українець, захочете бувати в українських домах, ходити на українські імпрези і т. п., а на це будуть косо дивитися поляки. Коли ж ви не будете цього робити, а будете перебувати лише в польському товаристві, то будете мати закиди з боку українців. Ліпше вибирайте полк в корінній Польщі, тоді цього всього уникнете, бо там на ці речі дивляться трохи інакше.

Я вже попередньо зазначив, що війна висіла в повітрі, тому зайняття відбувалися досить нервово; у вільному часі всі більше дискутували на різні політичні теми, ніж займалися розв'язанням тих чи інших тактичних завдань. Великі суперечки викликала акція поляків у відношенні до чехів, а саме — анектування поляками Заользя. Одні уважали, що ця акція була потрібна, бо якщо Польща не забрала б Заользя, то забрали б його гітлерівські німці; інші уважали, що не потрібно забирати цю землю, а навпаки — треба було помагати чехам, бо раніше, чи пізніше, а з німцями доведеться воювати, отже, щоб тоді чехи не були їхніми союзниками...

Дуже жваві дискусії були й на тему Закарпатської України. На жаль, в цьому питанні не було двох груп, як у попередньому випадкові, бо всі схвалювали акцію мадярів і лаяли чехів, ну — й українців... Я пробував доказувати їм, що вони роблять таку саму помилку, як і з Заользям,магаючи мадярам морально, а також і диверсійними бандами... Мої товариші-поляки не хотіли вірити, що поляки посилають диверсійні банди, а твердили, що, мовляв, навпаки: то українці творять банди, які перепачковують до Закарпаття. Тим, які це твердили, я запропонував послухати, що говорить українське радіо з Хусту. Таких охочих знайшлося з десяток і вони зібралися в моїй кімнаті. Коли я влучив радіо, то на моє щастя, надавали з Хусту відомість про

те, що недавно зловили польського капітана, який, мавши кілька польських вояків, переодягнених так само, як і він, у цивільні вбрання, мав завдання нищити комунікаційні лінії на заплілі Карпатської Січі... Почувши таку радіопередачу, мої товариші залишили моє приміщення з «квасними» мінами... Більше на цю тему ми вже не говорили.

За кілька місяців до вибуху війни я отримав відпустку і виїхав до Познані. Повернувшись після відпустки до Варшави, я був запрошений полк. Валійським, який тоді теж був у польському війську — в ранзі майора. Застав я у нього пана Призидента А. Лівицького, військового міністра В. Сальського, генерала П. Шандрука, п. Ржепецького і декількох старшин польської армії (один із них скінчив разом зі мною старшинську школу). Під час розмови мій колега по школі звертається до генерала Сальського і запитує його, коли я нарешті буду авансований до наступної ранги. Генерал Сальський відповідає, що всі заходи вже пороблені і що на іменини маршала Пільсудського він підпише контракт на капітана. Пройшли іменини Пільсудського, а мене так і не викликували до підписання нового контракту; натомість були викликані інші старшини, які навіть і не сподівалися підвищення. Дуже схвильований, я йду до генерала Сальського і прошу його в'яснити, чому мене не підвищують. Генерал Сальський відповів мені, що я маю подякувати генералові Ш., бо це він щось «накрутив» у міністерстві... Я всього сподівався, тільки не цього, бо тиждень тому, я отримав від нього листа, в якому він поздоровляє мене з підвищенням, навіть на конверті було подано не «поручник», а «капітан». Тепер я зрозумів подвійну гру генерала Ш.: це була помста за Каліш.

За кілька днів перед війною я закінчив Вищу Військову Школу і був відісланий до мого полку (контрактіваних старшин, по скінченні школи, до штабів не призначали, як це звичайно робилося у відношенні до польських старшин).

Приїхавши до Познані, я знайшов полк в повному поготівлі: полк чекав на вимарш. В касарнях залишився тільки штаб полку, а курені були розміщені по школах. Коли я замельдувався у командира полку, то командир сказав мені, що я приділений до запасної дивізії, командиром якої був визначний старий легіоніст, полковник Мікось. Коли я в нього замельдувався, то він сказав мені, щоб я приготувався до виїзду, пішов до міста і там реквірував особове авто. Полагодивши свої домашні справи, я пішов до міста і зареквірував перше авто, що попалося мені. Як виявилось, воно було власністю німецького поміщика з околиць Познані...

По капітуляції Польщі, я побоювався, щоб часом випадково не спіткав мене власник того авта...

Заладувавши свої речі, ми з полковником М. виїхали до Кутна, де мала організуватися запасова дивізія. 1-го вересня Кутно було збомбардоване. Особливо сильно була знищена залізнична станція, що мала важливе стратегічне значення. В Кутні ми довго не затрималися, бо полковник і я дістали нове завдання, а саме: розбудувати оборонні становища в районі Торунських озер. По кількох днях інтенсивних робіт ми побачили, що наша праця пішла надаремно, бо німці обходили нас з півночі, і тому ніхто не думав уже більше тут боронитися. В цей час полковник М. дістав наказ, щоб ми доганяли свою частину, яка в міжчасі вирушила в напрямку на Варшаву. Найбезпечніша для нас дорога була через Лодзь, під якою ми малоощо не попалися німцям... Не дивлячись на те, що ми їхали самоходом, пробиратися до Варшави було дуже трудно, бо дороги були завантажені втікаючими і здеморалізованим польським військом... Всюди по дорозі валялася зброя і військове приладдя... На дорозі, а вірніше, в ровах я побачив протитанкові рушниці, які мали бути великою військовою таємницею і тому в полках, принаймні, в нашому, їх навіть і не показували...

Приїхавши до Варшави, я не пізнав її: так вона була тяжко збомбардована... Як військо, так і цивільна людність приготувалися до її оборони. В ночі Варшава виглядала ще страшніше; відчувалося, що вона живе, однак в темряві нікого не було видно, бо не вільно було не тільки палити світла, але навіть запалити папіроса.

На другий день побуту в Варшаві я був свідком, як німці знову її бомбардували й обстрілювали вулиці з «бортової» зброї... Жадної протилетунської оборони не було, за винятком пари протилетунських кулеметів та гармат, які для так великого міста не могли виконати свого завдання.

В Варшаві ми довідалися, що наша частина, правдоподібно, вирушила в район Пінска. Над раном вирушили ми на схід, але вже на передмісті Варшави ми «загрузли» серед маси цивільних і військових возів... Простояли ми там хіба зо три години, поки вибралися на більш-менш вільну дорогу. Містечка, через які ми переїжджали, були теж збомбардовані, а деякі з них горіли... Німецькі літаки обстрілювали «бортовою» зброєю все те, що знаходилося на дорогах. Коли ми нарешті приїхали до Пінска, то там не знайшли нашої частини, і ніхто про неї нічого не чув. Положення полковника, моє і двох підстаршин, що їхали разом з нами, ставало критичним, бо, поперше, ми не знали, що маємо далі робити, а подруге — нам кінчалися гроші. Але, на наше щастя, приїхав до Пінска скарбник 58-го полку нашої дивізії, який теж шукав своєї частини і мав при собі коло двох мільйонів марок... Полковник зараз же наказав виплатити нам усім тримісячну платню. По отриманні грошей настрій наш покращав, але не надовго, бо з міста все почало розбігатися, а дуже багато старшин, і то вищих ранг, збиралися групами і вирушали на схід — до большевиків... Один раз, спіткавши таку групу, я запитав, куди вони йдуть і чи вони знають, що їх чекає в большевиків. На це вони мені відповідали, що ліпше в большевиків, ніж у німців.

Цікаво, чи вони пригадали собі, коли їх в Катині розстрілювали большевики, мою раду не йти до них.

З Пінска поїхали ми до Сарн — вже без жадного пляну, бо надія знайти свою частину зникла цілковито. В Сарнах польського війська було дуже мало, бо польське командування, спираючись на пакт неагресії з большевиками, цілком забрало звідти війська в надії, що большевики будуть зберігати нейтралітет. Властиво кажучи, в Сарнах в перший раз за час цієї короткої війни побачив літака, який час від часу робив розвідку, але літав так низько, що ледве не торкався високих дерев — це для того, щоб часом не відкрили його німецькі літаки, які цілими десятками літали цілий день. 17-го вересня хтось пустив вістку, що большевики перейшли границю і посуваються на поміч польській армії... Кілька десятків вояків, що були в Сарнах, і польська цивільна людність дуже тішилася, мало не цілуючи один одного... Тішився й мій полковник із скарбником; я підсвідомо в це не вірив і радив їм не тішитися, щоб пізніше не було великого розчарування. Для перевірки цієї, так приємної для поляків, чутки вилетів на схід літак, щоб переконатися, чи справді йдуть большевики і як вони далеко. Не пройшло й півгодини, як літак повернувся назад, цілком подірваний большевицькими кулями... Поляки ще не хотіли вірити і говорили, що большевики, певно, не пізнали, що то польський літак. На це літун, що літав, відповідав, що вони дуже добре бачили, який це літак, а крім цього, літун давав знаки, — після яких большевики відкрили ще більший вогонь.

Після цього сіли ми до авто і поїхали в напрямку Каменя-Коширського, де мали збиратися рештки польської армії для переорганізації... На дорогах творилося щось неймовірне: одні біженці їхали на схід, другі — на захід; одні втікали перед большевиками, а другі — перед німцями... Українське населення тільки дивилося і сміялося; були вже випадки нападів на поодиноких польських вояків і на військові обози... Коли ми доїжджали до Каменя-Коширського, то зауважили масу людей, які йшли теж в тому напрямку; були то все

мужчини — всі в силі віку. Коло одної з таких груп ми затрималися і я запитав декого з тієї групи, куди вони мандрують... Вони відповідали, що йдуть до Каменя-Коширського по сіль. Я й полковник порадили їм вертатися назад... Ясно, що вони йшли не по сіль, а з якоюсь іншою метою.

В місті трудно було знайти квартиру — так було багато війська і поліції з усієї Волині... Командуючий військами був генерал Клеберг, який zorganizував нові частини — піхотні й кінні. Полковник дістав групу піхоти, що називалася його ім'ям, а я був призначений до нього на становище начальника штабу.

В Камені-Коширському я запізнався у українськими родинами, які запрошували мене, щоб я їх відвідував. Охоче я заходив до одного молодого вчителя, що був українським патріотом. Під час одних моїх відвідин я сидів з ним і розмовляв на різні актуальні теми, коли раптом почув якийсь невиразний рух у сусідній кімнаті, який мене насторожив, бо власне я домовлявся з господарем про те, коли принести йому пару пістолів, яких у штабі було досить багато (бо був наказ, щоб цивільні особи, без огляду на національність, здавали зброю до коменданта міста, яким був мій полковник). Учитель зауважив мое заклопотання і сказав мені, щоб я не боявся, бо в сусідній кімнаті знаходиться його тато, який цими днями повернувся з Берези Картузької (польський «кацет»). За якихось пару хвилин в нашу кімнату ввійшла постать, якої я перелякався: це був його батько, — страшно було дивитися на нього, страшно зарослий, у рясі, але не подібний до нормальної, бо рукави були обрізані по локті, а поли по коліна...

— Бачите, що з мене зробили поляки, — сказав він і показав свої плечі, що були від постійного биття чорні, як земля...

Я, — каже він далі, — не займався політикою, виконував свої душпастирські обов'язки. Але полякам вистарчало того, що я — український патріот, щоб мене запроторити до кацету, в якому, де не повернешся, то б'ють...

Коли я попрощався з ними і йшов додому, то зауважив на площі два валики автобуси, наповнені людьми. Коли я запитав вартових поліціантів, що то за люди, то вони мені відповідали, що то гайдамаки, що займалися партизанкою...

Зустрівшись з полковником, я запитав, що він думає робити з тими людьми. На це він мені відповів, що вони будуть розстріляні.

На мою заувагу: «І так, без суду?» — Він відповів, що досить того, що їх спіймали в селах, в яких стріляно до польських вояків...

Як у моїй частині, так і в інших звільнено всіх неполяків, яким не дуже то довіряли, тим більше, що тепер рештки польської армії опинилися між німцями й більшовиками.

Генерал Клеберґ поставив собі за завдання пробитися до Варшави, яка в той час героїчно боролася проти німців. Незабаром наші частини нав'язали сполучення з більшовицькими частинами, які, не маючи жадного опору, скоро посувалися на захід. Одна кінна частина перехопила більшовицький наказ, в якому говорилося, що між німцями й ними знаходяться польські бандити, які треба якнайскорше знищити, а при зустрічі союзною німецькою армією, треба трактувати вояків-німців, як наших приятелів. До чого Польща дожилася? Більшовики називали коло п'яти польських дивізій і бригад — бандою!..

Більшовицькі літаки дуже часто розкидали летучки, друковані польською й українською мовами. Між іншим, неграмотні були ці летучки польською мовою, бо, наприклад, в них було написано: «польські жонд позорне уцек за границе»... «Позорні» — це мав бути переклад російського «позорно», яке не має нічого спільного з польським словом «позорне».

Під час маршу на Володаву армія Клеберґа мала невеликі бої з більшовиками та українськими партизанами. Один тільки раз польська кіннота спалила 6 німецьких малих танків, а більше не зустрічали німців, бо вони відійшли за Буг. Щодалі просувалися боль-

шевики в глибину польських земель, тим енергічніше діяли українські партизани. Польські війська віддячувалися спаленням цілих сіл...

Одного разу ми з полковником випередили колону нашого війська і приїхали до села, яке вибудувало триюмфальні брами з написами приблизно такого змісту: «Вітаємо дорогих наших визволителів — червону армію» і т. п. Коли ми затрималися біля неї, то до нас підійшла одна бабуня і, звертаючись до нас, каже:

— Нарешті ви прийшли, наші дорогі брати, щоб визволити нас з ляхської неволі...

Вислухавши її, полковник питає мене:

— Що вона говорила?

Я з усмішкою відповів йому, що вона дуже рада, що ми приїхали до села і за це нам дякує...

Почувши польську мову, бабуня підбрала спідницю і ну ж тікати...

Коли наша частина розмістилася там на нічліг, то вечером підійшов до нас один чоловік і сказав нам, щоб ми були обережні, бо дядьки хочуть нас вночі обеззброїти. Обеззброєння ми не боялися, бо в селі було забагато нашого війська. Однак, на всякий випадок, полковник наказав подвоїти варти. Ціла ніч була неспокійна, бо як у селі, так і в околицях була стрілянина.

Раз я з полковником вийшли за село, щоб скерувати військо в наказаному напрямку, а наше авто залишили в селі з капітаном Чемерисом, який мав пізніше до нас приїхати. Десь за годину приходить він до нас пішки і доповідає полковникові, що як тільки військо вийшло з села, то до авта підійшла група селян і кожний з них, дивлячись на авто, вибирав для себе потрібну частину.

— Коли я їм погрозив револьвером, — казав капітан, — вони відповіли:

— Ідіть собі з Богом, а авта ми не пустимо...

І, кажучи це, зайняли таку грізну поставу, що капітан уважав за найліпше якнайскорше залишити авто... «Сталося це тому, що шофер не міг рано пустити в рух авта, завдяки чому ми позбулися його і всіх своїх речей», — закінчив свій рапорт капітан.

Вислухавши цей рапорт капітана, полковник розсердився і скерував одну сотню до села, щоб відібрати авто. В скорому часі повернулася сотня і сотенний доповів, що з авто залишився тільки кістяк, бо решту селяни порозтягували...

За пару днів дійшли ми до містечка Шацке, де я так само побачив тріумфальні брами і до сотні розстріляних і порубаних польською кіннотою українських партизанів... Перед одним домом лежав забитий партизан і тримав в руках якийсь папір. Я взяв той папір і прочитав, як пригадую, приблизно таке: «Українці! Поляки тікають — і до нас іде побідоносна червона армія. Треба їй допомогти знищити останні польські частини, які, правдоподібно, посуваються в напрямку нашого міста. Тому всі, хто може носити зброю, мають з'явитися до Шацького тоді й тоді — для отримання зброї».

Пізніше польські кіннотники оповідали мені, що вони знали, що в Шацькому буде збірка партизанів і тому ціла кінна бригада зненацька наскочила на містечко так, що вони не встигли віддати ані одного вистрілу.

«Але мало того, — додавали ті кіннотники, — ми навіть позістрілювали з дерев їхніх вартівників, які не встигли злізти...»

При цій нагоді варто згадати про ролю жидів на Волині. Отож, як тільки містечко опускала польська влада, то жида одразу організовували свою міліцію, яка дуже не по-людському обходилася з польськими вояками, що попали до містечка... Наприклад, в одному містечку жидівка зірвала нараменники польському старшині і тими нараменниками біла його по лиці...

Не мавши проти себе сильного опору, большевики скоро посувалися наперед. Від їхніх кінних стеж скрізь роїлося, і ці стежі, разом з партизанами, були небезпечними і для малих польських відділів, і для поодиноких вояків.

Одного разу ми перейшли, здається ковельську залізницю і яких два кілометри від неї затрималися в лісі на нічліг. Штаб розмістився в домиках, що були недалеко від лісу. Рано збудили мене рясні рушничні стріли.

Коли я вийшов на двір, то побачив наліво від дороги, що провадила до залізниці, 15—20 чоловік, які робили скорше враження людей, що чогось шукають у полі, ніж вояків-партизанів, а направо побачив паровоз, що мав один товарний вагон і одну платформу. Паротяг уже був затриманий і коло нього крутилося декілька людей; через далековид можна було розпізнати, що вони стягують кулемети і уставляють їх на становищах. Я зараз дав наказ одній сотні, щоб вона наступала вздовж дороги на групу людей, які були наліво від дороги, а одній сотні наказав перерізати дорогу потягові. Коли сотні вирушили до наступу, то були обстріляні з потягу і тією групою людей. Не зважаючи на вогонь, сотні досить скоро посувалися наперед. Тоді паротяг, забравши кулемети й людей, скоро від'їхав, а ця група десь зникла в кущах. Для цікавості я пішов з лівою сотнею, бо хотів переконатися, що то були за люди... Яких триста кроків від залізниці я знайшов сильно пораненого чоловіка: він дістав щось три кулі в лице і п'ять чи шість куль в тіло. Коли я підійшов до нього ближче і запитав його, чи це було потрібно, то він мені відповів, що він не партизан, а що вийшов в поле шукати худобу. Ясно, що він брехав, бо недалеко від нього, в кущах, лежала большевицька рушниця з зіркою на прикладі. Я наказав санітарам віднести його на перев'язочний пункт: в часі транспорту бідачиско, помер.

Під час нашого маршу ми зустрічали багато польських утікачів, переважно старшинських жінок, яким, з наказу полковника, наш скарбник давав грошові допомоги. Наказав полковник і нам видати по п'ять тисяч польських золотих, а коли ситуація для нас стала безнадійною, то він наказав видати старшинам штабу по триста тисяч золотих і по певній сумі підстаршинам штабу. З огляду на те, що така сума грошей забрала б багато місця, ми, старшини, попросили скарбника, щоб він ці гроші тим часом возив при собі. Одного разу полковника покликали на нараду до штабу генерала Клеберга, на яку він забрав і мене. Нарада затягнулася досить довго і коли вона скінчилася, то вже вечоріло.

Наша піхота вирушила ще вдень і ми мусіли її доганяти. Та це не було великою бідою, бо автом можна було її скоро дігнати, але біда була в тому, що дорога провадила через ліс, в якому вешталися большевицькі кінні стежі, а також партизани. Тоді ми вирішили їхати окружною дорогою. Коли ми виїхали, то було вже досить темно. По кількох годинах їзди ми побачили, що недалеко від нас, в тому самому напрямку, але іншою дорогою, посувається велика колона авт з запаленими світлами. Тоді полковник каже шоферові «долучитись» до тієї колонии, щоб було безпечніше їхати... За кілька хвилин ми вже були в хвості тієї колонии. По годинній їзді колона раптом затрималася і за якийсь час до нас підходить старшина штабу генерала Клеберга і питає: «Чие це авто?». Я відповідаю, що полковника М., командира такої й такої то групи. Тоді він здивованим голосом каже:

— А що ви тут робите, пане полковнику? Прошу йти зі мною.

За яких п'ять хвилин полковник вертає з засмученою міною і каже до мене і скарбника, що генерал Клеберг казав, щоб він (тобто полковник) і ті, що з ним, висіли з авта і пішки доганяли свою частину. Шукаючи скоро виходу з цієї прикрої ситуації, я кажу полковникові, щоб він зголосив, що ми в авті маємо досить великі гроші для нашої частини, — як же, мовляв, ми їх понесемо... Це почув старшина жандармерії, який мав висадити нас з авта і каже:

— Так це ви думаєте тікати з ними до Румунії? Прошу негайно висідати з авта, а гроші залишити в авті.

Позлазили ми з того авта, харчі завернули в «коци» і почвалили до близького села. Таким чином я з багатого знову зробився бідним і в додаток мусів з тягарем маршерувати пару кілометрів до села. По дорозі я пропонував полковникові заспівати:

«Во Францію три гренадера из русского плена брели»...

Але полковникові було не до сміху. І дійсно: висадити з авта в чистому полі старого заслуженого стар-

шину, командира групи й бувшого легіонера Пілсудського, — це міг зробити тільки генерал Клеберг...

Переночувавши в селі, ми рано найняли фіру і поїхали в напрямку Варшави. Зробивши коло тридцяти кілометрів, ми затрималися в одного поміщика, син якого був теж у польському війську. Там перевдягнулися ми в цивільне убрання, яке дав нам доброзичливий господар, і на другий день рано вирушили знову в дорогу. До Варшави було вже недалеко, але ми їхали досить довго, бо дорога була загружена: в один бік їхала ціла маса підвід з утікачами, а з Варшави — піші і змоторизовані колони німецького війська... Тут я вперше за цілу війну побачив німецьке військо, яке дуже заімпонувало мені, але поведінка його була не людська, бо, наприклад, хоч цивільні підводи, що їхали в напрямку Варшави, строго притримувалися правої сторони, й ціла дорога була майже вільна, проте німецькі мотоциклісти навмисне в'їжджали просто на коні, щоб ще більше зсунути валку набік, що абсолютно не було потрібне, бо місця мали багато.

До Варшави приїхали ми в той день, коли Гітлер відбирав у ній парад свого війська.

У Варшаві я попрощався з своїми товаришами зброї і пішов до своїх знайомих, де переночував. А на другий день зголосився в німецькій комендатурі, бо таке було розпорядження німецької армії. Після того, як я зголосився, німець порадив мені залишитися покищо в Варшаві, бо зараз потяги не ходять і тому, мовляв, мені буде трудно виїхати до Познані.

Побувши пару днів у Варшаві, я виїхав до Кутна, бо боявся, що мене заберуть до полону, бо німці знову нас викликали до комендатури, щоб взяти у нас наші адреси.

Так закінчив я свою службу в польській армії.

Це було 10 жовтня 1939 року.

VI. В ЦИВІЛЬНОМУ СТАНІ

23

Познань

В Кутні к побув пару днів і виїхав до Познані, а пізніше — до Гостиня, під Познанню. В Гостиню я замельдувався як купець (кауфман), щоб мене часом німці не забрали до табору полонених... В справах «гандльових» часто виїжджав я до Варшави. Ситуація політична в нашому політичному житті змінилася. Уенерівці поховалися по закутках і сиділи тихо, бо німці вороже ставилися до цієї концепції. Натомість вони толерували, а навіть і допомагали уенерівській опозиції, що складалася з гетьманців і не-гетьманців, що мали якісь жалі до провідників УНР у Варшаві... Це вони позаймали провідні становища в Українському Комітеті в Варшаві. Правда, що крім Гестапо, вони не мали жадного зв'язку з німецькими політичними чинниками.

На стало поселився я в Гостині, де німці дали мені право провадити малу гуртівню тютюну й цигарок... Крім того я ще займався й продажем інших товарів, отже матеріально мені поводилося непогано. Треба сказати, що в Познанщині німці відносилися до українців досить добре, під деяким поглядом українці були прирівняні до них, наприклад, харчовим: українці доставляли такі самі харчові приділи, як німці. Громадське життя українців в Познані теж змінилося; на місце уенерівської концепції постали націоналістичні й гетьманські громади. До націоналістичних зголошувалися переважно українці з Галичини, а до гетьманських громад — переважно наддніпрянці. Треба сказати, що громади, хоч і називалися гетьманськими, але в дійсності вони не були такими, бо завдяки поступуванню проводу націоналістів у Познані (не хотіли приймати до органі-

зації тих, які оженилися з польками), наддніпрянці змушені були записатися до гетьманських громад, бо німці вимагали від українців, щоб належали до українських організацій, в противному разі позбавляли харчових карток, про які я вище говорив. Що означала німецька харчова картка — всім відомо, і тому не дивно, що до громад записалася дуже велика кількість людей. Гетьманці хотіли використати це і намовляли вступити до гетьманської організації, але охочих знайшлося дуже мало, щось коло 9 чоловік.

Майже цілий рік німці нічого мені не говорили про працю, але врешті взялися за мене і вимагали, щоб я зголосився до якоїсь праці, більш продуктивної, ніж продаж тютюну й цигарок. Довго я «викручувався», але нарешті вони відібрали від мене право на продаж тютюну і призначили мене на фабрику манекенів. На моє щастя, коли я там зголосився, то власник фабрики, довідавшись про мій правдивий фах, не прийняв на працю. Це дало мені ще пару тижнів уникнути фізичної праці...

В найкритичніший для мене момент я отримав від генерала Вовка листа з Берліну, генерал запрошував мене приїхати туди, бо, правдоподібно, там буде для мене праця по моему фаху. Коли я приїхав до Берліну, мені дали працю в українській установі довір'я («Фертрауенштеле»). Хоч це була українська установа, але керівник її, д-р Сушко, робив те, що йому казали гестаповці... Українці, що були одружені з польками, і проживали з ними добрих пару років, не могли мати захисту в цій нібито українській установі, бо німці вважали їх «неповноцінними»... В цій справі я мав часті розмови з д-ром Сушком, бо багато таких родин зверталось до мене з проханням видати їм посвідки, що вони українці, але д-р Сушко заборонив видавати такі посвідки. Одночасно генерал В. призначив мене головою української громади в Берліні, яка була під впливами гетьманськими. З цього приводу правовірні гетьманці підняли крик: «якто — не-гетьманець має бути головою?». Ця справа опинилася у колишнього Гетьмана П. Скоропадського,

Генерал хорунжий Василь Татарський
з дружиною Сабіною, ур. Лішевською

який затверджував кандидатів на це становище. Одного разу він покликав мене до себе на розмову, що тривала майже дві години. В нашій розмові я йому сказав, що я 20 років був уенерівцем і мені трудно тепер змінити свої погляди; однак, я, як українець, — кажу йому, — можу й повинен працювати навіть і тоді, коли рух український очолюють не-уенерівці. Щоправда, він від мене не вимагав, щоб я вступив в гетьманську організацію, натомість просив мене, щоб я стягнув якнайбільше українських (особливо контрактованих) старшин до Берліну, бо він сподівався, що німці дозволять формувати українську армію.

Коли ми перейшли на політичні теми, то він сказав, що якби він був ще раз Гетьманом на Україні, і коли б знову витворилася така ситуація, як у 1918 році, то він зробив би так само, як зробив тоді.

В кінці нашої розмови він мені сказав, що наразі не може затвердити мене на становищі голови громади, але, згодом, як зміняться обставини, то він покличе сам мене на це становище. На це я відповів йому, що як не буде формуватися українська армія, то я з Берліну виїду, бо під час війни ліпше бути на провінції, ніж у великому місті.

Коли я працював в Українській Установі Довір'я (Ukrainische Vertrauensstelle), до Берліну прибув міністр закордонних справ СРСР Молотов на переговори з німецьким урядом про пакт неагресії, які пізніше закінчилися в Москві підписанням відомого договору. У вільному від розмов часі Молотов оглядав Берлін. Після його виїзду, в Берліні кружляла така анекдота: під час відвідин великого берлінського магазину Молотов дивувався, що в Берліні так багато продавців. У нас є тільки два: один з них каже, що товарів нема, а другий додає, що й не буде.

21 червня 1941 р. я з сотником Сайком вийшли до міста й побачили маршируючі військові відділи, варті при державних установах і почули голосну військову музику. Ми дивувалися, бо не знали в чому річ, але справа скоро вияснилася. До нас підійшов український

студент, правдоподібно бандерівець, який мене знав з Установи Довір'я, і каже, що німці перейшли советський кордон і розпочали війну з советами. Нарешті і ми — каже студент — візьмемо участь у війні, але мусимо вважати на старих емігрантів, бо вони напів збольшевичені. Почувши це, сотник Сайко замахнувся рукою, щоби вдарити його в лице, але я схватив його за руку.

Як тільки вибухла війна, я отримав відпустку від д-ра Сушка, щоби відвідати дружину й однорічну дочку. Щоби дістати перепустку, я пішов до поліції і зголосився в кімнату, де видавали перепустки. Поліціант запитав мене якої я національності і післав мене до іншої кімнати. Коли я туди ввійшов, в мене взяли відтиски пальців й відіслали знову до іншої кімнати. Там поліціант дав мені число і причепив на груди «ост». Сказав сісти на стілець, щоби зробити фотографію. Я проти цього запротестував, вияснюючи йому, що я тільки на Україні родився, від 1920 р. проживав в Польщі, а тепер працюю в Установі Довір'я. Це його не переконало і він настоював на своєму. Тоді я вийшов з кімнати, щоби знайти когось розумнішого. Зайшов до кімнати, в якій сиділа старша жінка. Я їй з'ясував неприємну ситуацію. Вона пішла зі мною до попередньої кімнати і пояснила поліціантові, що я старий емігрант і що не треба робити жодних фотографій, а тим більше з написом «ост». На це він їй заявив, що є такий «бєфель» і він його дотримується. Жінка махнула рукою і каже мені нічого не допоможе і що мушу сфотографуватися, бо інакше він мене не випустить з приміщень поліції. Після сфотографування поліціант пояснив мені, що я не маю права мати знайомств з німецькими дівчатами, бо інакше опинюся в тюрмі або кацеті. Я спокійно його вислухав, вийняв з портфеля фотознімку німецької дівчини, з якою дружив, показав йому, але на нього це не зробило жодного враження. Він як маленька шрубка у великій державній машинерії механічно виконував своє завдання.

У вільному часі я часто відвідував російський ресторан, де грали і співали знайомі мої — українці. Одного разу я теж туди пішов, але ресторан так був переповнений, що я, не знайшовши місця, збирався був уже вийти, коли почув, що хтось звертається до мене російською мовою, називаючи мене по імені. Я затримався і побачив незнайому мені особу, яка підійшла до мене і здивованим тоном каже мені:

— Василю, чи не пізнаєш мене. Таж ми з тобою були в польській офіцерській школі, були в одній сотні й хоті і один від одного недалеко спали.

Як я не пригадував — однак пригадати цього не міг. Тоді він прийшов мені з допомогою і каже, що він — Георг Кунцевич. Після цього він запросив мене до столика, при якому сиділи якась пані й пан. Він представив їм мене; пан назвав себе бувшим литовським капітаном, а пані була його жінка. Мій товариш по школі, якого я почав собі пригадувати, замовив усім нам добру м'ясну вечерю й добру горілку. Замовляючи вечерю, він витягав з кишені велику кількість м'ясних карток, що мене дуже здивувало, а тим більше, що він — поляк. Побачивши моє здивування, він сказав мені:

— Прийдеш завтра до мене і я тобі розкажу...

На другий день, по праці, я пішов до нього і застав його вдома; в нього я застав двох японців, які працювали в японському посольстві. Всі ми говорили російському. Коли японці пішли, то він сказав мені, що він тепер — не поляк, а литовець і що працює в японському посольстві; завдяки цьому він має скільки хоче різних харчових карток, різні горілки, шоколяди, туалетові мила і т. п. Це не була хвальба, бо він відчинив шафу і все це показав мені. На той час це був цілий маєток.

— Що ж до грошей, то маю їх теж багато і якщо хочеш, то можу помагати тобі й іншим товаришам-українцям з польської офіцерської школи, — казав він.

Після того він мені розказав, що він займається розвідкою для японців, але теж і німцям передає роздобуті відомості... При цій нагоді він показував мені доклад-

не розташування советських військ на границі німецького «лебенсрауму» . . .

Відвідували ми з ним різні льокалі, а також моїх знайомих, з якими я його познайомив. Коли він довідався, що я їду у відпустку до Познані, то просив мене, щоб я передав його знайомим по кілька сот німецьких марок. Я знав тих знайомих і тому погодився зробити йому цю прислугу. По приїзді до Берліну, я на другий день здибався з ним, і він сказав мені, що він є під обсервацією Гестапо . . . Довідавшись про це, я рішив зірвати з ним, тим більше, що це мені радили й мої приятелі. Я здавав собі справу, що коли він під обсервацією, то були під нею і всі його знайомі, в тому числі і я. Тому найкраще буде для мене, коли я звільнюся з праці і поїду назад до Гостиня. Звільнитися було легко, але трудно було дістати перепустку до Познані. Я звернувся з проханням до д-ра Сушка. Він мені каже:

— Добре, я зроблю це вам, але ви мусите об'їхати всі українські осередки на Шлеську і в кожному з них поінформувати українців про теперішнє положення і закликати їх до посиленої праці, а також сказати їм, щоб не думали зараз про жадне військо, а чекали, коли німецька влада сама покличе їх до нього. Коли ви на це погоджуєтесь, то отримаєте перепустку до Познані, безплатний проїзд і дієти на час вашого об'їзду українських осередків.

Не маючи іншого виходу, я погодився і виїхав з п. Сайком з відчитами, після яких приїхав до Гостиня 8 липня 1941 року.

13 липня того ж року арештовує мене Гестапо і відвозить до Познані. В часі їзди до Познані я питаю гестаповця, який мене арештував, за що власне мене заарештовано. Замість відповіді, він так на мене подивився, що мені відпала охота більше його питати . . .

По ствердженні моїх персоналій вивезли мене в стару фортецю, за містом, де було вже таких, як я, кілька тисяч, переважно поляків. Як українця, мене посадили до німецької камери, яка нічим не відрізнялася від інших, хіба тільки тим, що в ній сиділи самі німці чи

фольксдойчі. Щодня випроводжували мене на прохід, який тривав 10—15 хвилин. Одного разу, під час нашого шпацеру, я побачив групу польських старшин, яких гестаповці так само ганяли як і нас, називаючи то — «гімнастикою»... Між тими старшинами я пізнав шефа штабу нашої дивізії і двох старшин, які були зі мною разом у Військовій Академії. Як вони, так і я були здивовані цією надзвичайною зустріччю... Коли гестаповці зайняті були розмовами, ми вспіли за короткий час оповісти, як ми тут опинилися. Від них я довідався, що вони викликані на суд капітана Ціхоня, який командував Бригадою Охорони Народової і якому німці закидають масову депортацію і розстріл німців, що мешкали в Польщі. Шкода мені було капітана Ціхоня, бо він, по своїй характеру не здібний на те, що закидали йому німці. Однак, це було в пляні німців — нищити польську інтелігенцію, — і тому він був розстріляний.

По семи днях я почув своє прізвище з додатком: «mit alle Sachen»⁵⁾. Це означало, що мене забирають кудись... Мене й ще пару осіб всадили до поліційного авта і привезли до німецької поліції в Познані, а звідти, разом з іншими в'язнями, переважно поляками, відвезли на двірець. Там заладували нас на потяг і повезли в напрямку на Берлін. По приїзді до Берліну, нас із двірця взяли під опіку німецькі поліцаї, які вже чекали на наше прибуття. Скільки було нас, стільки й поліціантів, які кожному з нас наклали кайдани й попроводили до самоходів, що чекали на нас. По дорозі мій «ангел-охоронитель» питає мене, за що я заарештований, і коли я відповів йому, що сам не знаю, то він тільки похитав головою й каже: «Das ist unmöglich, das ist unmöglich»⁶⁾. За пару хвилин ми приїхали до в'язниці і мене помістили в камері, де було понад 250 осіб і тому не можна було рушити ані кроку, щоб на когось не наступити. Коли я розглядався по залі, до мене підійшов якийсь в'язень і показав мені місце, де я мав лягти спати. Я ледве втиснувся між людьми, що лежали

⁵⁾ Зо всіми річами.

⁶⁾ То є не можливе, то є неможливе.

на підлозі, і прислухався до розмов, які нещасні в'язні провадили між собою. Якими тільки мовами не говорили, навіть я почув і нашу рідну мову. Коли ж я почув, то мені стало трохи легше на серці, і я, підсунувшись до них, почав їх розпитувати, хто вони такі, як і коли сюди попали і т. д. Вони не дуже були охочі до розмови, яку закінчили словами: «Як дістанеш стільки як ми, то пізнаєш все: і порядки тутешні, й життя й те, що тебе чекає». Після такої відповіді мені ще чорнішим почало малюватися моє майбутнє. По двох днях мене знову «міт алле захе» забрали два гестаповці до авта й відвезли до головної гестапівської в'язниці. В новій в'язниці умовини були багато кращі з кожного огляду: раз на місяць купіль, порівнюючи добре харчування, можна було купити овочів і цигарок по 10 штук на день. Погано було лише те, що мене посадили в одиночку. Майже два тижні мене не допитували, і я й до цього часу не знаю, в чому саме мене обвинувачували. Нарешті прийшов якийсь гестаповець, що говорив польською, і сказав мені, щоб я йшов за ним. Коли ми йшли коридором, я побачив, що якийсь гестаповець допитує незнайомого мені пана, що сидів до нас плечима. Коли ми порівнялися з ним, то мій гестаповець питає мене, чи я знаю того пана, що сидів до нас плечима. Я відповідав, що не знаю. Тоді він казав незнайомому панові обернутися до нас; коли він обернувся, я побачив, що то Кунцевич — з японського посольства. Як він, так і я зробили байдужі міни — нібито ми не зналися. Однак це не переконало мого гестаповця, бо він каже до мене:

— Тепер ви напевно знаєте, за що ви заарештовані.

— Ні, ще не знаю, — відповів я.

Тільки нагорі, під час допиту я довідався, що мене обвинувачують у шпигунстві на користь англійців. Головним їх козирем було моє знайомство з паном К.; знімки його показали мені в різних убраннях і позах. Після двогодинного допиту, що не дав їм жадних доказів щодо моєї вини, мене відвезли знову до камери, давши мені десяток цигарок і пару газет до читання.

На другий день вивели мене на прохід. Раптом я почув ове прізвище, властиво ім'я: оглянувшись, я побачив у вікні мого товариша недолі, пана Кунцевича, який сказав мені, щоб я прислухався, що він буде говорити. В часі 15-ти хвилинної прогулки він поінформував мене, що мені нічого не загрожує, бо на допиті він нічого про мене не говорив.

— Коли тебе будуть ще раз перепитувати, — сказав він мені, — і запитають про ті гроші, що я тобі передав, коли ти їхав до Познані, то ти скажи, що доручив їх своїм товаришам з польської офіцерської школи.

На допит мене більше не кликали, але покликали раз до канцелярії, бо до мене приїхала моя дружина. Під час наших розмов був присутній гестаповець, що провадив мене на перший допит. Особливо був він чемний до моєї дружини, яку навіть почастував чаєм, ну й мені ласкаво запропонував шклянку тієї бурди. Не знаю, чи він хотів мене понизити в очах моєї дружини, чи так уже у них водиться, але після чаювання він сказав мені, щоб я помив шклянки. Від цього «гонорового» обов'язку «визволила» мене моя дружина, яка сама помила шклянки. На прощання він сказав їй, щоб вона не журилася, бо скоро мене побачить удома.

На третій день після її від'їзду мене покликали до лікаря й докладно оглянули. Коли я повернувся до камери, всі почали розпитувати, де я був. Коли я їм сказав, що був у лікаря, всі однозгідно заявили, що мене напевно відправлять до концентраку, бо власне призначених туди оглядає лікар. Я зараз сів і написав листа додому. В листі я попередив дружину, щоб вона не дуже чекала на мене, бо я, правдоподібно, не приїду. На другий чи третій день мій старий гестаповець приносить мені цього листа й питає мене, чому я пишу додому такі «дурниці». На це я відповів йому, що я був у лікаря, на медичнім контролі, а це означає висилку до концентраку. Почувши від мене таку відповідь, він трохи задумався й нічого мені не відповів.

За пару днів мене знову покликали до канцелярії. Там уже застав я й пана Кунцевича, з яким мені зро-

били «очну ставку», що німцям властиво нічого не дала. Після цього мені сказали, що на випадок, коли мене звільнять, то на волі я не повинен нікому нічого говорити, за що я сидів, в протилежному разі мене вишлють до концентраку, звідки я вже ніколи не вийду . . .

В'язниця наша була репрезентативна, бо її часом показували закордонним представникам. Сиділи в ній переважно вищі есесовці, які за щось провинилися, вищі старшини інших націй, дипломати і т. п. Під час мого побуду сиділи там ад'ютанти Гесса, який втік до Англії, і С. Бандера. Майже щодня викликали есесівців на суд, що переважно засуджував їх на кару смерти або довічне в'язницю. Були й такі, що діставали по кілька літ в'язниці, яку мали відсидіти після війни, а тепер їх відправляли на фронт. Одного разу, коли мене провадили на прохід, я побачив пару советських генералів, які в повній уніформі чекали на когось в коридорі. Того самого дня прийшов до мене гестаповець, що випроваджував мене на прохід, і питає мене, чи я вмію говорити по-російськи. Коли я сказав, що так, він провадив мене до одної кімнати, в якій я побачив советського вояка. Зачинивши двері, гестаповець каже мені, щоб я запитав його скільки советських вояків попало до полону під Києвом. Коли я задав советському воякові це питання, він відповів мені, що коло 600.000. На моє запитання, звідки він це знає, він мені відповів, що в тім бою він командував дивізією і тому йому відомий склад і чисельність військ в тім оточенні. Коли він сказав мені це, я тільки тоді зауважив, що він має лямпаси на штанах і «кубіки» на ковнірі, а це було доказом, що він мав рангу генерала, але зовнішній вигляд заперечував таку високу рангу. В свою чергу він мене запитав, де я навчився говорити по-російськи. Я відповідав, що я українець і що в 1917—1918 роках воював в українській армії проти большевиків.

— То ви — бувший петлюрівець, — сказав він. — Я проти петлюрівців воював рівно ж в тих роках. А яку ви маєте рангу?

— Сотника, — кажу.

— Така мала ранга, — здивувався він, — а я, бачите, генерал!

Коли я вияснив йому різницю між ним і мною, то він тоді зрозумів, чому я маю таку малу рангу.

Гестаповець знову просив мене запитати, як йому тут подобається. На це моє запитання я почув дивну відповідь:

— Так, мені подобається тут, бо маю окрему чисельну камеру, чисту постіль і добру їжу.

Як на генерала, то він мав дуже скромні вимоги, а може порівнював советські тюрми з німецькими.

За пару тижнів перед моїм звільненням мене призначили до кухні чистити картоплю. Коли про це повідомилися есесівці та інші грубі німецькі риби, що там сиділи, то проти цього призначення гостро заперестували, покликуючись на те, що вони — німці і в додаток заслужені і що їх не визначили до кухні, а якогось авслендера. Йшлося їм про те, щоб дістатися туди й діставати додаткову порцію харчів. Не знаю, який оборот прийняла б ця справа, але мене одного дня не послали на кухню, а покликали до канцелярії, де заявили мені, що я звільнений і можу їхати до Познані без права повороту до Берліну і що в Познані я повинен періодично мельдуватися в Гестапо. Після того видали мені мої речі, перепустку й випроводили з в'язниці. На другий день я виїхав з Берліну до Гостиня під Познанню.

По дорозі в Познані я зголосився в Гестапо, де мені сказали, що у випадку, коли б я хотів кудись виїхати, я обов'язаний про це їх повідомити.

Приїхавши до Гостиня, я почав шукати відповідну працю і часто їздив до Познаня, де мав знайомих українців, які працювали в німецьких фірмах. Під час розмови з одним із приятелів він мені порадив залишитися в Познані і на другий день він мені скаже, чи є можливість отримати роботу в тій самій фірмі, де він працював. Прийняв мене на нічліг мій товариш з польського війська сотн. Побігущий (тепер полковник), який мешкав в українського лікаря. Вранці лікар пішов на працю, а ми обидва залишилися, щоби поприбирати в

хаті і помити посуду. Зробивши порядок, Побігущий пішов на роботу, а за пів години вийшов і я. На вулиці зустрів старого знайомого в товаристві жінки, який дуже зрадив з нашої зустрічі, і запропонував мені випити з цієї нагоди чарку. Я запросив їх до себе, бо знав, що Побігущий нічого не матиме проти того, а доктор повернеться вечером. Сказано — зроблено і за десять хвилин ми вже сиділи в хаті й пили самогон, який продукував з цукру наш спільний знайомий хемік. По деякому часі ми помітили якийсь дивний запах, але не звернули на це уваги, бо думали, що так пахне самогон. Нагло жінка зривається з місця, йде на коридор і там падає. Ми вибігли, взяли її на руки, положили в кімнаті на канапу й відкрили вікно. Після того йому і мені стало недобре і ми вийшли на коридор, звідки хотіли дістатися до лазні, щоби обляти голови холодною водою. Він рачки вліз до лазні, а я вже не мав сили. Я відчув сильний біль голови і в очах потемніло як в глуху ніч. Що було далі — не знаю. Коли відкрив знову очі, — я лежав на ліжку, а наді мною стояв лікар, власник приміщення. Коли він побачив, що я вже притомний, сказав, що я маю велике щастя, бо він ніколи в той час не приходить додому, а сьогодні мусів прийти, бо забув книжку. Побачивши мене непритомним, а в лазні незнайому людину, що ляла собі на голову воду, він поклав мене на ліжку і дав мені застрик... Коли лікар увійшов до помешкання, він зразу відчув запах газу, що виходив з відкритої газової печі, і почав рятункову акцію.

З того часу я почав вірити в призначення людини.

По двох місяцях я знайшов в Познані працю кресляра в одній німецькій фірмі. Праця дуже подобалася мені, бо була різноманітна. Але, на жаль, гестапівці не дали мені спокійно працювати. Одного дня приходить до фірми незнайомий мені пан і питає про мене. Знайшовши мене, він, нічого не кажучи мені, вручив мені листа і відійшов, а на конверті була печатка Гестапо. З того листа я довідався, що мені такого то дня і в такій годині треба зголоситися в Гестапо, кімната

така то. Коли я ввійшов у кімнату під поданим мені номером, то побачив там двох панів: того, що вручив мені листа і якогось другого пана. Мене попросили сісти, і той, що вручив мені листа, сказав, що він буде перекладачем. Незнайомий пан, звертаючись до мене, питає, чи я хочу працювати для Нової Європи. Я відповів, що я вже для неї працюю в німецькій фірмі. Тоді він каже, що вони хотять від мене іншої праці, а саме — праці в Гестапо. Коли я запитав його, що то має бути за праця, то перекладач, не чекаючи, що скаже той другий пан, каже мені, що моїм завданням буде видавати бувших польських старшин і підстаршин, що укриваються в Познані, а також українців, що нелюблять до німців. Тоді я кажу йому, що я військовик і що такими справами ніколи не займався, а подруге — що поляки мене бояться як українця і тому передімною теж ховаються, а щодо українців, то серед них нема нелюблячих до німців, бо вірять, що німці допоможуть збудувати нам свою власну державу. Вислухавши мою відповідь, другий пан, звертаючись до мене, каже, що то не є жадні причини для відмови, бо з бігом часу, мовляв, я зможу зорганізувати цю працю і до неї призначаюсь. «А пізніше, як буде ваша Україна, то ви займете в цій ділянці високе становище».

Бачучи, що мене не захоплює ця праця, гестаповець каже, що дає мені тиждень часу до подумання і що я нікому, навіть своїй жінці, не маю права говорити про нашу розмову, в протилежному разі вони всадять мене до кацету.

Вирвавшись звідти, я пішов до генерала Вовка, а від нього до свого земляка і приятеля Василика і оповів їм про нещастя, яке мене спіткало. В той час було таке положення, що трудно було щось радити, — однак ми прийшли до переконання, що треба якось відтягати цю справу і шукати з неї виходу. Жінка нічого не могла мені порадити, тільки плакала. Протягнув я цю справу щось із місяць: за кожним разом знаходив якісь причини до того . . . Коли мене покликано було туди третій раз, я сказав їм рішуче, що до цієї справи не надаюся

і що для мене буде найліпше, як я піду до війська; там я буду на своєму місці, бо то мій фах. А взагалі, — кажу їм далі, — що від людини можна вимагати працю, яку вона може виконувати, до якої надається і до якої має замилювання, і тому прошу їх щоб вони звільнили мене від пропонованої ними праці. Вислухавши мене, гестаповець каже, що до німецького війська мене не приймуть, а українського ще нема. Тоді я йому кажу, що я вже давно подав прохання про прийняття мене до «шуцманшафт-батальйону»⁷⁾ — і чекаю на відповідь.

— Добре, — каже гестаповець, — коли отримаєте звідти відповідь, повідомте нас про це.

Вийшов я від них трохи вже в кращому настрої. Але тепер повсталала переді мною друга трудність: знайти адресу такого «шуцманшафту» і написати туди прохання. Треба сказати, що в Познані ми нічого не знали, що діялося на Волині і в Галичині, а про «шуцманшафти» я довідався перед кількома днями, що такі існують, але десь на Україні.

По двох чи трьох днях після моєї розмови з гестаповцями, я довідався, що до Познані приїхав мій товариш по польській армії сотник Поторейко. Коли я знайшов його й почав говорити, то він перший звернувся до мене з пропозицією вступу до 204 «шуцманшафт-батальйону», який формувався в Гайделягері, коло Дембіці (Польща). Почувши таку пропозицію, я дуже здивувався і зараз же дав свою згоду на вступ до того батальйону. Тоді він витягнув і вручив мені покликання до нього. В дальшій розмові я довідався, що він спеціально приїхав до Познані, щоб завербувати мене і ще інших до батальйону, якого він мав бути командиром. Це було за два тижні до католицького Різдва, і тому сотник Поторейко сказав мені, що я, якщо хочу, можу на свята ще залишитися вдома і приїхати після наших свят. Маючи покликання в кишені, я як на крилах полетів додому і зараз же написав до Гестапо про те покликання. На другий день я отримав звідти відповідь,

⁷⁾ Курінь охоронної поліції.

що маю зголоситися на такій то вулиці під таким то номером на годину шосту вечора. Мене здивувало, що мене запрошують не до будинку Гестапо, а до приватного будинку. Коли о годині шостій я туди входив, то перед будинком побачив тягарове авто, і в мене зараз чомусь виникла думка, що це вони хотять мене кудись вивезти, а може ще гірше — забити і вивезти мого трупа... Тому, під враженням цих думок, я входив до того будинку зі страхом. На мій дзвінок тихо відкрилися двері, і я ввійшов до коридору, що провадив до маленької кімнати. Як коридор, так і кімната були вистелені грубими килимами, так що не було чути, як хто входив до кімнати. Прийняв мене перекладач з Гестапо (мій старий знайомий), сказав мені сісти, сам сів проти мене і ані слова до мене не промовив, а все якось дивно на мене дивився... Не знаю, скільки пройшло часу, коли я нарешті інстинктивно почув, що за моїми плечима хтось є. Я поволі обернувся й побачив того другого пана з Гестапо.

— Що — налякалися? — каже він до мене, побачивши моє хвилювання.

— Ні, — кажу, — тільки тут дивна якась обстановка.

— Так ви маєте покликання до війська, — каже він, — а ну покажіть його.

Я вручив йому те покликання і він почав його читати. Прочитавши, віддає мені те покликання й каже:

— Добре, їдьте туди. От, маєте на дорогу цигарки.

Більше він не сказав мені ані слова, тільки каже перекладачеві, щоб він випровадив мене. Той встав і йде за мною до вихідних дверей. Від кімнати до дверей на двір було з десять кроків і йти треба було пару секунд; але за цей короткий час я чимало пережив, бо думав, що мій провозаятий пустить мені кулю в потилицю — й буде по всьому! Але він цього не зробив, при дверях подав мені руку на прощання і побажав щасливої дороги. По сходах я збіг як божевільний так, що люди оглядалися за мною, і просто побіг на двірці по квиток.

Маючи страх, що гестаповці можуть мене затримати, я постановив на другий день виїхати до батальйону. Цю мою постанову підтримала моя дружина, і я перед Різдвом виїхав до Дембці.

VII. В «ШУТЦМАНШАФТ-БАТАЛЬЙОНІ І В 1-Й УКРАЇНСЬКІЙ ДИВІЗІЇ УНА

24

В батальйоні прийняли мене дуже радо, бо були задоволені з приїзду українського старшини. Але на мене особисто батальйон зробив прикре враження: можна було відчутися, що німці трактують українців як «унтер-меншів». Обмундирували нас у старі вбрання голяндської пожежної сторожі, і тому ми виглядали на все, що хочете, тільки не на військо... Рядовики мешкали в спеціальних бараках по-сотенно, а старшини — в старшинських бараках, що знаходилися досить далеко від куреня. За кілька тижнів по моєму приїзді до нашого куреня мав бути призначений інший німецький старшина як зв'язковий між українцями й німцями. Хоч він називався зв'язковим, але фактично був командиром, а тому куреневі казано зробити збірку перед штабом куреня. Збірка ще раз переконала мене, що нас трактують як нижчих, бо на правому крилі куреня मुсіли ушикуватися всі українські старшини, а рапорт здавав німецький підстаршина, — більшого пониження старшини не могло вже й бути.

За якийсь час до куреня прибув підполковник Степан Миколин, який змінив сотника Поторейка. Після цього наша трійка почала боротися за більші права не тільки старшин, але й підстаршин і рядовиків, а також за українські відзнаки, бо німці хотіли накинути нам якісь дивні відзнаки і свастику. Боротьба наша увінчалась успіхом: німці погодилися на відзнаки, які ми запропонували; щождо правного становища українських старшин та рядовиків, то і в цьому відношенні

Сотник В. Татарский в оточенню підстаршин
2-гої сотні 204 куреня. Травень 1943 року

стало ліпше, коли на зв'язкового старшину був призначений майор Гененсен.

Коли ми заявили йому, що німці трактують нас як «унтерменшів», майор скликав зібрання старшин і підстаршин — німецьких і наших — і на цьому зібранні сказав, що як німці, так і українці, виконують одне й те саме завдання, тому належить однаково їх трактувати і що всі вони повинні мати однакові права; тому від сьогоднішнього дня німецькі рядовики й підстаршини мають поздоровляти українських старшин.

На другий день я спотикаю німецького підстаршину, який, минаючи мене, не поздоровив мене. Коли я звернув йому увагу на розпорядження, він відповів:

— Я — німець, буду поздоровляти українця? Ні, ніколи!

Про цей випадок я зголосив майорові Г. Майор раз же відіслав того німця на фронт. Для німців це була дуже велика кара. Після того німці вже поздоровляли нас.

Дуже мене здивувало, що в сусідстві від нашого куреня був такий самий курінь, тільки польський. Старшинами в тому курені були польські поліційні старшини і один чи два армійські; з одним із них я навіть разом скінчив польську офіцерську школу.

Німці твердо дотримувалися засади: «Діли й пануй». Одним із доказів цього — це вишкіл українського і польського куреня: по вишколі вони були послані: український — на польські терени, а польський — на українські... Між іншим, цей польський курінь дуже погано поведився з нашими людьми на Волині.

Завданням нашого куреня була охорона Гайделягеру і випровадження на працю в'язнів, які знаходилися на нашому терені в робочому таборі (арбайтс-лягер»). Табір цей був на положенні кацету, тому з боку німців був наказ досить строго поводитися з в'язнями, яких провадилося на роботу. Однак, стрільці нашого куреня поводитися з цими в'язнями досить добре. Були навіть випадки, що вартові-українці дозволяли передавати до лагера пачки, листи й гроші. На жаль, поляки,

Іван Улинець — колишній старшина жандармерії, викладач у 204 батальйоні «Шутцманшафт» у Дембіці предметів: наука про зброю, теренознавство й військові справи.

що були в цьому лагері, використовували добрість наших людей і нападали на поодиноких стрільців та вбивали їх. Так згинувло кілька наших стрільців.

Наш курінь мав варту в маєтку, що віддалений був від куреня на якихось 8 кілометрів. Недалеко від цього маєтку було маленьке містечко. Одного разу начальник цієї варти, один підстаршина та стрілець вибралися були до містечка. Коли вони верталися звідти, по дорозі спіткали поляка, що в товаристві дівчини йшов до містечка. Минаючи наших вояків, поляк і дівчина відкрили вогонь по них і кинули пару ручних гранат. Вояки, що зненацька попали під такий вогонь, попадали до рову і теж відкрили вогонь, а підстаршина успів схопити гранату й кинув назад до поляків; після цього поляки почали втікати до містечка. Заалармовані українські вартові почали їх переслідувати і по слідах крові, що їх поляки залишили за собою, знайшли їх в одному домі, до якого вони скрилися й там забарикадувалися. На алярм з'явилася німецька поліція, яка почала облогу дому. Пара ця досить довго відстрілювалася, аж український вартовий підійшов близько до дому й кинув пару зв'язаних гранат через вікно. Після того з хати перестали стріляти, а по кількох хвилинах витягнули звідти поляка й польку, — обоє були ранені. Поляк скоро помер, а дівчина врятована і по вилікуванні була віддана під суд. На суді вона говорила, що українців ненавидить і тому стріляла до українських вартових. Не пам'ятаю, який був вирок суду, але вона не була розстріляна, а якби стріляла до німецьких вояків, то напевно її розстріляли б.

Майор Гененсен був дуже гарною людиною, і тому наші люди мали дуже часто відпустки, на які їздили зі зброєю. Одного разу на відпустку поїхав один наш підстаршина, що взяв із собою карабін, там, на підпитку, з нього стріляв. Коли він виїхав назад до куреня, то хтось замельдував німцям, що був такий українець, що мав зброю і що часто з неї стріляв. Німці прийшли до його родини і зробили трус і на нещастя того нашого підстаршини, знайшли в його домі стару мисливську

рушницю. За це вони розстріляли його матір, дружину й дитину. Не допомогло й те, що він служив у німецькому війську. Так робили німці з нашими людьми.

Я рівно ж часто їздив у відпустку до жінки, яка жила в Гостиню коло Познаня, і мені ніколи не приходило до голови поїхати у відпустку до родичів. Але одного разу, коли я повернувся з відпустки в Гостині, я пішов зголоситися до майора. Побачивши мене в дверях, він з усміхом сказав мені: «Йдіть до канцелярії, візьміть приготовлені для вас папери і їдьте знову в відпустку, але цим разом до своїх родичів в Україну». Я був дуже здивований і запитав його — відкіля він знає, що мої родичі живуть в Україні. Я був тієї думки, що мене в Україну не пустять, тому я ніколи не стався про дозвіл поїхати в Україну.

Він мені сказав, що до нього телефонував з Жмеринки німецький комендант міста і просив його, щоб він дав відпустку для В. Татарського. В нього був його брат, який про це його просив, бо його батько дуже хворий і хотів би перед смертю побачитися зі своїм сином. Після цього вияснення він побажав мені щасливої подорожі, і я того ж дня виїхав до Львова.

Тепер я був в уніформі, тому кондуктори не робили мені жодних труднощів. У Львові я довідався, що пасажирські поїзди в Україну не ходять і що я можу туди поїхати військовим транспортом. Один з таких транспортів мав за пару годин відійти.

Маючи трохи часу, я пішов до своїх знайомих. Між іншим, мені у Львові попала до рук відозва отамана Т. Бульби-Боровця, в якій він закликав українських старшин і підстаршин вступати до УПА, яка знаходилася на Волині. Зайшов я також до полковника Сушка, який говорив мені, що є надія на формування української армії і він навіть показав мені різні зразки відзнак, які носила б та армія.

Військовий транспорт відійшов вночі, над ранком переїхав Збруч, і я, по 23-х роках побачив свої рідні землі, на яких родився та виріс. Спочатку я не знав, чи мені з радості плакати, чи проклинати тих, які з них

зробили пустинню, бо садки повирубувані, плоти попалені, а колись білі хатки почорніли. Чим ближче поїзд під'їжджав до Жмеринки, тим частіше я бачив на станціях великі плякати з намальованими літаками, на яких, замість пропелера, був великий кулак з написом «Ворошиловський кулак».

Станції в Жмеринці я майже не пізнав, бо за старих часів то була гарна модерна залізнична станція, а зараз брудна, з повибиваними вікнами. На станції мене поінформували, що поїзди в напрямку Вапнярки ходять дуже рідко, натомість пару разів на день курсують паровози, які возять румунських старшин. Такий паровоз вже стояв і був готовий до від'їзду. На цьому було двох румунських старшин, які зробили для мене місце і незабаром поїзд рушив. В Жмеринці була німецька влада, а на наступній станції вже урядували румуни.

На станції Х. я попрощався з румунами і пішов в село, щоб довідатися, в який спосіб я міг би дістатися до мого містечка. Мені повезло, бо знайшов тягарове авто, яке мало їхати в потрібному мені напрямку і шофер погодився мене взяти. Їхали ми дорогою, яка була виложена грубими каміннями, як 23 роки тому назад, і колеса авто підскакували по вибоїнах, як 23 роки тому назам підскакували колеса балагули (назва жидівської брички). Коли ми приїхали до передмістя містечка, я подякував шоферові і пішов далі на піхоту, бо авто скрутило вбік.

Картина була така сама, як по переїзді Збруча, кам'яні огорожі напіврозвалені, хати понурі, брудні, а дерев'яні огорожі взагалі зникли. З передмістя було видно все містечко, бо воно лежить в долині, і по правій стороні я завважив пустку. Коли я почав роздумувати над тим, то пригадав собі, що в тому місці був гарний великий палац, а докоला прекрасний парк. Тепер їх не було, тому мені показалася така пустка.

Не пройшов я і сто метрів, як до мене підійшов молодий жид і запитав мене, до кого я йду. Діставши від мене відповідь, він вихопив з моїх рук валізу і як марафонський бігун побіг до містечка. Коли я при-

йшов до дому, то всі вже знали, що я приїхав. Коли я вітався зі своїми родичами, то мене не так здивувала зміна, яка зайшла в хаті, бо вона в середині була перероблена, як 20 кілець пахучої української ковбаси, які лежали в кухні на столі. По привітанню з мамою і сестрою, я пішов в сусідню кімнату привітатися з татом. Не встиг я ще промовити одного слова, як він запитав мене, чи я маю дозвіл від Сталіна відвідати їх. Я прийняв це за жарт, тому вийняв з кишені якийсь папірець і почав читати: Я Сталін дозволяю вашому синові приїхати в відвідини до батьків. Вислухавши це, татко сказав: дуже добре, що маєш дозвіл, бо інакше було б погано, от подивися, за вікном він стоїть і підслуховує нас. Я це оповів мамі, і вона мені сказала, що забула попередити мене, що тато є не сповна розуму. Він багато пережив, його переслідували за те, що його двох синів були старшинами в українській армії, а третього, який мав 17 літ, розстріляли в 1921 році, нібито за те, що він був зв'язковим між двома повстанськими відділами.

Моя сестра мала ресторан, в якому продавала румунську горілку і різні закуски. Від румунської горілки, якої кожний міг дістати скільки хотів, боліла голова, тому сестра «гонила» самогон, який був багато кращий від цієї горілки. З боку румунської влади вона була забезпечена, бо до неї раз на місяць приходив румунський жандарм, діставав літру чистого самогону і кілограм ковбаси, і вона цілий місяць могла «гнати» самогон. Іншої румунської влади в містечку не було. За порядок і спокій в містечку відповідав староста, якого призначили румуни.

Було в містечку жидівське гетто, в якому було багато жидів з різних країн, а найбільше з Польщі і Німеччини. Вони мали самоуправу, яка відповідала за порядок в гетті. Румуни не робили їм жодної кривди і вони могли вільно порушуватися по цілій Трансільванії, за це вони в узгодненій з румунською владою термін платили пару мільйонів марок.

Українці теж краще почувалися під румунською окупацією, бо їх не вивозили на різні роботи, як це ро-

били німці, дозволяли торгувати, нікого без причини не арештували, як це робили німці, не було жодних карток, бо всього було доволі. Вони тільки вимагали добре працювати в колхозах, які залишилися після советської влади, однак ця праця була багато легша, а також коротша, як за советів. Під час мого перебування в родичів у сусідньому містечку хтось забив румунського жандарма. Румуни так довго провадили доходження, в якому їм помагало місцеве населення, поки не знайшли злочинця і віддали його під суд. Під німецькою окупацією за вбивство німецького жандарма або вояка, розстрілювали сотки невинних людей. Натомість румуни дали відшкодування українцям, які були переслідувані советською владою.

В містечку раз на тиждень відбувався ярмарок, як за старих часів. Я пішов подивитися, що там продають. Я просто не вірив своїм очам, коли побачив що там продавали свиней, поросят, гуси і кури. Ковбас, сала і м'яса скільки хочеш, навіть продавали американські цигарки, які напевно привозили з Одеси, бо туди часто їздили місцеві купці. Ціни на все були доступні.

Дві православні церкви і католицький костел в святі були переповнені, але молоді було мало. Під час мого перебування до мене приходило багато різних людей, які хотіли довідатися про долю своїх батьків, синів і дітей, які колись були в українській армії. Деяким я оповів, що сталося з їхніми родичами, бо припадково зустрічав їх, будучи в Польщі.

Директор місцевої десятирічки показав мені спаровану румунами історію Трансїстрії, яку мали викладати в школах. Там було написано, що Трансїстрія від тисячоліть належала до румунів, пізніше була загарблена Московою. З цієї історії українці сміялися, бо тисячу літ тому назад не було жодної Румунії. Як бачимо, то й румуни були ласі на наші землі і забули вже про Б. Хмельницького, якого тодішні молдавські господарі боялися.

По закінченні відпустки я, з наладованими різними продуктами валізками, повернувся щасливо назад до

своєї частини. Я був дуже вдячний моєму братові, що він подумався вистаратися для мене відпустку

По виїзді підполковника Миколина назад до української поліції, я зайняв його становище, до якого майор Гененсен додав мені ще обов'язки вишколу підстаршин. В цьому часі приїхав до нас сотник Галаневич. Дивна то була людина: він страшно вірив у німецьку перемогу й був до німців більше як льояльний. По певному часі майор Гененсен наказав передати підстаршинський вишкіл йому. Пару тижнів після цього він робив перегляд шаф у дорученій йому частині і знайшов там бандерівську літературу, яку переховував підстаршина Масляк. Сотник Галаневич зараз же про це зголосив німцям, поминаючи мене. Майор Гененсен покликав мене до себе й розповів мені про цей випадок.

— Я, — каже майор Гененсен, — почав обережно натякати йому, щоб він не робив з цього голосної справи, бо я буду змушений віддати того хлопця до Гестапо. Але він упервся і наглив, щоб п. М. був покараний. За це я не можу карати і тому передаю його Гестапові.

На другий день після нашої розмови з майором, Гестапо забрало п. М-ка. За якийсь час я спіткав п. М-ка в 1-й українській дивізії (Дивізія «Галичина»).

В околиці Гайделягеру було багато лісів, які сприяли польській партизанщині. Були часті напади її на поодинокі німецькі варти, а також на в'язниці, з яких випускали заарештованих поляків. Спеціальної військової протиакції німців не було, натомість Гестапо насакувало на польські оселі й розстрілювало без жадного суду і то переважно невинних людей. Так, наприклад, в Бжежніцах, коло Гайделягу, розстріляли гестапівці вночі п'ять польських родин, які, за словами мешканців, ніколи партизанкою не займалися. Одного разу німецький майор покликав мене і сказав, що німці мають відомості про замір польських партизанів напасати на Гайделягер, щоб здобути зброю і випустити з «арбайтслагеру» всіх поляків, які там знаходилися. Щоб забезпечити себе перед еventуальним нападом, німці почали укріпляти вартові «вишки», які були на терені

«арбайтслагеру», а також зміцнили варти довкола Гайделягеру. В районі нашого розташування курінь ніс і варти. Ці варти майор наказав зміцнити, а також повиставляти нові. Одну таку нову варту я виставив у доброму місці, з якого можна було гарно взяти під кулеметний вогонь тих, які наступали б на місце постою куреня. Під час нічного контролю варт, підстаршина замельдував мені, що не міг знайти тієї варти, про яку я згадував вище. Виявилось, що ціла варта зникла і ніде не можна було її знайти. Лише по кількох днях привезли їх в авті до штабу куреня. Коли я підійшов до них, то не пізнав їх: так страшно вони виглядали від побиття. Виявилось, що вони, як тільки стемніло, всі рішили втекти в повнім озброєнні і в шоломах додому, але по дорозі, при переході через міст, їх зловили й привезли до Гайделягеру... Всіх їх віддали під польовий суд, який в скорім часі й відбувся. На суд призначили мене, одного підстаршину й одного стрільця, як «байзітценде». Розправа тривала недовго, і судді пішли на нараду, на яку попросили й нас. Під час наради німці мали заклопотані міни, бо не знали, що з цим «фактом» зробити. Це мене дуже здивувало, бо за дезерцію з варти, а ще в таких умовах, розправа була коротка і ясна: кара смерти. Я теж був у тяжкому положенні, бо з одного боку — це свої люди, але з другого боку — вони наражали на небезпеку своїх товаришів зброї, які спокійно спали, бо знали, що на варті стоять їх товариші, а ці товариші повтікали... Втікати їм не було потреби, бо в кожній хвили могли поїхати у відпустку зі зброєю і звідти не вернутися, або звільнитися взагалі з війська, як це робили інші. Тому я не бачив для них виправдання з нашого українського погляду. Однак, коли мене запитали, як я дивлюся на цю справу, я відповів, що провина їх дуже тяжка, але треба взяти під увагу, що вони не є в повнім значенні вояки, бо не перейшли ще належного вишколу. В кінці-кінців суд не виніс жадного вироку, а постановив звернутися за порадою до самого Гімлера... Не знаю, що ті вояки дістали, але після капітуляції Ні-

меччини всі вони були живі і здорові на терені Німеччини, а один із них тепер у Франції.

Не зважаючи на це все, бандерівці в 1946 році розсилали по таборах летючки, в яких обвинувачували мене, що я засудив на кару смерти 3-х українських патріотів. Ці що писали, напевно добре знали, що я не мав права когось засуджувати. Так само добре знали, що навіть якби їх і було засуджено на кару смерти, то вони її цілком заслужили, бо були звичайнісінькими дезертирами, через яких могли згинуть їх товариші, якщо в ту ніч на табір напали б польські партизани.

З огляду на мої добрі взаємовідносини з майором Гененсеном, я звернувся до нього з проханням дозволити нашому куреневі урядити святочну академію присвячену річниці смерті головного Отамана С. Петлюри і полковника Коновальця. Майор Гененсан не відмовив моему прохання і академія відбулася 4 серпня 1944 р. Про цю академію подали «Краківські Вісті» з дня 2. 7. 1944 р. під заголовком «Свято вождів у курені охоронної поліції» таке:

«Заходом Куреня Охоронної Поліції 204 відбулася дня 4. червня 1944 р. святочна академія, присвячена вождям. У гарно прибраній залі, прикрашеній українськими й німецькими прапорами та портретами вождів, зібрались українські старшини, підстаршини та стрільці. Академію відкрив коротким словом сотник Татарський В. Реферати про вождів виголосив хор. Данилюк Іван і ст. дес. Орест Городинський. Програма була переплетена декламаціями та хоровими й музичними продукціями. Хорами проводив ст. десятник Орест Городинський.

Рано в день академії духовник о. др. М. Маркевич відслужив полеву Службу Божу, а після неї відправив перед символічною, гарно прибраною могилою заупокійну панахиду. Співав курінний хор. Як панахида так і академія зробили на стрільців помітне вражіння.»

В середині 1944 року почали з нашого куреня переносити стрільців до дивізії «Галичина». Це був початок розформування куреня, бо за деякий час усіх перенесли до дивізії, за винятком старшин і деяких підстаршин, яких перенесли до 205-го куреня. Склад цього куреня був зовсім інший, бо стрільці були майже всі з Великої України, а більшість старшин і підстаршин були німці. Я дістав становище сотенного й перебрав сотню від сотника Поторейка, який був призначений на інше становище. Сотня стояла в Рацлавицях, званому польському селі, де Костюшко бився з москалями. Околиці Рацлавиць аж кишпили польськими партизанами і властиво кажучи, вони були господарями положення, а не німецька влада. Як приходила ніч, то постерунок німецької поліції зачинався на всі замки в укріпленім домі, а я із сотнею — в школі, яку сяк-так уміцнив, але на випадок нападу партизанів, в ній довго не можна було боронитися. Найгірше було з кіньми й возами, що знаходилися від сотні на відстані приблизно кілометра і наніч були здані на ласку й неласку партизанів, бо десяток людей, які їх охороняли, не дали б собі ради з партизанами. Про це все я писав і зголошував своїм командирам, які нарешті перенесли мою сотню до Казімежа.

Коли, по довгій марші, я входив із сотнею до міста, то зауважив, як люди, побачивши сотню, з переляку почали тікати. Не встиг я розмістити сотню, як прийшов до мене якийсь німець і запросив мене до повітового староства («Ляндрату»). Коли я там з'явився, то цей староста піднесеним голосом каже мені:

— Знову прийшла сюди ця банда, якої я свого часу насилу позбувся і мав спокій. А тепер знову буду мати клопіт, знову почнуться бійки, грабунки і т. і.

Я спокійно вислухав його і з натиском заявив йому, що коли все й було, то винні в тому не українські воляки, а німецькі старшини й підстаршини, які дозволяли

на те, бо це їм було потрібне, щоб викликати ненависть польського населення до українських вояків.

— Тепер того, — кажу йому, — не буде, бо сотнею команду я. А в моєму інтересі є, щоб поляки дивилися на мою сотню як не на якусь банду, а як на здисципліноване військо. Якщо місцеве населення буде льюальне до нас, то з нашого боку йому не станеться жадна кривда.

Староста, видно, був здивований такою моєю відповіддю, відповіддю якогось українця. І не знайшовся нічого більше сказати, як:

— Ну, то побачимо!

Повернувшись до сотні, приказав збірку і на збірці повчив усіх, як мають заховуватися. Головну увагу я звернув на те, щоб вояки не заходили до склепів і не жадали б без карток продуктів, не зачіпали б поляків без жадних причин і не виходили б на місто без перепусток.

Моє розпорядження не дуже сподобалося воякам, бо перед тим вони день і ніч лазили по місті, брали в крамницях без карток і грошей продукти, били на вулицях поляків, які попадались їм під руку. Німецькі старшини й підстаршини, які тоді були в сотні, дивилися на все це крізь пальці.

Щонеділі я запрошував священика (греко-католицького, бо православного не було) і вся сотня, яка була вільна від служби, йшла до костела на службу Богу.

По двох тижнях прийшла до мене делегація в складі бурмістра, начальника пошти, лікаря і ще двох мешканців і подякувала мені за надзвичайно добру поведінку українських вояків, які, за два тижні побуду в цьому містечку, нікому не зробили кривди.

— Українці — такі ж джелтмени, як і німецька літунська частина, що стаціонувала перед вами в нашому містечку, — прощаючись сказали мені поляки.

В околицях Казімежа було ще більше повстанців, ніж у Рацлавицях. Але я почував себе багато спокійніше, бо сотня моя мешкала у великій мурованій школі,

де я міг витримати досить довгу облогу, хоча при мені було лише 40 людей, а решта займала опірні пункти («штюцпункти»).

Одного разу в містечку счинився сполох, мешканці почали ховатися до помешкань, на краю містечка почалася стрілянина. Я негайно оголосив алярм й наказав стрільцям зайняти становища у вікнах, а сам виліз на піддашшя, звідки почав обсервувати містечко і зауважив за кожним домом і деревом польських партизан, а далі, біля німецької жандармерії, цілу повстанську лаву, яка атакувала жандармерію... Щохвили вибухали ручні гранати і роздавалися кулеметні «серії»...

В будинку жандармерії, крім німецьких жандармів, було кілька моїх стрільців, яких я щодня вислав на прохання німецького поручника, бо вони завжди сподівалися нападу партизанів. До школи партизани не стріляли, але пильнували, щоб я не вийшов на поміч жандармам. Якби навіть я й хотів би допомогти їм, то не міг би, бо зі мною було лише зо три десятка людей, а партизанів — сотні. Зрештою я цілий час комунікувався телефонічно з жандармерією (телефону партизани не попсували). Звідти радили мені не опускати школи, вони самі собі дадуть раду ще протягом кількох годин, а за той час прийде змоторизована сотня з Кракова, яка вже звідти вирушила годину тому. Дійсно, за дві години партизани почали втікати з містечка, бо до нього зближалась змоторизована сотня. Цим разом моя сотня вийшла «насухо».

За кілька днів після цього нападу на містечко я дістав із Кракова наказ вислати до Берліну на курс одного німецького підстаршину, який у той час був в опірному пункті над Вислою. Отримавши цей наказ, я телефонічно викликав того підстаршину до сотні. За якийсь час він зателефонував мені, що знаходиться в одному містечку і просить мене вислати йому фіру й пару стрільців для охорони. В часі нашої розмови сталася нагло перерва, з усіх моїх зусиль нав'язати знову сполучення нічого не вийшло. Тоді я визначив п'ять стрільців, які мали поїхати до того містечка і привезти

підстаршину. За моїми розрахунками, стрільці разом з підстаршиною мали повернутися о 6-ій годині вечора. Але прийшла та година, а підстаршина й стрільці не приїхали... Не приїхали вони й на другий день і аж на третій день з'явилися два стрільці й зголосили мені, що при в'їзді до містечка вони попали під сильний рушничний й кулеметний вогонь і, щоб рятуватися, зіскочили з воза і сховалися в житі, яке було недалеко від дороги. Але й жито їм не допомогло, бо партизанські кулі почали рясно сипатися в те місце, де вони сховалися. Нарешті їм удалося втекти, але троє попали до партизанського полону; пропав рівнож і кулемет, який вони покинули в одному маєтку, втікаючи від партизанів.

Коли про це все я зголосив майорові Г., то він зажадав від мене, щоб я за всяку ціну знайшов той кулемет і довідався, що сталося з німецьким підстаршиною. Для перепроводження цієї акції він дозволив мені взяти 5 німецьких жандармів, що знаходилися в одному маєтку недалеко від Казімежа. Для цієї акції я зібрав усіх, хто був під рукою, посадив їх на фіри й вирушив до того містечка, звідки телефонував мені підстаршина. Мав я з собою 35 стрільців і 5 жандармів, два тяжких кулемети і пару ручних. Виправа моя була невесела, бо я знаходився в терені, що найбільше був опанований партизанами, до яких належали всі без винятку мешканці села; ці мешканці вдень займалися господарством, а вночі брали рушниці і ставилися до диспозиції партизанського командування. Хлопці мої не здавали собі справи з небезпеки, яка на нас чекала, але й жандарми добре знали, що коли партизани захочуть на нас напасті, то цих 40 чоловік не дадуть з ними ради. Коли я нарешті входив до містечка, то зауважив, що населення з нього втікало через поля до поблизького лісу. В містечку я затримався коло дому бурмістра й наказав йому, щоб він провадив мене до пошти. По дорозі він мені оповів, як відбувся напад партизанів на пошту. З його слів виходило, що десь коло 10-ої години рано до пошти прийшов німецький підстаршина в товаристві

українського підстаршини і попросили начальника пошти сполучити їх телефонічно з Казімежем, й коли вони телефонували, то нагло показався досить великий партизанський відділ, який окружив пошту й зажадав, щоб підстаршини вийшли до них. Підстаршини побачили, в чім справа, і зачинилися на пошті. Тоді партизани почали доних стріляти через вікна; підстаршини теж відкрили вогонь. Стріли для підстаршин не були страшні, але гірше було з ручними гранатами, які партизани кидали через вікна. Декілька гранат підстаршинам удалося своєчасно викинути назад через вікно, але партизани щораз то більше кидали гранати, і це змусило підстаршин піддатися партизанам. Вийшли вони, тримаючи в руках білі хусточки на знак, що вони піддаються. До них підійшли декілька партизанів і обшукали їх, а після того забрали їх з собою до лісу. «Коли я прийшов до пошти, — і ввійшовши до кімнати, де відбувалася ця трагедія, то побачив там страшне знищення: стіни цілком подюравлені, на підлозі і столах — повно «воронок», зроблених ручними гранатами; одним словом, видно, що тут відбувався бій» . . .

В часі мого побуту в тому містечку воно виглядало як вимерле: нікого не було видно на вулиці, так само ніхто не виглядав із вікон. Бурмістрові я сказав, щоб він нав'язав зв'язок з партизанами і сказав їм, щоб вони випустили моїх підстаршин і повернули коні й віз; якщо вони цього не зроблять, то німці розправляться з містечком по-своєму . . . Дав я йому на це 48 годин. Після цього я щасливо повернувся назад.

На третій день після моєї виправи до мене з'явився в товаристві ще одного поляка, той бурмістр, якому я дав завдання пов'язатися з партизанами. Привітавшись зі мною, він сказав, що зв'язок з партизанами було легко встановити, бо вони того самого вечора самі з'явилися до нього і запитали його: «Чого хотів капітан Татарський?». «І коли я подав їм ваші жадання, — продовжував бурмістер, — вони відповіли мені так:

«Скажіть капітанові Татарському, що підстаршин він більше не побачить аж до кінця війни, а щодо ко-

ней і воза, то ви, як бурмістр міста, повинні заплатити йому; отже порозумійтисся з ним щодо ціни».

Пощастило мені знайти лише кулемет, який стрільці залишили в маєтку, коли втікали від партизанів.

Про вислід моєї виправи я подав рапорт Гененсенові, але він теж нічого не міг зробити, бо мав замалі сили. Особливо партизани докучали моїм опірним пунктам, на яких було по 8-10 чоловік, за винятком одного, де була ціла чота під командуванням пор. Данилюка. Стрільці на опірних пунктах замикалися наніч у своїх приміщеннях і не показувалися й носа на двір; партизани гуляли по селі. Про це я докладавав німцям і просив їх, щоб ці пункти зліквідувати, бо користи з них нема жадної, — тільки наражаються на життя хлопці, які нічого не можуть зробити не тільки в тій справі, в якій вони послані, а навіть оборонити себе. На моє домагання деякі опірні пункти були зліквідовані, а стрільці повернулися до сотні.

Одного разу партизани напали на опірний пункт, на якому було 10 німецьких поліціантів, роззброїли їх, забрали паси й наказали їм виноситися з села... Це вже для майора було забагато, тому він наказав мені виділити з сотні в його розпорядження всіх вільних від служби стрільців, взяв ще з собою пару десятків німців і одну гарматку і вирушив до того села, де роззброєно вояків. Він зі своїм штабом їхав спереду на самоході, а решта — на вантажнику їхала пару сот метрів ззаду. Нагло з жита показалася група партизанів і почала до них махати, щоб ті не стріляли, але штабовики майора відкрили вогонь по партизанах, тому партизани почали обстрілювати самохід майора. Майор був ранений в ногу, ад'ютант забитий, а один підстаршина також був тяжко ранений. Стрільці, які їхали ззаду, побачивши, що майора окружила велика партизанська група, завернули назад і попросту втекли... Партизани не стріляли до стрільців, а підійшли до майора і коли побачили, що він ранений, покликали свого лікаря, який відразу зробив перев'язку майорові і раненому підстаршині, відібрали від них зброю й наказали їм

їхати назад. Перед цим командир партизанів каже майорові:

«Чому ви до нас стріляли, ми ж не мали заміру на вас нападати, бо переслідуюмо польську комуністичну партизанську групу».

Після цього випадку в майора відпала охота робити виправи на партизанів.

В середині липня 1944 року я дістав наказ зліквідувати свій опірний пункт, який був на Вислі, а стрільців — долучити до сотні. Я взяв з собою пару стрільців і окрешною дорогою, через Краків, поїхав до того пункту. Перед вирушенням чоти мене покликав до телефону підстаршина О. Городиський, який залишився при сотні, і поденервованим голосом почав мені говорити, щоб я якнайскорше приїхав до сотні, бо там діються страшні речі... Що за «речі», я так і не довідався від нього, бо розмова нагло увірвалася.

Коли чота збиралася вже рушити до переправи на Вислі, ми почули в тому напрямку сильну кулеметну стрілянину й вибухи гранат. Маючи при собі тільки 40 вояків і поручника Данилюка, я не відважився вже їхати тією дорогою, де відбувалася стрілянина, а поїхав до найближчої залізничної станції, заладував на потяг чоту й поїхав через Краків. Коли ми приїхали до Кракова, то на двірці спіткав мене німецький підстаршина, який був у мене булавним у сотні, і оповів мені, що сталося в сотні, коли я виїхав на опірний пункт. Отож, після мого виїзду, на другий день німці довідались, що партизани збираються напасти на Казімеж, щоб перешкодити мобілізації коней, яку німці хотіли перепроводити. Для ліпшої оборони німецька жандармерія й півсотні «вермахту», що мала перепроводжувати мобілізацію, перейшли до школи і разом з моєю сотнею хотіли там боронитися, поки прийде відсіч. Дійсно, партизани окружили містечко і вночі збиралися зробити напад на школу. Німецький підпоручник, який командував жандармами, зателефонував до Кракова, щоб прислали підкріплення. Краків відповів, що висилає тяжкий змоторизований курінь і щоб вони до того часу

боронилися. Години проходили, а помічі нема; вночі, замість помічі, німецький поручник отримав телефонічно розпорядження, щоб негайно все військо, яке є в школі, заладував на самоходи і пробивався на Краків, бо поміч їм не прийде тому, що висланий змоторизований курінь партизани відбили і він повернувся назад до Кракова. Отримавши цей наказ, поручник наказав, щоб усі вояки тихенько всідали на самоходи і щоб не брали з собою жадних речей, бо нема місця. Поручник Жук, який командував сотнею в моїй відсутності, заявив поручникові, що він з сотнею не поїде, бо нема сотенного: що, мовляв, буде, коли сотня виїде, а сотенний прибуде з чотою і нікого тут не застане? Жадні намови не допомогли, і він залишився тільки з українцями, а німці, які належали до сотні, підпорядкувалися німецькому підпоручникові і з ним виїхали. Німецька група поїхала не в напрямку на Краків, як сподівалися партизани, а зовсім в іншому напрямку, який майже не був обсаджений партизанами, і їм щасливо вдалося доїхати аж до Висли. Тут вони напіткали більшу партизанську групу, яка сточила з ними бій: ті стріли, що їх ми чули на опірному пункті, — то власне й був той бій. Мав я нюх, що не поїхав тією дорогою.

Група, яка пробивалася, не понесла жадних страт, згинув тільки ляндрат, що долучився до неї своїм самоходом. Над раном партизани вийшли з міста і зажадали від поручника Жука, щоб він піддався. Той досить довго зволікав, бо думав, що я надійду з чотою (яка наївність!), але врешті піддався. Поляки заладували всіх стрільців на вузькоколейку і привезли їх до якоїсь місцевості. Там з'явився советський майор і почав їх допитувати, звідки вони походять і після цього зажадав від поляків, щоб вони всіх полонених, особливо пор. Жука, передали йому, як советських горожан. Поляки відмовили категорично, мотивуючи тим, що то їх полонені і вони, тобто поляки, тільки можуть розпоряджатись ними. На ніч умістили його разом зі стрільцями, але за якийсь час прийшли й кудись забрали і до цього часу невідомо, що з ним сталося. Стрільців на другий

день розділили по польських маєтках, щоб помагали при жнивах. Після Казімежа поляки опанували й інші місцевості, аж по м. Мехов під Краковим. Німецька поліція при допомозі сотні «вермахту», сотні СС і нашого куреня, хотіли здобути знову той терен, але понесла великі страти і мало що не віддала партизанам і Мехова. Партизани були, не знаю з яких причин, по-джентлменськи наставлені до німців і згодом навіть прислали до Мехова в трунах, прикрашених квітами, німецьких забитих, натомість до своїх, які працювали в німецьких установах, відносились дуже жорстоко, безпощадно їх карали. Так, наприклад, у мене в сотні працювала одна полька кухаркою, і коли партизани здобули Казімеж, то не зважаючи на те, що її брат був в партизанах, розстріляли її враз з цілою родиною, а коли брат її просив про помилування (а якщо вони не хочать цього зробити, то нехай і його розстріляють), партизани вибрали це останнє і його теж розстріляли... Бідна молода дівчина працювала для того, щоб уникнути вивозу до Німеччини, і за це так тяжко була покарана.

26

Фронт наближався щораз то ближче і німці почали в районі Мехова робити польові укріплення й проти-панцерні перешкоди. Бачивши такі приготування, люди з куреня почали дезертувати. Перший дезертував пор. Данилюк з цілою польовою вартою, озброєною тяжким кулеметом. За ним дезертував підп. О. Городиський до Мельниківського Легіону, що в тім часі стояв у районі Мехова і мав у скорім часі виїхати до Варшави. Городиському дезертувати поміг я, бо завіз його туди враз з його речами. Німці не вірили вже куреневі і постановили роззброїти його, а тому, під претекстом перегляду зброї спеціальним майстром, наказали куреневі зложити всю зброю в призначенім місці. На моє місце призначили сотенним німецького поліційного підпоручника, а мене призначили працювати із сотнею над польовим укріпленням. Така поведінка німців ще більше сприяла

дезерції. Німці підозрівали, що дезертують люди за мою намовою, і тому чекали нагоди, щоб заарештувати мене. Щоб уникнути арешту, я просив курінного, щоб він погодився на перенесення мене до Дивізії «Галичина». Від відіслав мене до Кракова до Командування Поліцією й там дали згоду на моє перенесення. Отримавши документи, я відразу спакувався й виїхав до Нойгамеру, де в той час формувалася дивізія. Одночасно зі мною перенесли й сотника Галаневича.

Штаб дивізії приділив мене до 29-го полку, яким командував підполковник Форстер. Він призначив мене на становище командира кулеметної сотні. Нойгамер — маленьке німецьке містечко, біля якого був великий пляц до навчань. Вояцтво дивізії мало дуже гарні умовини для навчання, бо великий терен, що розпочинався зараз же за бараками, надавався для різних польових навчань, гострих стрільнянь та інших військових вправ, які вимагаються від модерного вояка. Командування дивізії використовувало це стопроцентово, бо вояки майже цілий день знаходилися в терені.

З огляду на те, що дивізія була під Бродами розбита і тепер формувалася наново, я рахував, що принаймні зо три місяці перебуватиму здалека від фронту, але «перерахувався», бо одного разу, коли я був у кіні, раптом, під час висвітлення фільму почув:

— Сотнику Татарський, прошу негайно зголоситися у командира полку!

Коли я зголосився в нього, він, усміхаючись, каже мені:

— Вам напевно надоїло вже сидіти в цьому неприбутному таборі і ви напевно хотіли б вирватися з нього. Така нагода для вас є, бо я призначив вас до групи полковника Вільднера командиром сотні. Ця група має негайно виїхати до Словаччини для боротьби з партизанами. Ви в цьому маєте практику, бо довший час боролися проти них.

Таке призначення не усміхалося мені, а тому я просив командира полку призначити кого іншого. Мотивував я свою просьбу тим, що я в дивізії недавно, не знаю

ще ні вояків, ні старшин, тому було б ліпше призначити таких старшин, що в дивізії вже давно і знають добре своїх вояків. Аргументи мої не переконали командира полку, і я мусів зголоситися у полковника Вільднера. Він призначив мене командиром 10-ої сотні.

«Добрі часи» скінчилися, — починалася знову війна з партизанами...

24. 9. 1944 р. курінь погрузили у два транспорт, і ми вирушили через Чехію на Словаччину в напрямку Земіанске Костолани, куди й прибули 28. 9. Звідти курінь похідним маршем вирушив на Гор Гомри біля Зарновіца. По дорозі курінь був обстріляний советськими літаками. Було ранено кілька вояків і забито пару коней.

Настрій вояцтва був гарний, а командування дбало про те, щоб вояків поволі призвичаювати до бойових обставин, і тому ступнево впроваджувало курінь у бойові дії.

1. 10. 1944 р. курінь осягнув Нова Баня. Переночував там і рано вирушив на Зарновіца; звідти, через Годруса прибув до Банська Ставніца, де зайняв фронтовий відтинок проти партизанів. Місцевість і терен не були догідні для організування оборони за всіма правилами науки, і тому фронт, який організувала 10-та сотня, виглядав досить дивно. На цьому відтинку сотня понесла перші втрати, а саме: згинув один вояк, що разом з іншим був висланий в розвідку. Розвідка попала в засаду й ледве вискочила звідти, залишаючи тяжко раненого вояка. Після цього я вислав сильніший відділ, який знайшов тіло вояка і приніс його до сотні. На другий день його поховав греко-католицький священник на місцевому цвинтарі.

Опріч фронту моя сотня мала завдання охороняти міст на шосе, в напрямку на Крупіну. Однієї ночі я почув в напрямку мосту страшний вибух і коли я з парою вельосипедистів прибув у район мосту, то побачив, що міст був зірваний, а чота, яка охороняла його, відступила до поблизького лісу. На щастя, міст був мало пошкоджений, так що комунікація не була перервана.

А тому, що міст зірвано, винен був командир чоти, підстаршина Шумський, який невміло організував оборону.

За кілька днів повстанці, які займали становища проти моєї сотні й боронили гірський прохід у напрямку на Банська Бела, відступили, і сотня втратила контакт з ними.

За деякий час я дістав наказ вирушити в напрямку на Банська Бела. Сотня вирушила коло 1-ої години і, коли зробила якихось два кілометри, то натрапила на барикади, що загороджували дорогу, яка була в тім місці досить вузька. Я затримав сотню і вислав стрільців у село по людей. Вони за годину розібрали барикаду, і я міг далі маршувати. На щастя, партизани забули вложити до барикади міни. Не зробила сотня й кількох кроків, як наткнулася на міни, що були закопані на дорозі. Мої піонери не знали, як забратися до усунення їх, і безрадно приглядалися їм. На моє щастя, замінована була лише дорога, яку я обійшов через луку. Якби партизани замінували дорогу трохи далі, то затримали б мій марш на кілька добрих годин, бо там не можна було б зійти з дороги.

Ніч застала сотню в горах. Недалеко від дороги були будинки, в яких я й розмістив сотню, відповідно забезпечивши її відпочинок.

Раненько сотня вирушила далі й зустрілася з іншими сотнями, які маршували на Банська Бела. Тут, перед містечком, мій патруль, який я вислав на вельосипедах, забив советського старшину, що в товаристві двох інших советських вояків їхав на Крупіну. Воякам вдалося втекти, так що патруль здобув тільки мотоцикль та тіло забитого старшини.

Під час маршу сотні до містечка, її скеровано до поблизького села, в якому вона переночувала, а на другий день вирушила до міста. Під час побуту в селі, партизанська артилерія обстрілювала село, але шкоди не зробила. В місті ми довго не затрималися, бо сотня дістала наказ о годині 17-й вирушити в напрямку Дурица-Бабіна.

Перед вимаршем сотні полковник Вільднер повідомив мене, що має відомості, нібито з Бабіни в нашому напрямку машерує словацький курінь, який перейшов на бік партизанів разом із більшістю словацької армії, і що він (полковник Вільднер) вислав проти них три опанцерованих авта.

Під час нашого маршу ми почули в напрямку Бабіни сильну кулеметну стрілянину, а за якийсь час, з того ж напрямку показалися три панцерних самоходи. Поручник Г., ад'ютант куреня, замельдував мені, що він наткнувся на партизанську колону, обстріляв її і що вони розбіглися, і тому я тепер не натраплю на поважний спротив.

По парі кілометрів маршу зробилося вже зовсім темно і я постановив затриматися й почекати до рана. Дорога маршу й місце постою були дуже невідгідні, бо з одного боку тянулися заліснені гори, а з другого — річка, так що сотня маршувала без забезпечення по боках. На постої виставив я забезпечення наперед і назад. Коли почало світати, то я побачив, що вояки частогусто лежали з забитими словаками просто на дорозі. Не бракувало теж і забитих по боках дороги. /

Упорядкувавши сотню, я вирушив далі і дійшов лише до залізничної станції, де мусів затриматися, бо дістав сильний вогонь з гір, які панували над станцією й дорогою. Спроби сотні вибити повстанців не вдалося; тому я заняв направо й наліво від дороги становища на горах, з яких ми вибили слабі партизанські відділи. Під час зайняття гір, наліво від дороги, 1-ша чота понесла поважні втрати від советського літунства, що обстрілювало її під час наступу. Не дивлячись на сильний обстріл літунства й партизанів, що окопались, гору взято й утримано аж до зміни чоти.

24 жовтня я отримав наказ, що мене мають змінити німецькі частини і що я із своєю сотнею форсованим маршем маю досягнути село (забув, як воно називається) і звідти, разом з цілим курінем, пересікти шосе, яке провадило на Зволень, і відтяти партизанам дорогу.

10 сотня 29 полку 1 Української Дивізії на чолі з сотником
В. Татарським повертається до куреня після бою
з партизанами на Словаччині.

Нічний марш був дуже тяжкий і не дивлячись на втому вояцтва, сотня на час досягнула район, що згаданий в наказі. Звідти, по короткім відпочинку, сотня рушила в напрямку шосе. Перетяти дорогу партизанам — не вдалося, бо вони пару годин тому поспішно відступили в напрямку Зволень і окопалися по обох сторонах шосе, на краю ліса. В боях за цей терен моя сотня знову понесла втрати — були забиті й ранені. Вибити партизанів з цих становищ помогли нам німецькі штурмові літаки «Штукаси».

По відступі партизанів, курінь наш дістав наказ маршувати не по шосе на Зволинь, а коротшою дорогою — через порослі лісом узгір'я. Марш був дуже тяжкий і десь надвечір моя сотня зайняла становище на краю ліса в 2-3-х кілометрах від Зволень. Це було 2. 10. 1944 року.

Всі сподівалися великих і тяжких боїв за Зволень, бо партизани хвалилися, що вони з нього зроблять другий Сталінград... До «другого Сталінграду» не дійшло, бо вони опустили місто без боїв і наш курінь з 26. на 27. 10. зайняв Зволинь і, не затримуючись у ньому, помаршував через Рубари на Банську Бистрицю, яку досягнули 27. 10 в полудень і розташувалися там на відпочинок.

30. жовтня курінь вирушив у напрямку Св. Ондрей-Брежно. Звідти моя сотня підвечір вирушила в гори для остаточного знищення партизанів, які там сховалися.

За весь час боїв проти партизанів — це було найтяжче завдання для сотні, що вночі спиналася на горі висотою понад 2000 метрів, не маючи зв'язку ні праворуч, ні ліворуч, і тому сподіватись якоїсь допомоги не могла. Ранком сотня досягнула наказане їй становище. Під час займання цих становищ була дуже гарна погода, так що я міг зорієнтуватися в терені і відповідно розмістити свою сотню. На жаль, погода скоро змінилася, почав падати дощ, який не переставав аж до кінця акції моєї сотні. Дощ разом з туманом абсолютно паралізував мою діяльність й утруднював командування сотнею,

бо мряка була така, що гінці не могли знайти постою моєї сотні.

4-та сотня, під командою німецького сотника, маршувала наліво від мене, і в скорому часі я почув у тому напрямку густі стріли, які давали мені можливість усталити місце сотні. По одногодній стрілянині я почув, що стріли роздаються не нарівні зі становищем сотні, а віддаляються в тому напрямку, з якого вона прийшла.

Командир групи, полковник Вільднер, що був тоді при мені, зв'язався з тією сотнею телефонічно й довідався, що вона відступає назад. Полковник Вільднер заборонив їй цей відступ, вказуючи на небезпеку для моєї сотні, бо та сотня оголила б мій фланг. Цей наказ нічого не поміг, і та сотня відступила назад. Пізніше виявилось, що сотня та натрапила на партизанів, що відкрили до неї вогонь. Це для сотні була несподіванка, і вона, не пробуючи вибити партизанів з їх становища, почала відступати. За це німецький сотник був відданий під суд.

Направо від мене була сотня сотн. Козака. З нею мені вдалося нав'язати, при допомозі патруля, зв'язок. Але, не дивлячись на це, ані він мені, ані я йому не могли б допомогти, бо поперше — він був від мене задалеко, а, подруге — терен був заліснений, а до того ще була така мряка, що вистрілену ракету, яка падала недалеко від сотні, трудно було завважити.

Зі штабом куреня, який був від мене в 10-ти кілометрах, я майже зв'язку не мав, бо партизани перерізували дроти, а для направи цих дротів треба було витратити цілий день.

У різних напрямках час від часу починалася стрілянина. Виявилось, що вояки-стрільці самовільно пішли в розвідку, з якої приводили партизанів, переважно словацьких вояків і старшин.

Одного разу припровадили мені чеського сотника, що належав до чеської бригади, яка вишколювалась аж у Баку і пізніше на парашутах була скинута в Словаччині. Він попросив у мене цигарку, а коли побачив, що

я частую промоклу сестру «сливовицею», він, переборовши гонор, рівнож попросив чарку сливовиці. Ну, я йому теж дав. Сестра просила, щоб я залишив її сестрою при моїй сотні. Спокуса була велика, але наказ був такий, щоб усіх полонених відсилати до штабу куреня. За три дні, які я пробув на горі, сотня мала їх багато. Всі ті вояки й цивільні самі приходили до нас, або, блукаючи в темряві по горах, попадали в руки вояків. Між ними не бракувало й українців, французів, поляків і німців, — так, німців, а навіть і англійців.

З одним англійцем вийшла смішна історія: коли його провадили до мене, то він, тримаючи в одній руці сало, а в другій хліб, звернувся до мене в англійській мові, щоб зробити йому вогонь, бо йому зимно. Коли один полонений перетлумачив його слова, то всі вояки розсміялися на таке жадання полоненого. Моему джурі страшно сподобався шкіряний плащ, і коли я наказав цю групу полонених відправити до куреня, то він пішов за нею і там, де не було вояків, зняв з нього той плащ, а дав якийсь старий, німецький. Коли я побачив шкірянку і запитав джуру, де він взяв її і що думає з нею робити, він мені відповів, що це для мене, щоб я не мерз у тонкому німецькому плащі. Я наказав йому віднести плаща назад і віддати полоненому англійцеві. Він це зробив, але пізніше я побачив той самий плащ на одному німецькому старшині. Коли трохи знову прояснилося, то я побачив, на віддалі кількох кілометрів, на другій горі, відділений від нас великою долиною, величезний табір, в якому було маса возів і коней. Табір цей залишили повстанці. Дібратися до нього ми не могли, бо був задалеко, а також замало ми мали сил, щоб, в невідгідному терені вступити з ним у бій. Нарешті прийшов уночі наказ повертатися до штабу куреня. Маршували ми цілу ніч і ранком прийшли до села, де був штаб куреня. Не встигла сотня навіть добре відпочити, як прийшов наказ вирушити в напрямку на м. Гронець. Прийшли ми до нього 5. 11. і виставили сильні пости на північ, сподіваючись, що недобитки партизанів будуть старатися тут пробитися до Мадярщини.

Від міста Гронець курінь помаршував до Медзіброд. Марш був уже спокійний, бо про партизанів уже нічого не було чути. Під час маршу ми спіткалися з цілою дивізією «Галичина», що була переведена з Ноймарку до Словаччини. 18. 11. ми знову прибули до Банської Бистриці, звідки вирушили в напрямку на Жиліну, але по дорозі курінь дістав наказ маршерувати в напрямку Бановців, де оперувала партизанська група. Проти цих партизанів були кинуті й інші частини нашої дивізії «Галичина», але партизани уникнули боїв і ми, просто-явши в тому районі, помаршували на Жиліну, яку досягнули 28. 11. 1944 р., і курінь розмістився в касарнях.

В той час дивізія «Галичина» була розміщена частинно в Жиліні, а частинно — в околицях Жиліни. Відбувши бої проти партизанів, в складі групи полковника Вільднера, я постановив старатися про призначення мене до штабу дивізії, або на становище командира куреня в дивізії. В цьому мене підтримав д-р Макарушка. Коли я зголосився до дивізії і просив командира дивізії генерала Фрайтага про призначення мене до штабу дивізії, як старшину генерального штабу, генерал Фрайтаг спочатку пообіцяв перенести мене до штабу дивізії на становище старшини для доручень, але пізніше повідомив мене, що всі становища в штабі дивізії зайняті, і що я надалі маю залишитися на становищі сотенного. В цьому часі полковник Вільднер удекорував мене німецьким залізним хрестом. Такий хрест дістали ще 6 підстаршин і вояків моєї сотні. Як вояки, так і я були обурені німецькою несправедливістю, бо нам, українцям, дали залізний хрест 2-го ступеня, а німецьким старшинам і підстаршинам — 1-го ступеня, хоч деякі з них під час акції в Словаччині ані разу не брали участі в боях.

Коли генерал Фрайтаг не призначив мене на становище, на яке я просився, то я постановив прикинутися хворим. Це мені легко вдалося, бо українські дивізійні лікарі знайшли в мене початок хвороби серця, але зробили її в таких розмірах, що командир дивізії дав мені

2-тижневу відпустку з умовою, що по відпустці я повинен повернутися до сотні. Цю відпустку я використав але до сотні не повернувся, скаржуючись на хворобу серця. Фрайтаг вперся й не хотів взяти мене до штабу, а я вперся й не хотів повертатись до сотні, бо на сотнях в тім часі були навіть німецькі підхорунжі.

Не мавши змоги нічого зі мною зробити, штаб дивізії перевів мене до запасного полку. Коли я зголосився в штабі запасного полку у полковника Маркса, то він призначив мене до куреня, який мав сотню виздоровлюючих вояків і сотню, в яку прибували поповнення. Курінь цей уже вирушив до Австрії, а тому полковник Маркс доручив мені пару десятків вояків, які не могли маршувати, щоб я з ними їхав залізницею. Коли я приїхав до станції (не пам'ятаю, як називалася), мусів там пересісти на потяг, що йшов на Відень. Чекаючи на станції на цей потяг, я зі своїми вояками насилу викрутився від німців, що хотіли мій маленький відділ вжити для оборони того міста проти большевиків. Щасливо уникнувши цієї примусової мобілізації, я з хлопцями прибув до Відня, який саме бомбардували американські літаки. Тут так само мені пощастило вирватися без перешкод і я приїхав до Марбургу. Побувши пару днів у Марбурзі, я поїхав до штабу полку, а звідти до «Ерзацбатальйону», до місцевости Х. Командир куреня призначив мене своїм заступником, хоч такого становища в етапі не було. Сотня, яка приймала поповнення, нараховувала пару сот людей і німецьке командування не знало, що з ними робити. Одного разу командир куреня сказав мені, щоб я визначив одного старшину, який мав відвезти на швейцарську границю більше ста чоловік, що були призначені до армії Власова. Я запротестував проти цього і заявив йому, що українці не мають нічого спільного з тією армією і що цими людьми треба поповнювати українські частини. На це він мені відповів, що він переглядав ті списки і що там нема прізвищ, які кінчались би на «о», і що тому, мовляв, вони не українці, отже мають бути негайно туди скеровані. Тоді я попросив, щоб він дав мені список тих людей. Він дав

мені. Читаючи при ньому цей список, я ствердив, що то все українці, хоч і не всі прізвища кінчаються на «о», але знайшов у списку і прізвища на «о». Як видно, він не мав аргументів проти цього і тому сказав, що він отримав наказ і мусить його виконати. І дійсно, поручник Сінкевич відвіз наших людей до ворожої нам армії. Так гітлерівські німці поводитися з українцями. Не краще поводитися вони і з українськими старшинами, які прислані з дивізії до куреня і які мали бути звільнені з війська. Коли я познайомився з тими старшинами, то ствердив, що то гарні бойові старшини і що єдиною їхньою «вадою» було те, що не вміли говорити по-німецькому!.. Як пізніше я довідався, вони не були звільнені, бо події, що насувалися, цілком спантеличили німецьке командування. За пару тижнів нам казали маршувати в загальному напрямку на Фелькермаркт і по кількох днях досягнули цей район. Незабаром у цей район прибув генерал Шандрук. Він відібрав від частини присягу на вірність українському народові. Радість вояків була велика, але прийшла вона запізно, бо зближалася капітуляція Німеччини і ніхто не знав, що буде з Українською армією. Правда, деякі вірили в те, що західні держави на чолі з Америкою, по розгромі Німеччини, будуть далі воювати з більшовиками. Як всім відомо, цього не сталося, і дивізія помандрувала до англійського полону. Кілька днів по приїзді мене викликали до штабу армії в Фелькемаркті, де я отримав призначення на шефа протипанцерної бригади полк. Петра Дяченка, яка в складі армії фельдмаршала Шернера билася проти більшовиків.

Дивне це було призначення: поперше, тому, що в цей час фронт переживав останні дні, частини цілий час були в русі, і мене призначили до частини, яку в тім часі трудно було і знайти, а, подруге — генерал Шандрук призначає мене, як старшину генерального штабу, до маленької частини, в якій є вже один старшина генерального штабу — полковник Петро Дяченко, а в штабі армії, крім генерала Шандрука, був лише один старшина генерального штабу — полковник Ва-

лійський; решта старшин — це ті, що після визвольних змагань не були в жаднім війську й тому не мали можливості удосконалитися в своєму фаху. Тут згадую про це не для того, щоб обнизити їх вартість (бо то були колись гарні бойові старшини, які тільки в силу обставин відстали від модерного провадження війни), а просто безсторонньо стверджую цей факт. Коли ми візьмемо тепер формування нової німецької армії, то бачимо, що старшина, який має отримати становище в армії, насамперед проходить курси і після того отримує те становище, а всім відомо, що німецькі старшини були дуже добре вишколені, але 13 років зробило те, що й вони відстали в цій ділянці, а що ж говорити про наших старшин, яких від закінчення першої війни ділило не 13 років, а майже 25 років!

27

Коло 20 квітня 1944 року я в товаристві сотника Лукашука і джури вирушив у дорогу. Поки ми дібралися до Праги, треба було досить часто маршувати пішки, бо залізниця була знищена, а інших засобів пересування не було. В Празі, в СС-установі, відрадили мені шукати бригаду, а порадили вернутися до дивізії, при чому дивувалися такому призначенню. Коли я на якомусь випадковому авті доїжджав до Праги, то зауважив масу німецького війська, переважно СС-ів, які маршували до Праги. На другий день побуту в Празі я довідався з газет, що Гітлер помер, я відчув, що має щось статися, бо на вулицях повно німецьких танків, з яких гармати були скеровані до вікон домів. Довго не надумуючись, я рішив якнайскорше виїхати назад. Пополудні ми виїхали з Праги до Будейовіц. Недалеко від них наш потяг затримався, бо залізниця була ушкоджена партизанами, які пару годин тому виколіїли потяг.

Пройшовши пару кілометрів, ми сіли в другий потяг і підвечір приїхали до Будвайсу (Будейовіце).

Комендатура міста приділила нам кімнати в готелю. Відпочивши, я на другий день пішов на двірець, щоб

довідатися, коли відходить потяг в напрямку на Лінц. Нічого там я не міг довідатися, натомість зауважив новий хаос: військові відділи і поодинокі вояки крутилися по місті, не знаючи, куди їм їхати, чи йти; поміж ними було багато українських вояків, скерованих до УНА, але не знали, де вона.

Коли я повернувся до готелю, то ствердив, що мій машиновий пістоль хтось украв, хоча його пильнував мій джура. Надвечір ми залишили місто й виїхали в напрямку містечка, не пам'ятаю як називається. По приїзді до містечка ми далі не могли їхати, бо потяги майже не ходили. В цьому містечку спіткав я багато молодих українців, які були при літунстві. Коли я запитав коменданта цієї частини, що він думає робити з хлопцями, то він відповів, що має наказ приготувитися до оборони. Це був нонсенс, на який здібні були лише німці. Яка дальша доля тих хлопців, мені невідомо.

В тому містечку я спіткався з кількома українськими старшинами, які походили з формації СС. Довго ми радилися, куди нам ліпше їхати, а положення було таке, що трудно було зорієнтуватися, де большевики, а де американці... До згоди ми не дійшли і роз'їхалися в різних напрямках. Між тими, що не погоджувалися зі мною, був і сотник Лукашук. Таким чином я залишився один — зі своїм джуною. Чекаючи на потяг, я ліг відпочити в одній придорожній хаті. Не так був задоволений з відпочинку, як з їжі, яку мені і джурі потайки від господарів, приготувала українка, що працювала в австрійського «бауера»... Не полежав я й годину, як прибіг один поляк, що теж працював у «бауера», і з великим піднесенням почав оповідати про те, як швидко посуваються большевики в напрямку села, де саме я очікував на потяг. І дійсно, я почув гарматні стріли і то в різних напрямках, так що трудно було розібратися, в якому саме напрямку посуваються большевики. Справа вияснилася, коли я побачив німецьке військо, яке на самоходах панічно втікало в загальному напрямку на Лінц. З великим трудом мені вдалося затримати

одно німецьке авто, яке мене взяло, і ми шаленим темпом рушили наперед...

День був гарний і всі вояки насторожено дивилися, чи не появляться де большевицькі літаки. На наше щастя, над колоною самоходів не з'явився ані один ворожий літак. Час від часу колона затримувалася, щоб нищити майно, яке було на самоходах, а його ж було на грубі місьйони... По дорозі ми спіткали німецькі танки — «тигри». Люфи їх були скеровані власне в тім напрямку, з якого ми виїхали. Обслуга тих танків здивовано дивилася на нас і не розуміла, що сталося, чому всі так утікають, коли не чути жадного пострілу...

В селах, через які ми проїжджали, повівали білі прапори; людність, коли почула, що йдуть большевики, на знала, що з собою робити. Десь за 30—40 кілометрів від Лінцу я зіліз з авта, бо побоювався потрапити з німцями до американського полону. Хотів викомбінувати щось для виходу з цієї трагічної ситуації.

Відпочивши трохи, я з джурою рушив пішки в напрямку Лінцу. Не зробив я й одного кілометра, як зі сторони Лінцу під'їхав американський лейтенант, який затримався коло мене й чистою німецькою мовою запитав мене, яку маю рангу. Коли я задовольнив його цікавість, він «попросив», щоб я віддав йому мій револьвер. Я віддав. Але йому було мало пістоля, бо просив ще й «кабур». Ясно, що я поспішив задовольнити й це його «прохання». Прощаючись зі мною, він сказав мені, щоб я йшов на Лінц, де є табір полонених, і що мені там буде добре...

З іншими почуттями я рушив далі в напрямку групи людей, які знаходилися 500—600 метрах від мене, на якомусь горбку. Спочатку я думав, що то американські вояки і тому сміло туди йшов. У поспіху я забув повідривати відзнаки на ковнірцях, які зраджували, що я належав до Української дивізії. Коли я з джурою наблизився до них на якихось 200 метрів, то зауважив, що то не вояки, а «кацетники». Тоді я наспіх вложив на себе плащ, підняв високо ковнірець, щоб не можна було побачити тих зрадливих в цій ситуації відзнак.

Коли я підійшов до тієї групи, то мене зразу обступило щось із п'ять «кацетників» і зажадали від мене зброї. Я відповів їм, що зброю віддав американському старшині, який спіткав мене по дорозі. Тоді один із них питає джуру, чи він часом не має зброї. Джура, не розуміючи німецької мови, витріщив на нього очі, нічого не відповідає; тоді я по-російськи відповів, що він теж не має зброї. Почувши від мене російську мову, яку я неочачно вжив, один із «кацетників» теж російською мовою питає мене, де я навчився по-російськи. На це я відповів, що я жив на Україні і коли прийшли німці, то мене змобілізували. Не знаю, чи це його переконало, але він більше вже не питав, тільки ще раз цікавився, чи справді ми не маємо зброї, — «а то як найдемо, — каже, — то буде з вами таке, як от з тими» — показує на вісім трупів вояків, які лежали недалеко від нас. Тоді «кацетник», що питав мене, де я навчився російської мови, запропонував мені сісти в авто й їхати далі. Я подякував і відмовився від цієї честі... Тільки що ми з джурою рушили, як до мене підлітає один чех і не своїм голосом кричить, звертаючись до інших «кацетників», що то, мовляв, СС-старшина, який знущався над ними в якомусь «кацеті». На його крик до мене підбігла ціла купа «кацетників», і почала мене пильно розглядати... Я стояв ні живий, ні мертвий... Нарешті, більшість із них заявила, що це мовляв, не той, якого вони шукають, і казали мені йти далі. Коли я відійшов від тієї групи, то мені нібито камінь з грудей упав, бо ж вони могли мене обшукати й побачити мої зловісні відзнаки, а також злощасний знак групи крові, який мав я на лівій руці...

Пройшовши з 200 метрів, я сів у придорожньому рові й повідрізував усі відзнаки, залишаючи тільки нарамники з зірками сотника. Коли я закінчив цю «операцію», надїхало вантажне німецьке авто, яке забрало мене з моїм джурою. Коли я досить вигідно розмістився в авті, один із німецьких підстаршин запропонував мені пляшку горілки й пару десятків цигарок. Взявши від нього цей дорогий «подарунок», я відразу випив, мабуть,

з півпляшки горілки, і після того мені було вже «море по коліна» . . .

Коли авто приїхало до одного містечка, що було віддалено від Лінца на яких 25—30 км, я побачив масу «кацетників» — німецьких і американських вояків. «Кацетники» ходили поміж автами і вишукували СС-ів. Коли я зліз з авта, один «кацетник» підійшов до мене й видер мені з рук течку, в якій я мав все моє багатство, та ще й погрозив мені кулаком. На це я нічого не міг відповісти. Через деякий час американець почав викликати тих, що почувалися хворими. На цей виклик виступив і я і потягнув за собою джуру. Американець казав нам сформувати «двійки». Отак «двійками» ми рушили в напрямку шпиталю. По дорозі я подарував йому свій далековид, який все одно мені раніш чи пізніше відібрали б, а цим подарунком я прихилив його до себе, і він цілу дорогу розповідав мені речі з його бойового життя, при чому підкреслив, що він німців, які належать до «Вермахту», поважає й не має до них жадної ненависти, натомість СС-ів сам би розстрілював власною рукою . . . Цікаво, щоб він зробив зі мною, якби довідався, що я належав до тих формацій.

Коли ми прийшли до шпиталю, він покликав німецького лікаря і сказав йому, щоб він дав мені окрему кімнату, добре кормив та подбав і про вино для мене. Дійсно, лікар гарно примістив мене, їсти давали п'ять разів денно і то добре, а на додаток — пляшку червоного вина. Наразі я був задоволений своєю долею. Першою роботою, яку я розпочав, коли увійшов до кімнати, було знищення мого портрету, який малював з мене один вояк-артиста і який я носив у «рюкзаку». По dokonанні цієї чинности я майже цілком заспокоївся, мучило мене тільки оте прокляте клеймо на руці, якого я вже ніяк не міг позбутися . . .

На другий день я вийшов на двір, щоб зорієнтуватися, чи нас пильнує американська варта і чи є можливість, в разі якоїсь небезпеки, втікти із шпиталю. Наслідки моєї «інспекції» були цілком добрі, бо нас ніхто не пильнував: кожної хвилини можна було втікати.

Погода була гарна, а тому я рішив вийти на вулицю й розглянутися, що робиться там. Коли я підходив до брами, то в брамі стояв один «кацетовець» і німецький вояк, які ніяк не могли між собою домовитися, бо один не розумів по-німецьки, а другий — по-російськи. Зауваживши мене, «кацетовець», показуючи на мої чоботи, каже мені, щоб я зняв їх і віддав йому. Я російською мовою відповідаю йому, що вони мені теж потрібні. Тоді він каже: «Скажіть німцеві, щоб він віддав мені свої чоботи.». Я перевів німцеві бажання «кацетника», а той, вислухавши, погрозив йому кулаком і показав йому дулю. Після цього «кацетник» заспокоївся і почав оповідати, як у кацеті били його й мучили; однак він має жаль не до всіх німців, а тільки до СС-ів. Далі питає мене, де я навчився говорити по-російськи і чому я, німецький капітан, маю на раменниках тільки дві зірки, бож советський капітан має більше зірок. На закінчення нашої «приятельської» розмови витягає пару папіросів, дає мені й каже, що я — порядна людина і що тому він мені в разі потреби допоможе. Я подякував йому, але властиво кажучи, не знав і не уявляв, як і в чому він може мені допомогти. Тільки на другий день я переконався, що його допомога врятувала мені життя. Отож — на другий день рано я зауважив у шпиталі великий рух, всі збиралися кудись іти; навіть тяжко ранені, коли я запитав, у чім річ, сказали мені, що до цієї місцевости приходять пополудні советські війська. Почувши про це, я скоро зібрався і в товаристві джури рушив до шпитальної брами. Перед брамою німецькі вояки сформували «чвірки» й рушили в напрямку Лінцу. Я сказав джурі долучитися до них, а сам помаленьку рушив за ними, бо в той час я мав поранену ногу. Тільки що німецький відділ зробив яких 200—300 кроків, як на нього накиннулися «кацетники»... Німці, які були озброєні киями, відбилися від них і рушили далі. Тоді роз'юшена юрба кинулася на мене. В цей час я почув голос: «Товариші! Не зачіпайте його, я його знаю: то — хороший чоловік і я йому обіцяв, що йому нічого

не станеться». Після цих слів я побачив мого оборонця: це був той самий большевик «кацетник», тільки трохи змінився на вигляді, бо мав уже гарні чоботи й німецьке вбрання. Юрба затрималася й почала розходитися. Тоді від підійшов до мене й каже: «А бачите, — моя поміч пригодилася вам. А для того, щоб ви були зовсім безпечні я вас відпровожу з пару сот кроків».

По дорозі він оповідав мені про своє життя в Сове-тах — і знову про знущання німців над ними і все бідкувався, що йому робити, бо до Советів йому не дуже то хочеться повертатися. На прощання він дав мені з десятирок цигарок і сказав, що я вже можу йти сам, бо та вся «банда» так далеко від міста не віддаляється. Я подякував йому й рушив у дальшу дорогу. В одному селі, недалеко від Лінцу, мене знову обступили «кацетники» і зажадали від мене грошей і взагалі всього, що маю цінного при собі. Я витягнув портмонежку і показав їм всі свої гроші. Один із «кацетників», що взяв у руки портмонежку і що добре говорив по-російськи, заглянув до неї і зауважив в ній хрестик з ланцюжком, витягнув його і питає мене, що то означає і чи я, як німець, вірю в це... Я відповів, що то дала мені моя жінка, як я йшов на війну і що то для мене найдорожче. Він подивився на мене, вложив хрестика назад і каже мені, що я можу йти далі. Коли той «кацетник» оглядав мій хрестик, то другий «кацетник» крутився коло мене й ціли йчас намагався зняти з мене чоботи, а ще інший — обручальний перстень. Але той, що оглядав хрестик, накричав на них і відігнав їх геть, кажучи, що німець, який носить хрестик, не може бути поганою людиною (іншими словами СС-івцем). Я подякував йому за оброну й пішов далі.

Не зробив я ста кроків, як мене догнав «кацетник», якому подобався мій перстень, і зажадав його від мене. Я кажу йому, що для нього цей перстень не має жадної вартости, бо важить тільки 2 грами, але для мене він має велике значення. Аргументи мої на нього не вплинули — і він зняв перстень з мого пальця й забрав. Тим «кацетником» був чех. Отож — один чех вбачав

у мені якогось СС-івця, який пильнував кацети й мав велике бажання застрілити мене, а другий чех забрав у мене перстень.

Позбувшись персня, я на хвилинку застановився, якою мені йти далі дорогою, чи цією, що я до цього часу йшов, чи звернути на малу, бічну дорогу, бо мені не хотілося більше зустрічатися з «кацетниками». По короткій надумі, я звернув у бік і не зробив навіть і п'ятидесяти кроків, як побачив «кацетника», що сидів коло костра і щось готував. Один «кацетник» не показався мені страшним і тому я сміло пішов далі. Коли ж порівнявся з ним, він перший заговорив до мене:

«Я бачив, — каже він, — як вас «обробляли» там, на дорозі, але, як видно, маєте щастя, що з вами не сталося гірше, бо з поодинокими німцями вони розправляються коротко».

Говорив він до мене по-польськи, тому і я відповідав йому в цій мові. Цим він був здивований і запитав мене, хто я такий і звідки походжу. Цьому я вже сказав, що я «фольксдойч» і що мене, помимо моєї волі, німці змобілізували до війська. Це його задовольнило і він запропонував мені сісти і з'їсти з ним картоплю і м'ясо, яке він варив. А мій настрій був такий, що і їсти не хотілося, але, щоб не ображати його, я з'їв трохи картоплі й кусочок м'яса. Коли він довідався, що я йду до Лінцу, то каже мені, що в такому одязі я туди не дійду, бо подорозі «кацетники» заб'ють мене. «Треба подумати, як вам допомогти», — каже. Після цього він встав і пішов до будки, що знаходилася 20 кроків від нас, виніс звідти «кацетівські» штани, якусь блюзу, дерев'яні чевевики і французький берет. Я дивився на нього і спочатку не розумів, що він має на думці. Тільки він мені запропонував у це одягнутися, мені стало ясно, який це спосіб допомоги... Правда я спочатку думав, що він поласився на мої гарні штани, светер і чоботи, але він, ніби відгадавши мої думки, каже:

«Не бійтеся, мені ці речі не потрібні, і якщо колись вам пощастить вернутися до Польщі, то знайдете мене в Торуні й заберете свої речі». При цьому він подав своє

прізвище й адресу. Я ще не дуже то йому довіряв. Але, коли я знімав чоботи, випав мені мій годинник, який я заховав за халяву, то він підняв його й віддав мені, — це цілком переконало мене, що він не має злих намірів щодо моєї особи. За хвилину я вже виглядав на правдивого «кацетника». Він оглянув мене зо всіх боків і каже: «Все є добре, але ваша чуприна відразу вас зрадить. Тому давайте я вам обітну її». І дійсно, він витяг ножиці і за пару хвилин не стало моєї чуприни... На жаль, я не мав дзеркальця, щоб побачити, як я виглядав. Але й без цього я сміло міг сказати, як колись казав козак: «Тепер я турок, не козак», тільки з певним варіантом: «Тепер я кацетник, не вояк».

По закінченні цієї «церемонії» я взяв у руки здорового кия, хусточку, в яку був замотаний кусочок хліба, попрощався зі своїм «добродієм» і рушив на Лінц. По кілометрі я вже мав повно піхурів на ногах. Але не мав уже страху, що мене можуть забити «кацетники». По дорозі до Лінцу і в самому Лінці їх було повно, але вони не звертали на мене жадної уваги, хіба якийсь із них промовить до мене: «Сервус, старий».

Коли я ввійшов до міста, то вже вечоріло. Не знаючи, що з собою робити, я постановив зголоситися до американців, щоб вони мене або всадили до табору полонених (бо в тім часі це було найбезпечніше), або щоб дали якесь посвідчення, з яким мені вільно було б мандрувати далі. Коли я зголосився у якогось американського старшини і сказав про що ходить, він зміряв мене з ніг до голови і, жуючи гуму, мені: «Нах хаузе». Не добившись у нього нічого, я почав сам шукати табору полонених. По дорозі спіткав якогось німця, який двигав цукор, сіль і інші речі. Побачивши мене, він запропонував мені, щоб я допоміг йому донести це все додому і потім піти з ним ще раз до магазину, який грабували «кацетники», щоб там знову набрати різного добра й обіцяв тим добром зі мною поділитися та дати мені в своїй хаті нічліг. Коли ми прийшли до його дому, то жінка і його доня так перелякалися мене, що занемовили. Пізніше я чув, як вони в другій кімнаті свари-

лися, що він припровадив якогось «кацетника». Як видно, німцеві після цього відхотілося йти зі мною ще один раз на грабунок, бо сказав мені:

Зараз жінка дасть вам трохи їсти, після цього підете спати, а завтра рано я покажу вам, де знаходяться полонені німці».

Коли увійшли до кімнати, де були його жінка й донька, то я їм сказав, що я не «кацетник», а вояк і що я так тільки переодягнувся, щоб рятувати своє життя. Після цього вони заспокоїлись, дали мені чисту сорочку, досить добрі штани й черевики, якусь маринарку й капелюха. Коли я рано вдягнув все це на себе, то виглядав уже досить пристойно, тільки голова моя зраджувала, що щось зі мною мусіло бути, бо волосся було обстрижене «драбинкою». Все було б добре, але я, на жаль, не мав при собі ані військових документів, ані цивільних (посвідка «Фертрауенштелле» в Берліні), бо це все було в моїй військовій блузі, яку мав мій джура, якого я мав надію знайти в таборі полонених.

Попрощавшись з моїми хлібодавцями, я рушив з німцем до табору. За якихось півгодини ми прийшли до нього, і я розчарувався, бо інакше собі уявляв його. Властиво, це не був табір у повному значенні цього слова, а просто великий пляц, на якому розташувалося пару тисяч німців. Я попрощався з німцем і сміло рушив до середини цього табору. Погода була гарна, сонце так припікало, що я зняв капелюх, щоб обтирати піт і це мало мене не згубило... Пару німецьких вояків, які сиділи при дорозі, побачивши мою обстрижену голову, почати кричати: «Забити його!» і кинулися з киями на мене. Я почав вияснювати їм, що я не «кацетник», а такий самий вояк, як і вони. Але це нічого не помагало. Скоро коло мене зібралася ціла маса вояків, які мали велике бажання вбити мене. Між ними я побачив фельдфебеля й кажу йому в чім справа, нехай, мовляв, ведуть мене до Коменданта табору, де я виясню всю справу, а вбити мене матимуть ще час... Як видно, я переконав його, бо він розігнав юрбу і сказав мені йти за ним. Не зробив я й десяти кроків, як зауважив

свого джуру, який йшов у мій бік і мене рівнож зауважив. Я йому крикнув, щоб він скоріше приніс мій «зольдбух», який є в мундирі, в кишені. За хвилину він приносить мені «зольдбух», який я негайно показав фельдфебелеві. Той прочитав його, порівняв фото зі мною, взяв під «дах», перепросив мене й пустив мене вільно.

Коли я ліг на коці в приготуванні моїм джуурою місці, то почав роздумувати над своїм положенням, з якого я так щасливо вийшов: раз хотіли мене «кацетники» забити тому, що я — німецький вояк, а вдруге — хотіли забити мене німецькі вояки, бо вважали мене за «кацетника». Пізніше я довідався, чому була така ненависть вояків до «кацетників»: це тому, що до табору вривалися «кацетники», брали з берега перших-ліпших німецьких вояків і забивали їх. За це німці «віддячувалися» їм, коли якийсь поодинокий «кацетник» попадав в їх руки. Війна ця так довго продовжувалася, поки американці не видали німцям пару десятків рушниць для вартових, які охороняли цей табір. Як я вище вже зазначив, цей табір не мав жадних приміщень, тому вояки робили собі в грузах, або з цегли чи інших матеріалів «леговища», в яких уміщали своє мізерне добро і які були для них притулком. Щодо харчування, то для більшості воно було добре, бо всі вояки належали до військових одиниць, які мали свою господарку; натомість поодиноким, таким, як я й мій джура, було гірше, бо ніхто нам не давав їсти і всі ми були здані на ласку мешканців, які час від часу приносили якусь зупу. В таборі цілий час було як у вулику, всюди ходили озброєні в ручні пістолі американські старшини і М.П. Німецький генерал зі своїм штабом раз на день робив «відправу» старшинам, які в наказаній годині вистроювалися в два ряди і ставали «струнко», як тільки появився генерал. Якби не американці і не надзвичайна обстановка, то не можна б сказати, що це — полонене німецьке військо: всюди порядок і дисципліна.

На третій день мого побуту в цьому таборі рознеслася чутка, що будуть з табору звільняти. І дійсно, ми почули через мегафони, щоб до столів, які розміщені коло одного будинку, з'явилися вояки не-німецької національності, а до других столів — в іншому місці — німецькі вояки. На пляцу почалася метушня і сотки людей направлялися до згаданих місць. Спочатку, при столах, призначених для чужинців, не було майже нікого, бо вони боялися виявити себе, не знаючи, що з ними будуть робити американці. Я теж піднявся зі свого «леговища» і пішов придивитися, як американці звільняють з полону. Те, що я побачив, відбило мені охоту зголошуватися до звільнення, бо при кожному столі був американський лікар, який казав кожному німцеві підносити руки вгору, щоб переконатися, чи даний вояк не має на руці знаку... З такими знаками було з пару тисяч. Американці відразу відсилали їх на велику поляну, яка зі всіх сторін охоронялася американськими танками з яких люфти гармат були скеровані на вояків-СС-ів, бо переважно тільки ці вояки мали на руці знаки. Це так виглядало страшно і неприємно, що я подумав, що більше СС-івців не будуть зголошуватися, але помилився, бо це не перестрашувало їх і всі вони зголошувалися й далі, кажучи: «нехай нарешті буде якийсь кінець — ніж сидіння в цих дюрах»...

Перший раз я побачив американську ментальність: вони майже цілий день тримали СС-івців під люфами гармат і кулеметів і забороняли ходити або вставати, а надвечір — розпустили їх усіх будувати собі «леговища» в іншому місці... СС-івці ходили куди хотіли, могли в кожній хвилі втікати; як видно, американців це не цікавило. Що сталося там далі з СС-івцями — не знаю. Трохи пізніше я довідався, що при столах, де звільняли чужинців, лікарі не ждали підношення рук; тоді я сказав джурі, щоб він перший пішов на звільнення, і якщо це звільнення відбудеться без підношення рук, то має негайно прибігти до мене й тоді і я піду. Чекав я щось зо дві години, аж поки він з'явився до

мене і сказав, що вже має документи про звільнення й цілу купу різних продуктів, переважно консервів. Я на нього накинувся, чому він відразу мене не повідомив. Це сталося тому, що він не так зрадив зі звільнення, як з харчів, тому забув мене повідомити. Коли я пішов, щоб теж звільнитися, то було вже запізно, і мені сказали зголоситися «завтра». Завдяки джурі витворилася для мене досить прикра ситуація і я довго думав, як з неї вийти. Перед двома днями я пізнав одну українську родину, яка власними кіньми мандрувала на Захід і на один день затрималася на відпочинок у Лінці (Австрія). Вони запропонували мені приєднатися до них і разом «шукати щастя». Отож я тепер не знав, чи чекати мені на звільнення, чи їхати з цією родиною. Я довго над цим роздумував, бо обидві ці можливості мали плюси й мінуси. Нарешті, гору взяла друга можливість, тобто — їхати з цією родиною, бо ануж на другий день американці казатимуть підносити руки! Якби так сталося, то я не пішов би на звільнення та стратив би й другу можливість, бо та родина раненько виїжджала з Лінцу. При виїзді з міста нас затримала американська варта, але коли ми показали наші посвідчення й пояснили їм, що ми їдемо шукати нашу рідню, а після цього поїдемо «на родину», то американці нас пропустили.

Перший тиждень наших мандрів був приємний, бо погода була гарна, коні були добрі, так що цілий час їхалося на возі, але найважливіше те, що ми мали в запасі м'яса з цілого бика. Але нарешті все це вичерпалося і на постоях син моїх спутників і мій джура ходили до «бауерів» жебрати хліба чи картоплі. Часто вони верталися ні з чим, бо австрійці відмовляли не тільки давати, але й продавати. І дійсно, трудно було від них вимагати цього, коли до них з цим самим приходили десятки німецьких вояків, які добиралися додому.

Часто зустрічали ми советських вояків, які підозріло дивилися на нас, але не зачіпали, так само, як і «кацетники».

Нарешті ми досягнули такий район, де вже не було ані тих ані других, але зате нас частіше питали амери-

канці, куди й чого ми їдемо. Тепер ми вже відверто говорили, що втікаємо від большевиків. Почувши таку відповідь, вони дуже дивувалися й показували пальцем на чоло, чи, мовляв, з нами є все в порядку...

Дуже прикро й боляче було зустрічати наших людей, які цілими масами й поодинокі, з червоними прапорами, тягнули на Схід, на Україну.

Недалеко від австрійської границі ми затрималися на відпочинок, і наші хлопці пішли на «жебри». Коли вони повернулися, то сказали мені, що в одному містечку, над самою границею, є на постої один грекокатолицький священник і якийсь сотник. Почувши про це, я відразу туди вибрався і на моє здивування і велику втіху спіткав сотника Лукашука, який, як згадував я попередньо, не хотів іти зо мною, а пішов з іншою групою, і священника, який приїжджав до мене, коли я був під час партизанської війни в Банській Бистриці і якого я тоді щедро обдаровував.

Сотник Лукашук був такий же голий, як і я, але священник мав один чи два вози, нагружений всіляким добром. Грішним ділом, я подумав: «ну, нарешті, панотець мене трохи підгодує»... Коли я привітався з ним, то зауважив, що він не дуже то зрадів нашій зустрічі, але для чемности запросив мене на обід, але перед тим пару хвилин нараджувався зі своєю пані-маткою. Я з вдячністю прийняв його запросини і в душі чекав справді доброго обіду по такій довгій мандрівці. Нарешті, пані-матка налила всім нам супи, дала всім картоплі, пан-отцеві дві котлети, служниці й собі — по одній, а мені дала ложку соусу. Присутні при цьому кілька українських родин, що мешкали за кілька кілометрів від містечка, переглянулися між собою і зараз же запросили мене прийти завтра до них на обід. Ці люди утримували мене хіба з тиждень і годували так, ніби це були мирні часи.

По тижні ми вирушили далі до німецької границі. Мені вже було трохи веселіше, бо дальшу подорож відбував я з сотником Лукашуком. Щоближче доходили ми до німецької границі, то більше зустрічали ук-

раїнців, яких всюди по селах було повно. Одного дня ми довідалися, що в Зальцбурзі є Український Комітет, про який кружляли різні чутки: говорили, що він визначений американцями, як представництво українців, що нібито він може все зробити для тих, хто звертається до нього з різними проханнями. Порадившись з сотником Лукашком, ми вирішили відвідати цей Комітет. Господар, який забрав мене з Лінцу, запряг коні і ми рушили в дорогу. Приїхавши до Зальцбургу, ми відразу знайшли той Комітет. Коли ми прийшли до нього, то там панував такий рух, як у якомусь закордонному посольстві. Завдяки тому, що сотник Лукашук зустрів у тому Комітеті свого знайомого, нас примістили в таборі для біженців. Табір цей містився в розбитому будинку, але люди почували себе досить добре, бо найголовніше було те, що добре годували. Там ми знайшли і своїх знайомих, а навіть і таких, які були при таборній «владі». Підкріпившись морально й фізично, рушили ми назад, до свого місця постою. На дорогу дали нам кожному приділ харчів на сім днів, а крім того — ще старі німецькі продуктові картки, які в Зальцбурзі були вже не дійсні. Повернувшись назад, я дав своєму джурі кілька цих карток і сказав йому, щоб він спробував дістати на них харчів. На наше здивування і щастя в цій місцевості, а також і в сусідній, ці картки були дійсні. Завдяки цьому ми за кілька днів мали багато хліба, цукру, багато ковбаси та інших харчів. Маючи таке багатство, я насамперед відділив досить велику порцію всіх тих продуктів і заніс пан-отцеві в подяку за такий добрий обід. Думаєте, що він повстидився взяти? Ні, ще просив більше, коли довідався, де я це все дістав.

Добре забезпечившись харчами, ми почали оглядатися, якби дістатися до Баварії. Один раз заризиковали й рушили на переправу через річку Інн, але американські вояки не пропустили. Так само американський комендант місцевості, в якій ми знаходилися, відмовився дати нам перепустки.

Не вдіявши нічого тут, ми з сотником Лукашком вирішили йти до Зальцбургу і спробували там щастя —

дістати перепустку. Напакувавши свої «рюкзаки» харчами та іншими потрібними речами і розпрощавшись із своїми господарями, які майже місяць возили мене на своєму возі, ми вирушили пішки до Зальцбургу. Погода була гарна й ми на другий день були вже в місті.

Пробули ми пару днів в українському таборі, але перепустки так і не пощастило нам дістати. Тоді ми пішли на двірець, в надії, що нам удасться сісти в потяг, який іде до Мюнхену. На превеликий наш жаль такі особові потяги не ходили; тоді ми рішили їхати першим товарним потягом, як це робили тоді всі цивільні. Десь надвечір нам удалося влізти на дах товарного потягу, на якому вже вигідно розмістилися дві німкені, й терпеливо чекали, коли ж нарешті цей потяг рушить... Нарешті, вночі цей потяг рушив. Притулившись один до одного й накрившись «коцями», пробували ми заснути, але страх перед американцями, які на границі могли нас знайти й завернути назад, до Австрії, відняв нам сон. До того всього пішов такий дощ, що за пару хвилин ми були цілком мокрі. Можливо, що через той дощ американці не переглядали потягу, і ми нарешті опинилися на баварській землі. Дощ лив без зупину, «коци» наші так набрякли водою, що їх не можна було піднести, — такі були тяжкі. На додаток всього, наші товаришки, під впливом трясіння потягу й дощу, почали блювати і то саме на нас. Здається, я ще не був за все своє життя такий мокрий і брудний, як під час цієї подорожі «зайцем».

Надранок прибули ми до Мюнхену «Ост», злізли з потягу; харчі, що були в «рюкзаку» помокли. Коців не можна було зтягнути — такі вони були тяжкі — і от у такому стані ми добралися до Українського Комітету на Розенгаймерштрасе, 45, а за пару днів — до Авгсбургу, бо там перебувала дружина сотника Лукашука.

В Авгсбурзі, не зважаючи на те, що сотник Лукашук мав там дружину, а я знайомих, нас довго не хотіли зробити громадянами таборової «Української держави». Але нарешті ми те громадянство отримали і я розпочав другу еміграцію.

VIII. НА ЕМІГРАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ

29

Після відпочинку по мандрівці в Австрії я почувався зовсім добре і почав шукати своїх знайомих і приятелів з наших визвольних змагань, або бувших українських старшин, які були разом зі мною в польській армії. Знайшов я лише майора Л. Василюва, який запропонував мені, щоби я в нього замешкав. При цій нагоді я познайомився з пполк. І. Пекарчуком та його дружиною, поручником С. Захвалинським з дружиною і пполк. Даниленком, сотн. М. Липовецьким (з дружинами). Всі вони були б. вояками армії УНР.

Крім них я познайомився з полк. Дацьком К., новим емігрантом із советської армії. Ми часто збиралися і обговорювали справу організації був. нашого вояцтва, яке було розкидане по таборах ДП в усій Німеччині.

Наприкінці 1945 р. в Авгсбурзі відбулася нарада українських політичних і громадських діячів: пп. В. Мудрий, д-р С. Витвицький, інж. Л. Романюк, А. Міляннич, мгр. Р. Ільницький, майор Н. Гірняк, пані Павликовська й інші, прізвищ яких я вже не пам'ятаю. На ту нараду запросили також полк. Дацька і мене. На нараді було створено Представництво Української Еміграції в Німеччині. Незадовго після заснування Представництва я отримав листа за підписом майора Гірняка, яким мене уповноважили приготувати «Райнгардказерне» в Новому Ульмі для прийняття наших людей, бо УНРРА мала організувати там табір для ДП. Для цього мені дозволено взяти певну кількість б. старшин, потрібну кількість робітників, а для перевозу — тягарові авта, які дала до диспозиції УНРРА в таборі ДП в Гаунштетені біля Авгсбургу. Прибувши до Нового Ульму,

я знайшов касарні, що їх звільняло американське військо, і касарні передали мені.

Під час підготовчої праці ми знаходили доволі гарні речі, як інкрустовані шафки і столики, гарні ліжка і навіть нову машинку до писання, яку я пізніше передав новоствореній редакції газети «Українські вісті». Ініціатором заснування «Українських вістей» були пп. проф. Маляр, П. Масюра й інші з нової еміграції, а зі старої — полк. А. Долуд, пполк. І. Пекарчук, я і другі, прізвища яких забулося. Після впорядкування касарень я зголосив Представництву, що все готове до прийняття людей. Насамперед приїхали представники УНРРА і перебравли адміністрацію табору; опісля почали приймати людей. Справа приймання людей проходила легко, бо я перед тим визначив з моїх колег, які прибули зі мною, тимчасових референтів мешканевого, харчового, праці, а сам зайнявся організуванням таборової поліції з робітників, яких я взяв з собою до праці в касарнях. Директор УНРРА Рікфельд затвердив всіх нас на становищах аж до виборів, які мали відбутися пізніше.

30

В таборі бандерівці були в меншості і не мали в своїх руках референтур, за винятком однієї, яку очолював бандерівський провідник в таборі Кавка. Як він дістався на те становище, це для мене було великою загадкою, бо в той час призначення на посаду референта залежало від мене. Теж до канцелярії УНРРА дісталось кілька бандерівців завдяки знанню німецької мови і заступниці Рікфельда, Палінг. Моїм заступником в поліції був М. Отрешко-Арський, а поліціантами були мельниківці і люди з нової підсоветської еміграції.

Бандерівський провідник Кавка при кожній нагоді намовляв мене, щоби я співпрацював з бандерівцями, а не з мельниківцями, бо вони, мовляв, не можуть мені дати того, що дали б бандерівці. Я тоді ще не дуже то орієнтувався в тому, що таке мельниківці, а що бандерівці, і спочатку трактував їх майже однаково. Одначе

по розмові з Кавкою бандерівці почали мене зараховувати до своїх ворогів.

Одного дня до табору приїхав був. старшина УПА О—ський і просив полк. Долуда, щоби він скликав до таборової залі людей, а він прочитає реферат п. наз. «Як в дійсності виглядає УПА». Полк. Долуд доручив мені це зробити. На призначену годину зійшлося до залі багато людей. Для втримання порядку я призначив більшу кількість поліціантів, бо мені донесли, що бандерівці хочуть О—ського побити. Сенс реферату полягав в тому, що УПА зовсім не так виглядає, як пишуть і оповідають бандерівці. Вона погано озброєна, бракує харчів і санітарної допомоги. Сидять повстанці переважно глибоко в лісі в землянках і час-від-часу приходять вночі до села, щоби роздобути харчі, які селяни дають нерado, бо німці заповіли, що як село дасть упістам харчі, то вони спалять село. В свою чергу упісти теж застрашують селян, що як не отримають харчів, то спалять село.

Під час реферату бандерівці кричали, перешкоджали промовцеві говорити, інші грозили і називали його большевицьким провокатором. Якби не таборова поліція, то вони напевно його побили б.

Директор УНРРА Рікфельд був зі мною в найкращих стосунках. Коли приходив до табору, насамперед вступав до мене, питався про новини і часами попросив чарку самогону. Натомість його жіночі заступниці Палінг і Леві були настроєні проти мене. Бандерівці добре розуміли, що поки директором буде Рікфельд, то вони в жодному разі не здобудуть «влади». Тому й постановили його позбутися.

Як я вже згадав, в адміністрації УНРРА було кількох замаскованих бандерівців, а один з них завідував одяговим магазином. Коли Рікфельд дістав відпустку до Голляндії, де жила його родина, завідуючий магазином запропонував йому, щоби він взяв для своєї дружини і дітей гарні речі, що були в магазині. Рікфельд, не підозріваючи жодних хитрощів, пішов до магазину і вибрав суконки і плащі. Коли він приїхав

до Голляндії, то на нього вже чекала поліція. Зробили обшук в його валізці, знайшли речі й казали йому негайно повертатися до Німеччини. В таборі в канцелярії УНРРА він отримав листа, в якому повідомляли його, що він звільнений з праці. Коли він виїздив до Голляндії — прийшов попрощатися. У мене в той час перебували пполк. І. Пекарчук і майор Л. Василів. Рікфельд сказав, що він ніколи не сподівався, що українці такі погані люди і що він при кожній нагоді остерігатиме голляндців перед українцями. Я йому пояснив хто такі бандерівці і тому він не може засуджувати всіх українців. Позбувшись таким чином Рікфельда, бандерівці мали вже свого приятеля в особі нової директорші Палінг. Однак вона не могла їм багато допомогти, бо адміністрація табору і поліція були в наших руках. Тому вони домагалися від Палінг якнайскорше призначити таборові вибори, бо надіялись, що можуть вибори виграти. Перед виборами вони провадили несамовиту агітацію проти мене й інших кол. старшин, котрі працювали в таборовій адміністрації. Про мене вони поширювали чутки, що я, мовляв, не українець, бо був у польській армії. На їхню вудку зловилися деякі з нових емігрантів з Наддніпрянщини, переважно старші люди, натомість молодші, як теж старші люди з Галичини, були по моїй стороні. Помагав бандерівцям теж полк. А. Долуд, який грав подвійну ролю. При складанню виборчої листи він сказав поставити мене на друга місце після нього, а під час зустрічей із своїми знайомими намовляв їх не голосувати за мене. Про те я довідався наступного дня від знайомого. Таким чином полк. А. Долуд віддячився мені за те, що з моєї ініціативи його вибрали комендантом табору.

Кілька днів після того ген. М. Омелянович-Павленко ст., який був головою Ради Союзу Українських Ветеранів, святкував свої іменини і запросив на святкування всіх старшин, починаючи від майора вгору, які були в таборі. Я вже був у генерала, коли прийшов полк. А. Долуд. Він привітався з генералом і протягнув мені руку. Я відвернувся і руки не прийняв. Полк. До-

луд образився і тут же поскаржився генералові. Але М. Омелянович-Павленко відповів, що це приватні справи, до яких він не вмішується.

31

Під час передвиборчої гарячки бандерівці пустили вістку, що з України відходить УПА, правим крилом через Чехословаччину, а лівим через Італію. Таборовики, які не симпатизували бандерівцям, підсміхалися з таких чуток, бо «де Рим, а де Крим». Кілька днів пізніше німецька поліція зателефонувала з Пасау, що на німецько-австрійському кордоні вона затримала українських повстанців, які перейшли з Австрії, і просять спрямувати їх до табору в Новому Ульмі, де вони мають своїх родичів і знайомих. Я поставився до таких вісток скептично, бо звідки вони знали, що їхні рідні й знайомі перебувають в Новому Ульмі, а не в Регенсбурзі, Розенгаймі чи Мюнхені. Полк. А. Долуд попросив мене вислати наших поліціантів до Пасау і привезти упівців до нашого табору.

Я вислав до Пасау двох поліціантів. Над вечір вони вернулися разом з упістами. Я стояв при брамі, коли вони входили до табору, і завважив одного «повстанця», який видався мені знайомим. Він глянув на мене і підсміхнувся. Ввечері він зайшов до мене. Тоді я пригадав, що він був санітаром в охоронному курені, в якому я був також. Привітавшись, я запитав його, яким чином він попав до УПА, бо наскільки мені відомо, він разом з іншими стрільцями був перенесений до 1 Української Дивізії. На це він відповів, що як я дам слово, що нікому не розкажу, який з нього «упіст», то він розповість історію цих «повстанців», які разом з ним перейшли австрійсько-німецьку границю. Отримавши від мене запевнення, він почав розповідь.

Його частина була в Австрії і як прийшли американці, вона попала в полон. Але американці скоро їх випустили на волю і він оселився в одному з таборів ДП в Австрії.

Тиждень тому бандерівський провідник того табору^Х зібрав бандерівців і запитав їх, чи вони хочуть перейти до Німеччини. Всі хлопці погодилися на таку пропозицію. Тоді він сказав їм розійтися по своїх бльоках і чекати, поки він їх не покличе. Між тими хлопцями був товариш мого співрозмовника. Він його попросив, щоб цей так поставив справу, щоби й він міг потрапити до Німеччини. Провідник погодився і зарахував його до свого відділу. По двох днях провідник наказав всім зібратися вночі в умовленому місці, роздав їм старі рушниці і вони вирушили в напрямку Пасау. Коли вони прийшли на австрійсько-німецьку границю, провідник замельдував прикордонній сторожі, що його група в силі 30 чоловік перейшла з Чехії до Австрії, а тепер хоче перейти до Німеччини, бо хлопці мають там родичів і знайомих. Прикордонники відобрали від них рушниці і в порозумінні з німцями перепустили їх на німецький бік. Німцям він розповів ту саму історію і просив їх, щоби вони зателефонували до Нового Ульму, щоби їх забрали до табору.

Оттакі то «повстанці», — закінчив своє оповідання новоспечений «упіст». Після закінчення розповіді він ще раз попросив мене нікому не згадувати про цей випадок, бо бандерівці можуть його забити. Тепер, коли по стількох роках йому вже нічого не грозить, я пишу про те, щоби наша молодь знала, на які неймовірні кроки здібні бандерівці. ?

Не встигли ще «упісти» як слід влаштуватися в нашому таборі, як бандерівці зажадали від виборчої комісії, щоб всіх їх внести до виборчої листи. Після цього мої підозріння стовідсотково виправдалися, що до Нового Ульму прибули не упісти, а бандерівці з Австрії, щоби допомогти своїм побратимам виграти вибори.

Збільшивши свої ряди, бандерівці часто влаштовували свята героїв, на яких прославляли в першу чергу Р. Чупринку, якого порівнювали з Цезарем, Наполеоном і Богданом Хмельницьким. В газетці, що виходила в Бельгії, один з борзописців дописався до абсурду: в XVII ст. Україна знаходилася на краю загибелі, але їй^Х

Бог послав Богдана Хмельницького, який її врятував; тепер, в ХХ ст. Україна знайшлася в такому самому загрозливому положенню і Бог послав їй Чупринку, який врятував Україну. Бандерівська пропаганда зробила з Р. Чупринки, який був підпоручником резерви в польській армії, під час останньої війни — командиром «Нахтігалю», а після об'єднання «Нахтігалю» з «Роляндом» — заступником полк. Є. Побігущого-Рена як командира об'єднаного куреня. Пізніше німці заарештували Є. Рена, Р. Чупринку й інших старшин. Коли везли їх до Львова — Р. Чупринка втік до УПА. Рена привезли до Львова і посадили до тюрми, в якій він просидів до організації Дивізії «Галичина». На інтервенцію Бойової Управи німці його звільнили і він вступив до Дивізії.

Перед самими виборами в ново-ульмівському таборі прибув до нас мій старий знайомий з часів інтернування в Польщі Ю. Орлич-Горський. Він теж був противником бандерівців і його вони так само не любили як і мене. За якийсь час він прийшов до мене і каже, що він хоче передати американцям якісь документи, що компромітують бандерівців. Я вийшов з ним за браму і побачив за сто кроків від нас двох молодих людей, що стояли на хіднику і розмовляли. Коли вони зауважили нас, відвернулися в другий бік, щоб не можна було бачити їхніх облич. Відходячи до міста, Ю. Орлич-Горський сказав, що вернеться найпізніше за годину. Пройшли години і він не повернув, не вернувся також ввечері і на другий день. Від того часу за ним пропав слід. Я замельдував про це американцям і вони робили слідство. Питали й мене, але я їм нічого більше не міг сказати як те, що недалеко брами бачив згаданих двох людей. Ю. Орлич-Горський залишив по собі молоду дружину-волянячку й немовля.

Безпосередньо перед виборами бандерівці розгорнули проти мене безоглядну агітацію і щоби мене провалити — постановили голосувати за Гуленка з нашої листи. Завдяки цьому Гуленко пройшов, я — ні. По п'яти роках Гуленко поїхав на «Родіну».

Не зважаючи на всі зусилля, бандерівці таки виборів не виграли. Перемогли безпартійні й нові емігранти з допомогою тверезих галичан. Поліція залишилася в наших руках, тільки з тією зміною, що на моє місце прийшов мій помічник пор. М. Отрешко-Арський.

Під час виборів були зорганізовані лише мельниківці і бандерівці. Згодом, коли до Нового Ульму прибув Іван Багрянний, він зорганізував нову політичну формацію — Українську Революційно-Демократичну Партію (УРДП). Дещо пізніше постала друга політична партія — Український Національно-Демократичний Союз (УНДС). До цієї партії належала більшість старих емігрантів, частина нової еміграції з центральних українських земель, дехто з Галичини. Очолив партію проф. Олексіїв з Наддніпрянщини. Спочатку до цієї партії належав відомий політичний діяч В. Доленко, який пізніше створив власну партію — Союз Земель Соборної України — Селянська партія.

Водночасно з політичними партіями зорганізувалися також бувші вояки в Союзі Українських Ветеранів (СУВ), до якого увійшли вояки армії УНР, УГА, Карпатської «Січі», як також ті вояки, що служили в чужоземних арміях. Увесь тягар по лінії організування кол. вояцтва впав на мене, бо я був організаційним референтом. Я їздив по таборах ДП, що були розкидані по цілій Німеччині. Ніхто мені в моїй праці не перешкодив, а навпаки, мені допомагали скликувати збори кол. вояків в таборових залях.

В таборі Фюрт коло Нюрнбергу зустрів я полк. Є. Побігушого-Рена, який сказав мені, щоби я був обережний, бо мене бандерівці хочуть побити. На це я не звертав уваги, бо я завжди був в товаристві б. вояків армії УНР і тому не боявся. У Фюрті на зборах б. вояків я мав короткий реферат про СУВ і закликав б. вояків вступати в члени СУВ. Після закінчення свого слова я запропонував давати мені вияснювальні запитання. Перший попросив слова п. Дебрицький, який під час другої війни був стрільцем у моїй сотні. По війні він став великим партійцем і мабуть хотів мене скомпромітувати,

даючи мені таке запитання: чому колишній сотник, а тепер майор Татарський залишив вояків на призволяще, а сам з підстаршинами пішов до іншого охоронного куреня. В свою чергу я запитав п. Дебрицького, чи він вояк чи ні, бо справжній вояк недоречних питань не ставить, бо знає, що у війську все робиться на наказ. Отож, вище німецьке командування дало наказ перенести всіх стрільців з куреня до 1 Укр. дивізії, а старшин і підстаршин до 205 охоронного куреня. Після такого вияснення заля сміялася, а Дебрицький став жертвою власної компромітації.

У той час нелегко було їздити поїздами з огляду на суцільне переповнення, коли тяжко було знайти навіть стояче місце. Коли я був в американській Головній Квартирі в Гайдельберзі у справі затвердження статуту СУВ, попросив в американців дозволу їздити американськими поїздами. Дозвіл я отримав й бувало, що я сам один сидів у вагоні потягу Мюнхен—Ганновер.

Після Фюрту я поїхав до Міттельвальду, бо там організувався відділ СУВ, який на початку очолював ген. Палій-Неїло. В Міттенвальді я випадково зустрів сотн. Андрія Плонсак, двоюрідного брата по матері, який теж належав до СУВ. Ця зустріч була для мене великою і приємною несподіванкою. Ми разом ходили до школи в Мурафі, але після мого переїзду до Хмільника наші шляхи розбіглися і я більше з Андрієм не бачився. Химерна доля захотіла, що під час визвольних змагань ми були в тій самій дивізії української армії, але ні разу не зустрілися. В польському таборі інтернованих в Пикуличах біля Перемишля ми теж не бачилися. Після Пикулич ми були в таборі Вадовиці, де я зустрів брата Олексу, який був в Юнацькій школі, але з Плонсаком і тут не бачились, бо він з Вадовиць виїхав до Чехії. По багатьох роках ми нарешті зустрілися під Альпами. Довго ми не втішались нашою зустріччю, бо в 1949 р. Плонсак виїхав до Америки.

Під час моєї відсутности в таборі Новий Ульм німецький поліціянт забив мешканця табору. Свідок вбивства розповів мені, що до табору прийшло двох ні-

мецьких поліціантів. Один залишився на брамі, а другий пішов до блоку, в якому мешкав забитий українець. Побачивши поліціанта, він вибіг з помешкання і почав утікати. Поліціант зауважив його і почав бігти за ним. Він був вже так близько від утікаючого, що міг його зловити, але замість того він стрілив в нього і забив на місці. Після вбивства поліціант переліз через дроти і втік. Мешканці табору, почувши стріли, почали збігатися і як побачили забитого, кинулися на німецького поліціанта при брамі і побили його так, що треба було його занести до таборової амбулаторії. Ті, що побили поліціанта, кинулися до приміщення коменданта поліції Отрешка-Арського і хотіли його теж побити, але він завчасу втік і до табору більше не повернувся. Фактично М. Отрешко-Арський не був винен, а вина була за дижурним поліціантом, який, згідно з американськими приписами, не подбав, щоби німець залишив зброю в приміщенні поліції. Після того випадку на місце Отрешка-Арського прийшов бандерівець. Не виключено, що поліціант при брамі навмисне пропустив німецького поліція з зброєю, щоби скомпромітувати М. Отрешка-Арського.

Пізніше виявилось, що німецький поліцай помагав забитому спекулювати і коли він довідався, що є наказ арештувати спекулянта-українця, він вирішив його забити, бо боявся, що під час судової розправи підсудний міг би його «всіпати». Засудили поліціанта на десять років тюрми.

Після закінчення процесу організування СУВ Головна Управа скликала 2-ий делегатський з'їзд в днях 8-9 травня 1948 р. в Етлінгені, осідку президента А. Лівичького. На з'їзд прибуло 120 делегатів, що репрезентували 2500 членів СУВ. Прибули також всі генерали, які в той час перебували в Німеччині. Зала ледви вмістила всіх людей, бо було багато гостей. Майже всі делегати були мої знайомі з моїх поїздок по таборах. Тому в значній мірі вибір членів Головної Управи СУВ залежав від мене. На голову з'їзду обрали полк. Рибачука, який разом зі мною був в польській армії. Після відкриття

з'їзду я здав звіт з діяльності Головної Управи і організаційного референта. Мій звіт прийняла зала рясними оплесками. Це був день мого тріумфу. Під час перерви попросив мене до себе ген. М. Капустянський і просив, щоби я підтримав його кандидатуру на голову Головної Управи СУВ. Я відповів, що вже постановлено, що головою Головної Управи СУВ має залишитися полк. К. Смовський, який багато спричинився до зростання організації й нема підстав його міняти. Вислухавши мене, ген. Капустянський погодився зі мною і запевнив мене, що він постійно підтримуватиме СУВ. З такою самою пропозицією і з таким самим вислідом звертався до мене ген. А. Вовк.

З огляду на те, що в організації було багато генералів і треба було їм дати якісь становища в рамках організації, статут СУВ передбачав Раду СУВ, до якої входили всі генерали, і Головну Управу, яка вибирається з'їздом. На чолі Ради стояв ген. М. Омелянович-Павленко ст., який водночас був головою СУВ. Такий двоподіл влади погано відбивався на праці Гол. Управи. На з'їзді головою Ради СУВ обрано ген.-полк. М. Омеляновича-Павленка, Головну Управу очолював полк. К. Смовський (пізніше — генерал), а до Управи входили: пполк. ген. штабу В. Татарський, пполк. І. Пекарчук, майор Л. Василів, пполк. В. Дяченко, інж. Захвалінський С. В новій управі я сповнював обов'язки заступника голови і організаційного референта. Після з'їзду кількість членів ще збільшилася і СУВ став найбільшою організацією на еміграції в Німеччині.

32

В кінці 1949 року розпочалося велике переселення за океан і до інших європейських країн. Фаза дальшої еміграції тяжко відбилася на СУВ, бо більшість його членів виїмгрувала з Німеччини. Тим, які належали до Головної Управи, або були начальниками відділів СУВ, Головна Управа дала доручення організувати відділи СУВ на місцях нового поселення. В той спосіб були

організовані наші відділи в Півн. Америці, Аргентині, Австралії, Великобританії та Бельгії. Нові філії допомагали фінансово Централі в Німеччині, завдяки чому можна було розпочати видавання журналу «Український комбатант».

З бігом часу нові організації усамотійнилися і прийняли назви Союзу Українських Ветеранів Америки (СУВА), Аргентини, тощо, але деякі з них і надалі втримували організаційний зв'язок з СУВ в Німеччині.

Після виїзду більшості членів СУВ за океан, виникла потреба реорганізувати СУВ. З тією метою в літі 1950 р. був скликаний 3-ій делегатський з'їзд в Мюнхені, на який прибули 60 делегатів, що заступали приблизно 800 членів. Генералів було лише трьох. На цьому з'їзді змінено статут СУВ, в кому вже не було Ради СУВ. Голова Головної Управи мав титул голови СУВ. М. Омелянович-Павленко відмовився кандидувати на голову СУВ і висунув кандидатуру ген. М. Садовського. Крім нього були ще подані кандидатури ген. А. Вовка, полк. А. Валійського, полк. І. Коваля і моя. Таємним голосуванням головою СУВ було обрано більшістю голосів мене.

Після з'їзду — СУВ переорганізовано наново; багато відділів перестало існувати, інші зменшилися наполовину. Зв'язок з відділами став трудніший, бо реформа німецької валюти негативно відбилася на касі СУВ. Не зважаючи на те, що я вже давно відійшов від таборових справ, бо мав багато праці в СУВ, бандерівці й надалі обдаровували мене своєю увагою.

Наприкінці 1950-го року з табору виїжджав до Америки член СУВ Ф. З цього приводу він запросив мене до невеликої таборової кантини на чарку горілки. Кантиною завідував не то бандерівець, не то гетьманець Антон. Коли ми випили по другій чарці, я заявив Ф., що більше не буду пити. Але він таки замовив ще дві чарки. В цей час якраз до кантини увійшов член СУВ ред. П. Котович, якому я запропонував випити мою чарку. Тоді Ф. знову замовив ще три чарки. Антон відмовився налити, бо вже було пізно. Після відмови Ф. взяв

ключі, що лежали на столі перед Антоном, і кинув йому в лице. Як я побачив, що може дійти до бійки, покинув кантину і пішов додому. Не пройшов і двадцяти кроків, як мене догнав помічник Антона і запитав, чи я не бачив Ф., який теж вийшов з кантини. Я відповів, що не бачив.

Ввечері приходить до мене поліціант і каже, щоби я зголосився до таборової поліції. Заступник коменданта запитав мене, чому я вдарив Антона. Я з обуренням відповів, що я нікого не бив, а коли заносилося на бійку між Антоном і Ф., я вийшов з кантини. Не дивлячись на моє заперечення, він списав протокол, якого не дав мені підписати. Коли я повернувся до хати, на коридорі чекав Ф. і просив мене, щоби я сказав на поліції, що я бачив, як він кинув ключі на стіл, а ключі відбилися і вдарили Антона в лице. Я відповів, що мене поліція вже питала. Ф. боявся, що американці в останній хвилині можуть його не пустити до Америки, а він вже чекає на виїзд. Я його потішав, що поліція не мельдуватиме про таку дрібницю. Але я помилився, бо таборова поліція таки подала заяву до німецького прокурора про побиття Антона, але не Ф., а мною. По двох тижнях я отримав від прокурора листа, в якому повідомлялось, що українська поліція оскаржила мене за побиття Антона і що він передає справу до американського суду.

Наступного дня я поїхав до Авгсбургу до українського адвоката. Я розповів йому докладно про що ходить. Коли він мене вислухав, сказав, що це дрібна справа і порадив мені признатися, що я вдарив Антона. Обурений — я вийшов з його кімнати.

Тиждень після того я отримав повідомлення, щоби зголосився в американському суді, який мав відбутися вкінці червня. Коли я прийшов до суду, побачив Антона з жінкою, кілька бандерівців з табору і десяток незнайомих мені людей. Коли розпочалася розправа, прокурор зачитав акт оскарження, після його перекладач запитав мене, чи я зрозумів, що читав прокурор. Я попросив американського суддю в ранзі сотника, щоби

він дозволив мені відповідати безпосередньо судові без перекладача. Суддя погодився і почав питати про мої особисті дані. Довідавшись, що я служив в польській армії, він запитав, чи я брав участь у другій світовій війні. Я відповів, що так, в складі 1-ої Української Дивізії при німецькій армії в ранзі сотника. Дивізія брала участь в боях на східному протибольшевицькому фронті. Потім суддя запитав мене, яким чином я як бувший військовик дістався до табору ДП. Я розповів, що в Австрії був я в американському полоні в місті Лінц, але за тиждень мене звільнили і дозволили виїхати до Німеччини. Вислухавши мене, він сказав мені, щоби я розповів, як було з тим побиттям. Спочатку я зазначив, що як кадровий старшина буду говорити тільки правду і що старшинське слово чести рівнозначне присязі. Потім докладно розповів, як було в дійсності. Він уважно вислухав мене, про щось шепотом порозумівся з прокуратором, і заявив мені, що я вільний. Коли я виходив, Антон запитав суддю, хто їм заплатить дорогу до суду. Суддя, не вислухавши до кінця слів Антона, крикнув «раус» (йди геть). Як видно, бандерівці хотіли мене скомпромітувати, щоби мене не пустили до Америки, але в цьому їм не пощастило.

33

В 1950 р. я зголосився в Ульмі на курс англійської мови. Курси мали тривати п'ять місяців, але закінчилися два місяці раніше. Після курсів я отримав працю бльокового в «Інфантері-казерне» в Аугсбурзі, де мешкали люди, що проходили американську комісію і мали виїжджати за океан. Праця не була тяжка й була добре оплачувана. Але я довго на ній не втримався, бо Палінг, яка була директоркою табору ДП в Новому Ульмі, під намовою мабуть бандерівців приїхала до касарень і нагородила стільки небелиць про мене комендантові-лошишеві, який, не перевіривши справ, звільнив мене з роботи. Більшість працівників адміністрації була обурена поступованням коменданта і радила мені

подати на нього скаргу до профспілки, але я не хотів, бо вже мав досить тих директорів. Після звільнення мене переслали до балтійського табору в Мемінген. В Мемінгені я сказав, що я українець і просив, щоби мене спрямували до Ляйпгайму, де був табор для українців. Директорка зразу ж виписала мені папери і я вибрався до Ляйпгайму. Коли я туди прибув, табор вже перебирали від ІРО німці і поліція вже видавала німецькі документи. Після отримання документу я познайомився з німецьким комендантом табору полк. Кастнером і його заступником майором Фіглем. Обидва вони були вже на пенсії. Я їм розказав свою коротеньку біографію, після чого я був в найкращих взаєминах з обома і з німецькою адміністрацією. За згодою німців ми організували український комітет. На чолі комітету став ген. А. Вовк, а я був його заступником.

В Ляйпгаймі було без порівняння краще ніж в Новому Ульмі. Не було поліції, була лише німецька адміністрація. Німці видавали менше грошей на харчі, як видавалося за часів ІРО, але вони були кращі.

Бандерівці, які були в таборі, поховалися по дірах і про них ніхто нічого не чув. Був єдиний п. Мудрик, але його діяльність зводилася до того, що він прислуховувався до того, що говорять інші.

Кастнер у всьому виходив мені назустріч. На прохання І. Багряного я отримав від Кастнера дозвіл прийняти до табору десяткох уердепівців, які перед тим не були в таборах УНРРА—ІРО і тому не мали права бути в таборах німецьких. Він дозволив мені теж стягнути до Ляйпгайму членів Головної Управи СУВ, пполк. І. Пекарчука з Бад Айблінгу і майора Л. Василіва з Амбергу. Кастнер йшов так далеко на руку, що на мое прохання він прийняв до табору п. Мартенса, який прибув з Австрії, і виробив йому німецький документ.

Тиждень після перебрання німецькою адміністрацією табору Кастнер влаштував прощальне прийняття для деяких членів адміністрації ІРО, на чолі з Палінг, на яке запросив і мене. Я відповів, що не хочу сидіти за одним столом з Палінг, яка наробила мені стільки

кривди і клопотів. Але він настоював, щоби я таки прийшов, бо буду мати нагоду сказати кілька слів на її адресу. Це мене переконало і я прийшов. Після промови Кастнера і Палінг я забрав слово і сказав, що всі мешканці табору дуже задоволені, що нарешті позбулися опіки ІРО, яка не знаючи добре українців, втручалася в їхнє приватне життя і за намовою однієї партії робила чимало кривди багатьом мешканцям табору. Я був дещо поденервований і забув сказати, що Палінг заборонила мені, коли я ще був комендантом поліції в Новому Ульмі, провадити слідство в справі крадіжки великої кількості цигарок з таборового магазину.

«Керпакети», які приходили для кожного мешканця, не видавали людям, а вибирали з них такі речі, як сигарки й чоколяду, і магазинувати їх в окремій кімнаті, а пізніше що деякий час їх роздавати. Коло дверей, де добро переховувалося, сторожив поліціант. Коли я одного разу прийшов на контролю варти, він замельдував, що хтось з магазину вкрав сигарки. Я оглянув колодку і ствердив, що вона в порядку. Перевірив теж віконце, бо припускав, що злодій вліз через вікно. Вікно було заповишене і порох ненарушенийс. Значить, злодій через вікно не влизив. Палінг раніше знала про крадіж ніж я. Коли я вже був на слідах, хто це зробив, вона наказала припинити слідство. Загадкова крадіж залишилася не вияснена.

34

Про Мудрика я вже згадував. В німецькому таборі він не мав вже що робити, бо опановувати табори і робити з них свої «держави» було неможливо. Не було вже таборової поліції, а таборова адміністрація знаходилася в німецьких руках.

Одного разу Мудрик кудись виїхав. Під час його не-присутности Кастнер призначив йому інше помешкання, а кімнату Мудрика передав членові СУВ, поруч. К. Кирпі. Впорядковуючи нову квартиру, Кирпа знайшов

за шафою течку, яку приніс до мене. У мене був якраз син Панаса Феденка, Богдан, з яким я почав переглядати течку. В течці були папери, між якими ми знайшли донесення якогось бандерівця, в якому він писав, як вони побили одного «східняка», якого уважали своїм ворогом; другий доносив, що його клітина купила пістоль з набоями; третій писав, що він загрозив якомусь мешканцеві табору, що його заб'ють, якщо він не перестане виступати проти бандерівців. Не переглянули ми й четвертини паперів як прибіг Кирпа і вимагав повернути йому течку, бо до нього з'явився Мудрик і зажадав повернення течки. Ми просили Кирпу, щоби він ще трохи почекав, поки ми переглянемо цілу течку, але він настоював на своєму, бо Мудрик заявив, що з ним буде погано, коли він негайне не поверне його приватного майна. Ми передали течку Кирпі, хоча сподівалися знайти в ній ще цікавіші речі.

В листопаді 1950 нас перенесли з Ляйпгайму до Кляйнкецу, бо ляйпгаймські касарні передавали американському летунству. В Кляйнкеці частину мешканців розмістили в бараках, а другу в домах, де колись мешкали німецькі офіцери. В Кляйнкеці було ще краще ніж в Ляйпгаймі, бо навколо був ліс і свіже повітря. В домах дали приміщення б. старшинам армії УНР, І. Багрянному, В. Доленкові, інж. Ф. Пігіді й деяким галицьким родинам.

За місяць до виїзду до Кляйнкецу прибула польська група, яку розмістили серед українців. Спочатку поляки чулися погано, але пізніше звикли до нової ситуації й почувалися добре. З польською групою приїхала варшав'янка Сабіна Лішевська, з якою я зацікавився і пізніше з нею оженився. Чоловік її загинув в німецькому кацеті. Вона доволі швидко оволоділа українську мову, була гостинна і добра куховарка. Допомогала мені при експедиції журналу «Український комбатант». Коли бували в нас гості вона частувала їх смачними обідами і стала відома серед нашої старшої генерації.

Спочатку я жив з нею без шлюбу, бо вона отримувала по чоловікові ренту. Одружившись, вона втратила

ла б ренту і була б змушена жити як і я з соціальної допомоги. Не дивлячись на все, нас не оминали добрі знайомі і запрошували також до себе. Бував в нас навіть Владика Ніканор, а ми, коли були в Карлсруге — відвідували його. В 1963 р. я дістав доволі добру ренту, на яку ми могли прожити вдвох, і ми одружилися. Після шлюбу моя жінка дістала кругло 20.000 марок в рахунок ренти на п'ять років. Ті гроші нам придалися при купівлі маленького дому.

35

На початку 1952 р. Кастнер поінформував мене, що незадовго табір Кляйнкец зліквідують, а мешканців його перевезуть до Нового Ульму і до Регенсбургу, де вже для них вибудували дома, в яких ми будемо жити як вільні громадяни. Там вже не буде спільної кухні, а кожний отримуватиме від соціального уряду гроші на їжу і помешкання. Одяг та необхідне для помешкання устаткування даватиме та сама інституція. Кастнер запропонував мені поїхати до Нового Ульму оглянути будинки. При цій нагоді він радив мені вибрати приміщення для себе і для моїх найближчих приятелів. Коли я повернувся до Кляйнкецу, він просив мене допомогти йому скласти списки мешканців, які мають переселитися до Нового Ульму, а другий — для Регенсбургу. Я радо погодився, бо мав нагоду втягнути до ульмівського списку моїх товаришів і знайомих. До листи я вніс також пана Мудрика, чого пізніше жалувал, бо в Ульмі, коли над нами не було вже жодної безпосередньої влади, він почав проти мене підбурювати людей. В Новому Ульмі німці визнали наш український комітет в Кляйнкецу, а в разі потреби зверталися до мене, поминаючи голову комітету ген. А. Вовка. Припускаю, що до цього спричинився Кастнер.

З допомогою бургомістра мені пощастило вліті винайняти у фабриканта Концельмана гектар землі. Я поділив її на малі городи для знайомих і приятелів. Но-

вий Ульм лежить над Дунаєм; на другому березі ріки, вже в Вюртемберзі, розташоване відоме місто Ульм, під яким свого часу Наполеон розбив австрійців і де перший німець пробував літати на сконструйованому апараті і під час першого лету забився.

В нашій оселі жив різьбар на дереві д-р О. Баб'як, який навчив мене різьбити касетки, хрестики, тарілки, альбоми тощо. Це мені придалося, бо різьблені речі можна було легко продавати в Америці. Таким чином я дещо дороблював до грошей, що давали німці.

Крім праці в СУВ я часто приїздив до Мюнхену на засідання президії УНДС як його генеральний секретар. Інколи бував на засіданнях Союзу Українців Німеччини (СУН), який був створений після того, як бандерівці опанували ЦПУЕН. Головою СУН був проф. Корсунський з нової еміграції, але він урядовав недовго, бо виїхав до Америки, і головування перебрав проф. Попович. На останньому з'їзді СУН було постановлено прийняти пропозицію ЦПУЕН, щоби обидві організації об'єдналися. В 1951 р. був скликаний спільний з'їзд обох організацій, на якому дійшло до об'єднання, точніше — до влиття СУН в ЦПУЕН.

Першим головою УНДС був проф. Олексіїв. Після його смерті на його місце обрано М. Лівницького, до того часу мало кому знаного, бо він не брав активної участі в жодній організації. Його вибрали лише тому, що він був сином президента А. Лівницького, якого старі емігранти поважали. УНДС складався на 90% з б. вояцтва армії УНР, а на 10% із східної еміграції і галичан.

Після створення в 1948 р. Української Національної Ради покликано до життя Виконавчий Орган, до якого політичні партії, основоположники УНРади, у взаємному порозумінню і за згодою президента, делегували своїх членів на різні становища і ресорти. Від УНДС увійшов до ВО М. Лівницький, який керував ресортом закордонних справ. Незабаром між ним і проф. М. Воскобійником дійшло до суперечки, бо Лівницький почав втручатися в справи ресорту Воскобійника. Не порозумівшись з Президією УНДС, М. Лівницький вийшов

з ВО і тим своїм кроком викликав в УНРаді першу велику кризу.

М. Лівницький має поганий і непогамований характер, тяжкий до співпраці, амбітний, любить накидати свою волю іншим і не терпить, коли йому хтось перечить. Він ніколи не турбувався тим, щоби для своїх найближчих співробітників знайти якусь посаду, як це робили інші політичні партії. Для прикладу наведу характерний випадок. Коли М. Лівницький був вже головою ВО, він шукав кандидатів на шефа канцелярії ВО не між членами своєї партії, а між членами інших партій. А коли знайдені кандидати з тих чи інших причин відмовлялися від пропонованої посади, то аж тоді він пригадав собі, що між членами УНДС є кандидати на те становище і запропонував його мені.

Після того як М. Лівницький вийшов з ВО без порозуміння з Президією УНДС, яка його на те становище рекомендувала, Президія скликала нараду Центрального Комітету УНДС, на якій було розглянено справу його самовільної димісії. ЦК прийшов до висновку, що М. Лівницький зігнував Президію. Йому винесли догану і запропонували повернутися до ВО. Після такого рішення ЦК М. Лівницький заявив, що він більше не робитиме подібних потягнень. Але повернутися йому на попереднє становище не було так легко. До полагодження справи було призначено трьох членів Президії УНДС (Юрченко, Гловінський і я), які мали вияснити ситуацію з інж. С. Довгалем, який в той час заступав голову ВО. Справа не була легка до полагодження, бо інші партнери з ВО довгий час не погоджувалися на повернення М. Лівницького на попередню посаду у ВО й просили президію УНДС призначити когось іншого. Але вкінці С. Довгаль погодився на повернення М. Лівницького.

В 1955 р. відбувся черговий з'їзд УНДС, на якому дійшло до конфлікту між М. Лівницьким і мною. Після вибору голови і Президії УНДС, голова М. Лівницький зачитав листу кандидатів до ЦК УНДС. Я подав до листи кандидатуру майора Н. Зіневича. Почувши пропозицію, Лівницький розлютився і тихо сказав мені, бо я сидів

біля нього, що він не буде зі мною співпрацювати. Тоді я встав і заявив, що зрікаюся становища генерального секретаря, бо голова відмовляється зі мною співпрацювати. На залі запанувало замішання і більшість присутніх просила мене, щоби я взяв назад своє рішення. Коли я твердо стояв на своєму зреченні, тоді до прохання приєдналася також новообрана Президія УНДС, а один з делегатів запропонував, щоби хтось із вибраних запасових членів Президії «заступив полк. Татарського». Однак більшість заявила, що вона вибрала мене, а не запасового члена, на становище генерального секретаря. Щойно на загальне наполягання я під оплески залі взяв назад свою димісію. М. Лівіцький повторив ще раз, що він не буде зі мною співпрацювати, але я махнув рукою і пересів на інше місце.

36

Після нашого з'їзду я виїхав до Англії в справах СУВ. На третій день мого побуту в Англії мені сказали, що сюди приїжджає М. Лівіцький і запросили мене піти з ними на двірець зустрічати його. На пероні я став дещо збоку від групи, яка мала Лівіцького зустрічати. Коли М. Лівіцький вийшов з вагону, насамперед підійшов до мене і привітався, наче б між нами не було жодного непорозуміння. В той спосіб закінчився наш конфлікт.

В 1956 р. я змоторизувався, бо купив мотоциклет італійської марки, а згодом, продавши машину, купив маленьке авто «гого». В 1957 р. приїхав до мене М. Лівіцький і запропонував мені становище начальника канцелярії ВО. Перед тим він вже був у мене в товаристві д-ра Т. Леонтія й б. американського посла в Японії п. Печа, який досить добре володів російською мовою. Моя дружина почастивала гостей добрим українським борщем й іншими стравами, які запивали вишнівкою домашньої роботи. Американець Печ подякував дружині за борщ, який йому дуже смакував, бо в цьому була фасоль, яку так люблять американці. Признання

знайшла також вишнівка, бо Печ попросив дати йому рецепт.

Наприкінці 1957 р. я виїхав до Мюнхену і почав працювати в УНРаді. Отримував я 300 марок місячно. Я був радий, що нарешті працюю, але радість пройшла, коли я побачив, як трудно в Мюнхені отримати помешкання. Жити на два дома було неможливо. Я постановив звернутися до адміністрації аналогічної до ульмівської оселі в Людвігсфельді поблизу Мюнхену, щоби мені дали таке саме приміщення як я маю в Новому Ульмі. В цій справі взявся мені допомогти д-р Студинський, голова ЦПУЕН, з яким я вибрався до завідуючого оселею в Мюнхені. Коли ми зголосилися в бюро нас зустріла якась «груба» риба», яка навіть не запропонувала нам сісти. Вислухавши д-ра Студинського, вона сказала, що зараз нема вільного приміщення і в ближчому майбутньому не передбачається, що щось вільне буде.

По чотирьох тижнях я знову пішов до нього і він так само як попереднього разу не запропонував мені сісти. Я йому оповів, що довший час я був без роботи, зараз її знайшов, але доведеться її покинути, бо при моїй платні важко вижити на два дома. При тому я зазначив, що коли була війна, то я був Німеччині потрібний, бо воював в німецькій уніформі і дослужився залізного хреста, тепер я непотрібний, бо навіть не хочуть замінити помешкання. Він уважно мене вислухав і після останніх моїх слів запропонував мені сісти. По короткій надумі він сказав, що подумає як полагодити справу, подав руку і я вийшов. На третій день я дістав повідомлення, що мені приділено приміщення в Людвігсфельді.

В кінці 1957 р. представники мельниківців і бандерівців зібралися на спільну нараду з приводу підготовки до святкування 30-ої річниці смерти полк. Є. Коновальця, що припадала на травень 1958. На цю нараду запросив мене як представника від б. українського воєнства інж. О. Бойдуник. Коли я прийшов на нараду, то застав там полк. А. Мельника, ген. М. Капустянсько-

го, С. Бандеру, голову ЦПУЕН д-ра Студинського і багато інших визначних діячів обох націоналістичних партій. Перед нарадою я познайомився з С. Бандерою, якого знав лише з бачення, бо ми разом сиділи в тюрмі в Берліні і я бачив його, коли він ходив на прохід. Говорили ми про нашого знайомого Г. Кунцевича, завдяки якому я попав до в'язниці. Нас обох цікавило, що з ним сталося, але я, нажаль, дотепер не знаю про його долю.

На нараді вибрали президію зборів у складі: голова — ген. М. Капустянський, члени — д-р Студинський, Д. Ребет і я. Нарада обрала комітет і президію комітета в складі: голова — полк. А. Мельник, заступник голови С. Бандера і члени — д-р Студинський, Дарія Ребет і я. Всі ми були обрані одноголосно.

Коли б. вояки-члени СУВ і члени УНДС довідалися, що я погодився увійти до президії того комітету, — вони мене гостро скритикували, а деякі домагалися, щоб я виступив з комітету, бо тоді як вояки, так і ундеесівці воювали з бандерівцями. Я опинився між молотом і ковадлом, бо як би я виступив з президії, то мені могли закинути, що я ображаю пам'ять видатного військовика і співробітника С. Петлюри, а коли б я залишився, то я наражався на гостру критику всіх ундеесівців і більшості членів СУВ.

Справу перерішив сам С. Бандера. На третій день після наради мене запросив до себе ген. М. Капустянський, який повідомив мене, що С. Бандера заявив голові президії, що він з неї виступить, якщо в ній надалі залишиться полк. В. Татарський. Для мене було ясно, що мельниківцям було важливіше мати в президії С. Бандеру. Тому я, довго не думаючи, заявив генералові, що виходжу з президії.

У вождівських партіях вирішує не тільки вождь, а й низи, бо С. Бандера, який не мав жодних застережень щодо мого вибору на нараді, під тиском мудриків мусів скапітулювати.

Хоча така розв'язка справи була мені на руку, я вирішив написати листа до С. Бандери, в якому просив

його в'яснити мені, чому він не хотів бути в президії разом з полк. Татарським, б. вояком армії УНР, а теперішнім головою б. українських вояків на еміграції. С. Бандера мені не відповів, а відповів нібито в його імені С. Ленкавський. Він писав, що причина відмови С. Бандери лежить у моральній площині, бо я живу з жінкою без шлюбу. Отож, мені закидали неморальність якраз ті, на сумління яких є нищення українських патріотів, яких вони вважали своїми супротивниками, при чому сам Ленкавський, як твердили злі язика, жив теж без шлюбу з німкою. До речі, в той час в Німеччині жило — за офіційною статистикою — без шлюбу приблизно шість мільйонів німців і німецьке суспільство не закидало їм неморальности. Такий стан існував тому, що було багато німецьких вдів по забитих чоловіках-вояках, які отримували ренти, а в випадку нового шлюбу вони б їх втратили. Тотожна ситуація була також у мене.

37

Перед п'ятою сесією УНРади було багато праці у зв'язку з її підготовкою; крім цього М. Лівіцький часто робив засідання президії УНДС, що забиравало теж чимало часу. Крім того доводилося мені ходити на переговори з мельниківцями, на яких обговорювано справу їхнього повернення до УНРади. Ці переговори були для М. Лівіцького найважливіші, бо він за всяку ціну хотів, щоби мельниківці повернулися до УНРади ще перед сесією. Але мельниківцям не спішилося.

Перед п'ятою сесією взаємовідношення сил було наступне: урядуючі партії УНДС і УРДП мали по 6 членів в УНРаді, разом 12, а опозиція — 15, з чого соціалісти й УНДО по 6, а селянська партія В. Доленка — 3. Тому М. Лівіцький не спішився із скликанням сесії, бо знав, що його вже не виберуть головою ВО. Натомість президент С. Витвицький і опозиція наполягали на якнайскорішому скликанню сесії. Коли справа з мельниківцями не посувалася вперед, Лівіцькому при-

йшла думка перетягнути на свій бік УНДО. З тією метою він скликав нараду представників трьох партій — УНДС, УРДП і УНДО. Від УНДС був М. Лівницький і я, від УРДП — інж. Ф. Пігідо, а від УНДО — ред. Р. Голіян.

Нарада довго не тривала, бо Р. Голіян був згідний перейти до табору урядуючих партій після того, коли М. Лівницький погодився на деякі зміни політичного характеру. Але коли прийшли до розподілу важливіших постів в УНРаді, М. Лівницький заявив, що віцепрезидентом залишається ген. О. Удовиченко, УРДП виставляє кандидатуру на голову Президії УНРади, а УНДС на голову Виконного Органу. Голіян запитав, який пост отримає УНДО. М. Лівницький відповів, що УНДО вже має найвище становище в системі Державного Центру УНР, бо президентом є член УНДО. З такою аргументацією Р. Голіян не погодився, мотивуючи тим, що з хвилиною, коли д-ра С. Витвицького обрано президентом, він автоматично мусів зректися членства УНДО. На цьому тлі дійшло до суперечки і Р. Голіян хотів вже покинути нараду, як М. Лівницький запропонував йому найважливіший пост у ВО і другий менш важливий. Тоді Голіян погодився приступити до коаліції урядуючих партій і після того укладено угоду, яку підписали представники всіх трьох партій.

Того самого дня М. Лівницький скликав президію УНДС і поінформував її про висліди наради трьох партій. Президія висловила своє задоволення з висліду наради, бо нарешті можна було скликати сесію. Однак задоволення тривало недовго, бо М. Лівницький сказав, що він не вірить Р. Голіянові і тому для певности він хоче поставити Голіянові ще одну умову. Президія була проти того, бо вважала, що це є порушенням укладеної угоди, яку Лівницький підписав, і просила його такого кроку не робити. Але М. Лівницький не послунав президії і на другий день при зустрічі з Р. Голіяном поставив йому додаткову умову. Р. Голіян відповів, що не приймає жодних додаткових умов та заявив, що він вважає підписану вчора угоду недійсною. Таке посту-

повання Лівницького доводить, що йому не ходило про добро справи, а виключно про його персональне добро, бо він побоювався, що на сесії члени УНДО будуть голосувати проти його вибору на голову ВО.

Після невдачі з УНДО в М. Лівницького з'явилася нова ідея, а саме — перенести УНРаду до Америки. Він надіявся, що до того часу мельниківці повернуться до УНРади. Була це тактика «втечі наперед». Свою ідею Лівницький подав на розгляд президії УНДС і вона одноголосно її відкинула. Не погодився на перенесення УНРади до Америки теж Виконавчий Орган. Від того часу Лівницький ходив пригноблений, відчуваючи, що скоро впаде на його голову меч Дамокля. Наскільки він був поденервований, свідчить дрібний випадок. Коли він приходив до приміщення ВО, наперед підходив до мене, вітався і потім прямував до свого кабінету. Після невдачі з перенесенням УНРади до Америки він прийшов до канцелярії і, не привітавшись зі мною, пішов до своєї канцелярії. Я запитав його, що властиво трапилося, що він сьогодні зі мною не привітався. На це він відповів, що як входить голова ВО до приміщення, то працівники повинні встати і його привітати. Я відповів, що наступного разу, коли він ввійде до канцелярії, я вистрою всіх працівників «на струнко» і здам рапорт!

З огляду на те, що незабаром мала відбутися сесія УНРади, до Мюнхену приїхав президент С. Витвицький, якого я привозив до приміщення УНРади і відвозив назад додому. Під час розмов він не скривав, що його симпатії по стороні опозиції.

Після приїзду президента, М. Лівницький ще раз скликав засідання президії УНДС, на якому переконував присутніх, що існує єдина можливість, щоби УНДС виграла час, а це — перенесення ДЦ УНРади до Америки. Президія і тим разом не погодилася з ним, тому Лівницький нервувався і підносив голос. З того приводу інж. Є. Гловінський сказав йому, що він не повинен накидати свою волю членам президії, бо вони дорослі люди. М. Лівницький підійшов до нього і злісно сказав:

«Ви, професорчику, не будете мене вчити як я маю поступати» і розлючений вийшов з кімнати, тріснувши дверима.

Проф. О. Юрченко, інж. Є. Гловінський і ген. М. Шраменко працювали в Інституті дослідів ССРСР. Наступного дня я пішов до Інституту, щоби поговорити з ними, що ми маємо робити з М. Лівіцьким, з яким дедалі трудніше співпрацювати, бо він поводить як хвора людина. Найкращий вихід з положення ми спочатку вбачали в тому, щоби його вислати на довше лікування до санаторії. Але Є. Гловінський подав ще одну розв'язку: усунути Лівіцького з головства УНДС і тим самим він мусить зректися головства в Виконному Органі. Однак виникло питання, кого вибрати лідером УНДС. Я запропонував, щоби головою став Є. Гловінський або О. Юрченко, але вони рішучо відмовилися. Запропонувати мою кандидатуру як довголітнього генерального секретаря УНДС і голови СУВ на голову УНДС нікому з них не прийшло до голови, бо тоді як М. Лівіцький, так і другі були тієї думки, що лідером політичної організації може бути лише професор, інженер, хоча б магістер, а навіть людина без жодного титулу, але в жодному разі не полковник генерального штабу.

Раз задзвонив до мене М. Лівіцький і запитав, чи в приміщенні УНРади є президент. Коли я дав позитивну відповідь, він попросив передати д-ру С. Витвицькому, щоби він почекав на нього. За двадцять хвилин прийшов Лівіцький, привітався зі мною і відразу пішов до кабінету президента. Розмова між ними спочатку була нормальна, але пізніше М. Лівіцький почав підносити голос і закінчив криком. З кабінету вийшов червоний і поденервований президент, підійшов до мене попрощатися і каже: «та це ж не людина, а примітив» і вийшов з канцелярії. Під час розмови Лівіцький намовляв президента погодитися на перенесення ДЦ УНР до Америки, але д-р Витвицький був рішучо проти того.

Кілька днів після сутички Лівіцького з президентом я зустрівся з інж. С. Довгалем і ред. М. Добрянським, щоби поміркувати з ними над ситуацією в

УНРаді та шляхи до її ліквідації. Ми застановилися також над тим, як змусити М. Лівіцького, щоби він нарешті скликав сесію УНРади. Ген. М. Шраменко запропонував не впускати Лівіцького до приміщень УНР так довго, доки він не дасть своєї згоди на скликання сесії. Ми були проти такої розв'язки справи і розійшлися, не знайшовши доцільної можливості. Два дні після цього засідання, М. Лівіцький, поминаючи мене, наказав Гловінському скликати засідання президії УНДС. Коли я прийшов на засідання, всі члени президії на чолі з М. Лівіцьким вже чекали на мене. Я був певний, що ми примусимо М. Лівіцького змінити свою тактику і якнайскорше скликати сесію УНРади, бо по його стороні був лише один член президії, суддя Іножарський, а проти нього — чотирьох. Пройшло кілька хвилин, а засідання ніхто не відкривав. Усі дивилися один на одного. Нарешті встав ген. М. Шраменко і каже мені, що ми зібралися для того, щоби вияснити моє поступовання супроти нашої партії, а головню — стосовно голови УНДС Лівіцького. Мовляв, мої зустрічі з опозицією шкодять партії та її лідерів. Я не дав йому закінчити, бо був настільки обурений, що не міг себе стримати, і сказав ген. Шраменкові, що він мабуть забув, коли на вчорашній нараді пропонував закрити перед головою ВО приміщення і не впускати його так довго, доки він не погодиться на скликання сесії. Ген. Шраменко почервонів мов рак і сів на своє місце. Гловінський і Юрченко похилили голови, боячись глянути на мене. Голос забрав Гловінський і каже, що вони зібралися для того, щоби вияснити мої взаємини з опозицією і знайти вихід, як нам ставитися до опозиції, а не для того, щоби мене судити. Я відповів, що я їм допоможу знайти вихід з цієї ситуації, а саме — що я виступаю з президії і залишаюся звичайним членом УНДС. Гловінський ще щось почав говорити, але я вже не слухав і покинув засідання. З президії УНДС я вийшов тому, що побачив, що з такими людьми, які міняють свої погляди як хусточки до носа, — будь-яка співпраця неможлива.

Тиждень після засідання я отримав від президії листа за підписом усіх її членів з повідомленням, що мене виключили з членства УНДС. Про свій вихід з президії я розповів президентові С. Витвицькому, який не схвалював мого кроку, бо — згідно із статутом — мене як генерального секретаря і основоположника партії президія не могла виключити з партії, а як сірого члена — так.

Для чого Юрченко і Гловінський змінили фронт — було ясно: вони боялися, що у випадку конфлікту з Лівіцьким він може їх відкликати з Інституту. Ген. Шраменкові, якого в міжчасі звільнили з Інституту, Лівіцький обіцяв — як пізніше виявилось — дати моє становище начальника канцелярії ВО.

Коротко перед скликанням сесії УНРади президент повідомив мене, що мельниківці повертаються до УНРади і візьмуть участь в сесії. Повернення мельниківців знівечило всі пляни опозиції. Про це я повідомив Довгаля і Голіяна. Вони хотіли ще використати одну можливість, а саме — хотіли просити мельниківців відтягнути їхнє повернення до УНРади аж по сесії, коли опозиція дійде до влади. Тоді мельниківці отримають становище голови президії УНРади. Виконання тієї делікатної місії вони передали мені, бо я був в добрих відносинах з інж. О. Бойдуником. Але не дивлячись на мої зусилля переконати інж. О. Бойдуника, моя місія не вдалася і мельниківці взяли участь в 5-ій сесії УНРади. Одним потішив мене інж. О. Бойдуник: мельниківці не дадуть Лівіцькому робити те, що йому подобається. Поразка опозиції на сесії дала М. Лівіцькому можливість відіграти ролю маленького диктатора, який врешті doprowadив до повної руїни ДЦ УНР.

На 5-ій сесії було звільнено ген. О. Удовиченка зі становища віцепрезидента, після чого розпочалася війна між СУВ і Лівіцьким, яка довела до того, що не тільки організоване вояцтво, але й членство УНДС, розбілося на два табори.

В 1963 р. відбувся черговий делегатський з'їзд СУВ, на який приїхала делегація Т-ва б. вояків армії УНР

на чолі з ген. Удовиченком. На з'їзді винесено постанову не підтримувати Виконавчого Органу так довго, доки головою його буде М. Лівіцький. Деякі делегати вимагали, щоби з'їзд осудив Лівіцького, але до цього не дійшло.

Після звільнення з праці я вже мав більше вільного часу і постановив пізнати держави Західної Європи, зокрема Італію, про яку багато чув. В Англії я був кілька разів у справах СУВ і Виконавчого Органу, у Франції був в 1950 р. у брата, який проживав у Парижі.

Щоби зменшити подорожні видатки, я купив добре шатро, в якому було доволі місця для спання і для малого столика і шафки.

В першу подорож до Італії ми виїхали через Австрію до Бреннера на австрійсько-італійському кордоні. Тоді треба було ще мати візу, бо ще не існувало Європейської Господарської Спільноти. В Бреннері ми переночували і раненько поїхали далі в напрямку Боцен і Тренто. Від Бреннера до Трента тягнеться австрійський Тироль, що його Гітлер подарував своєму спільнику — Італії за її допомогу у протисовєтській війні. Вже в Тиролі ми відчували велику різницю між італійським і німецьким кліматом. Під час подорожі до Трента всюди було чути німецьку мову і ми не мали жодних труднощів в розмовах з місцевим населенням. До Трента ми приїхали вечором і затрималися на кемпінговій площі. Переночувавши, рано ми вирушили в напрямку Адріатики, але по дорозі змінили маршрут і попрямували до Середземного моря, до місцевості Сан Вінченцо. Їхали ми впоперек цілої Італії через невисокі гори. Села і містечка мальовничі, але бідні. Бувало як треба було затриматися перед залізничними переїздами, то ще не встиг зупинити автомашини як вже підбігала італійська дівтора, починала витирати шиби в авті й саме авто, а потім наставляла руки за грошима. Як треба було питати когось з допомогою рук про дорогу до якоїсь міс-

цевости, італієць радо пояснював, але після того обов'язково протягував також руку.

В містечках часто можна було бачити італійські однокімнатні приміщення без вікон, в яких двері заступали вікна. В якомусь селі ми зупинилися на обід в «тракторії». Не встигли ще сісти, як під стіл влізла собака, на якій були лише кістки й шкіра. Дружина кидала собаці куски хліба, а то й м'яса, а вкінці дала їй майже половину порції шпaгетті. Коли це завважила влaстителька «тракторії», дуже на нас розлютилася, бо те, що залишилося після гостей, вона давала своїм дітям. Злість вона зіграла на бідному псові, бо побила його палицею і вигнала на двір.

Прибули ми до Сан Вінценцо надвечір і знову затрималися на кемпінговій площі, з'їли вечерю з наших запасів в авті, викупалися в теплій морській воді. Після купання оглянули містечко, яке кардинально відрізняється від містечок Тиролю чи на Адріатиці. Тут інший клімат й інша рослинність, бо на кожному кроці пінії й пальми; будови в африканському стилі; містечка й села вже не такі бідні як в середній Італії.

Довго ми не затримувалися і поїхали до Цівітавеції над Середземним морем.

Коли ми вибиралися до Італії, до нас прийшов знайомий італієць і просив нас, щоби ми взяли маленький пакуночок для його родичів, що жили в Цівітавеції. Він нам порадив їхати над Середземне море, бо там краще як на Адріатиці. З Цівітавеції йде гарна широка дорога до Риму й далі на південь. Разом з пакунком він дав нам адресу своїх родичів.

По приїзді до Цівітавеції ми без труднощів віднайшли його родичів і віддали пакунок від сина. Вони дуже втішилися і запропонували нам затриматися в них на кілька днів, на що ми радо погодилися, бо Цівітавеція — гарне портове місто, до якого заходять великі кораблі. Насамперед вони нас нагодували і положили спати після довгої дороги. Я мав маленький німецько-італійський словник і він допоміг мені «розмовляти» з гостинними хазяїнами. Італійка дбала, щоб ми не

були голодні, а її чоловік — про наше авто, бо постійно його чистив. Після обіду ми діставали на десерт свіжі фіги, які росли в їхньому садку. По трьох днях приемного побуту ми подякували їм за щире прийняття. Крім подяки я запропонував господареві гроші, але він їх не прийняв.

Поїхали ми гарною дорогою до Риму. Не доїжджаючи до міста, зупинилися на кемпінгу за шість кілометрів від «вічного міста». Кемпінг був в лісі з піній і з нього був чудовий погляд на Рим, що розкинувся в долині. На другий день ми поїхали оглянути Рим. Розпочали від Собору св. Петра, Сикстинської каплиці і Ватиканського музею. Це забрало стільки часу, що не встигли оглянути Колізею. Підвечір ми повернулися назад до кемпінгу, жінка приготувала на машинці вечерю, яку запивали добрим італійським вином. По вечері ми вийшли на край лісу й любовалися пишно освіченим Римом.

На другий день ми поїхали до Колізею. Колізей зробив на нас потрясаюче враження. Коли ходили й оглядали його, нам пригадувалося, як колись за часів римлян мучили в ньому перших християн, як відбувалися двобої римських глядіаторів і крик римлян, коли вони домагалися забити переможеного раба. Після Колізею ми оглянули ще кілька старих римських будівель.

Лягаючи спати, ми постановили поїхати на Адріатик і порівняти його береги з узбережжям Середземного моря. Рано виїхали ми в напрямку Пескари і приїхали до міста надвечір. По дорозі ми натрапляли на великі баштани з кавунами і динями, що їх сторожили старі італійці в солом'яних брилях й білих штанах і сорочках. Вони подібні до наших дідів, що пильнували баштанів на Україні. Перед кожним баштаном був великий стовп з прибитим розрізаним кавуном. Це означало, що тут можна купити кавуни й дині. Теж в селах перед домами лежали гори кавунів на продаж. Бачили теж великі виноградники, де можна було купити скриньку винограду за кілька німецьких марок. В Пескарі ми

переночували і поїхали далі в напрямку Католіки. Приїхавши туди, ми взяли кімнату в пансіоні й затрималися в Католиці цілий тиждень, роблячи екскурсії до тих околиць міста, що чим-небудь славилися.

З Католіки ми поїхали до Венеції. По дорозі переїжджали річку По, терени по яких вона протікає, називають житницею Італії. У Венеції, куди ми прибули на другий день, запаркували авто в п'ятиповерховому будинку під дахом, бо на нижчих поверхах всі місця були вже зайняті. Насамперед ми пішли до найближчої каварні, поснідали, а потім маленьким кораблем поїхали на площу св. Марка з палацом Дожів. Біля палацу зібралось вже багато людей. Ми до них приєдналися і «чічероне» повів нас по всіх кімнатах палацу. Повів нас теж на саму гору, де під дахом були маленькі кімнатки і такі низькі, що не можна було випростуватися. За часів дожів це були келії, в яких перебували в'язні. Найгірше, що там було так душно, що не можна було витримати. Можна хіба уявити собі, як колись тут мучилися в'язні. Показав «чічероне» теж «міст зітхань», по якому провадили в'язнів на страту.

У Венеції замість вулиць канали, по яких відбувається «вуличний» рух. Через канали перекинені містки, що сполучають окремі ділянки міста.

Доволі находившись по місті, ми вступили до ресторану на обід. В кожному італійському ресторані подають накриття-«коперто», за яке платиться 100 лір, не зважаючи на те, чи ви їсте, чи ні; неодмінні шклянки на вино і, як завжди в італійських ресторанах — шпалетті. На друге ми замовили битки, на які довго не довелось чекати, але вони були без жодних додатків, т. зн. окремо треба було замовляти картоплю і ярину. Після обіду ми зайшли до магазину й купили велику ляльку, за яку в Німеччині треба було б заплатити тричі більше. Після всього ми поїхали в напрямку Бреннера.

На другий день в обідню пору ми переїхали німецько-австрійський кордон. Шкода було прощатися з Італією, яка своїм кліматом і баштанами нагадує Україну.

Вкінці серпня 1960 р. ми знову вибралися до Італії, але тим разом в товаристві інж. Ф. Гаєнка і його дружини. Їхали ми автом Гаєнка і напереміну провадили авто. Не доїзджаючи до Інсбруку в Австрії, я помилково взяв не той маршрут і замість до Інсбруку попали до Швейцарії. По дорозі ніхто нас не затримував. Ми зорієнтувалися аж тоді, коли побачили таблицю, яка вказувала керунок до відомого курортного і спортивного центру Сан Моріц. Приїхали ми туди доволі пізно, але мали щастя, бо відносно скоро знайшли невеликий готель, в якому і переночували. Рано ми виїхали до Італії зовсім іншою дорогою як плянували. Їхали ми на Міляно. Приїхали ще вдень і зупинилися на кемпінговій площі. Гаєнко з панями спали в шатрі, я — під голим небом, бо було дуже тепло. На другий день ми поїхали до міста оглянути відомий мілянський собор. На жаль, сторожа не впустила дружину Гаєнка, бо вона мала блюзку без рукавів. Потім пішли оглянути славу мілянську оперу, але вона була ще закрита. З Міляну ми поїхали до Туріну, де оглянули базиліку, що стоїть на високій горі. Там поховані визначні італійці і син Наполеона. Наблюкавшись по місті, поїхали в напрямку італійської Рів'єри до міста Бордігера, щоби зустрітися з інж. Ф. Пігідою, який був там на відпочинку. З інж. Пігідою ми вмовилися поїхати на другий день до Монако поглянути на відомий рай всіх ризикантів — касіно. Італійська прикордонна сторожа нас пропустила, але французька — ні, бо ми не мали віз. Пізніше, коли вже не треба було віз, я був в Монако кілька разів. Саме місто дуже гарне і чисте, людність його живе краще як сусіди — французи й італійці, але цей добробут може закінчитися в тому випадку, коли князь не матиме сина.

На третій день, попрощавшись з Ф. Пігідою, ми вирушили на південь вздовж узбережжя Середземного моря. Нам йшлося не так про відпочинок, як про те, щоби побачити історичні міста Італії. По дорозі ми заїхали до Пізи, щоби оглянути (як не помиляюся) сьоме чудо світа — похилену вежу. В Пізі була така маса лю-

дей, що оглянути вежу, що важко було знайти місце для запаркування автомашини. Крім вежі ми оглянули ще католицький костюл з цілим багатством прекрасних образів італійських мистців. Після того ми поїхали в напрямку Сан Вінценцо, де ми не затримувалися, а зупинилися в якійсь малій місцевості, де був кемпінг.

До Риму ми не поїхали, а попрямували на південь до Неаполю. Про Неаполь я чув ще перед війною в Польщі. Його вважали прегарним містом, але місто не зробило на нас жодного враження. Не виключено тому, що ми його цілого не бачили. Поїхали ми далі за Неаполь і їхали так довго, поки не наткнулися на кемпінг. Знайшли його аж 35 км від Неаполю. Кемпінг був невеликий, розташований всередині садка, навколо виноградники. Деревя були покриті порохом, на доріжках і скрізь, де паркували авта, було теж верства пороху, бо давно не падав дощ. Кемпінг був досить вигідний, бо деревя охороняли нас від пекучого італійського сонця. Від'ємна риса була в тому, що за кемпінгом стояв звіринець і рев левів не давав нам спати.

По кількох днях ми поїхали назад до Неаполя, а звідти до Помпеї. Оглядати Помпеї ми пішли лише втрюх, бо дружина Ф. Гаєнка заявила, що її каміння не цікавлять. Те «каміння» зробило на мене велике враження: німі свідки міста, що його перед тисячоліттям знищила лява Везувія. Ми бачили доми, в яких жили античні римляни, їхній посуд, бачили римські лазні, античні широкі й глибокі вулиці, великі чотиригранні каменюки, віддалені від себе на кількадесят метрів, по яких мешканці Помпеї переходили на другу сторону вулиці. В музеї бачили лежачу людину, яку заляла лява і вона виглядала як виллята з цементу. Подібно й собака, жертва вибуху вулкану. З відкопаного міста добре видно Везувій, відділений від Помпеї великою і широкою долиною. Сьогодні на Везувій провадить дорога через ліс. Коли я наступного року відвідав Неаполь зі своєю дружиною і шукав кемпінгу поблизу Везувія, мені сказали, щоби я їхав в напрямку кратеру вулкану і по дорозі його знайду. Я поїхав зазначеною

дорогою. Їхав досить довго і напевно вже був недалеко кратеру, а кемпінгу таки не знайшов. Щойно вертаючись назад я його знайшов, закиненого в густому саду.

З Помпеї ми вирушили до Риму і зупинилися в тому самому кемпінгу, що й попереднього разу. Тепер в кемпінгу нелегко було знайти місце, бо в Римі проходила Олімпіяда. Переночувавши, ми втрійку (моя дружина не хотіла вдруге оглядати Риму) поїхали до «вічного міста». Почали від собору св. Петра. В соборі, напевно зачувши нашу мову, підійшла до нас невідома людина. Представившись як поляк, що приїхав на Олімпіяду, вона запропонувала нам купити по дуже дешевій ціні польську горілку й цигарки. Ми дещо купили й умовилися на другий день, щоби купити в нього кримський сект. Але нам не пощастило зустрітися з ним вдруге.

Ані мене, ані Гаєнка Олімпіяда не цікавила, тому ми пішли оглядати Колізей, а потім через Бреннер повернулися до Німеччини.

Остання моя подорож до Італії була вже з пригодами. Їхали ми знову через Бреннер, але тим разом ввже прекрасною автострадою. Тепер вже їхалось вигідно. Колись їхалось вузькою дорогою увесь час під гору. Якщо перед вашим автом була вантажна автомашина, їзда ставала справжньою мукою, бо необхідно було їхати першим бігом й не було можливості його оминути.

Тим разом ми вибрались у напрямі Ріміні на Адріатику. Перед Ріміні ми зупинилися на нічліг в кемпінгу над самим морем. Як тільки ми переїхали браму і затрималися перед баракком, щоби зголосити свій приїзд, до нас підбігло двоє котенят. Коли ми всіли знову в авто, котенята були біля нас, коли розкладали шатро — вони крутилися біля нас, а коли було все готове — вони першими увійшли до шатра і лягли на матрацах. Після спільної з нами вечері, вони лягли спати разом з нами. Коли ж почули, що до кемпінгу приїхало інше авто, вони навипередки помчали до нього і більше до нас не повернули. На другий день я запитав власниці кем-

підгу, що то за котенята. Вона відповіла, що вони так зустрічають кожне авто, що приїжджає.

В Ріміні ми переночували в готелі й поїхали до Міляно Марітімо, де затрималися в пансіоні. Звідти ми робили екскурсії до поближчих міст. Відвідали також «республіку» Сан Маріно. Коли ми туди прибули, — якраз відбувалася зміна поліційної варти. Походивши по місті та купивши декілька пам'яткових речей, ми вернулися назад до пансіону. Побувши тиждень в Міляно Мартімо, ми поїхали в напрямку Фльоренції. У Фльоренції не затримались, а поїхали далше. По дорозі за якимсь селом попсувалося мені авто. Безпорадно ми стояли біля авта, бо я не надто добре розуміюся на моторах. Попри нас мчали італійські авта, але жодне не зупинялося. За кілька хвилин з села прибув механік і запитав, що сталося. Він завіз нас до майстерні. В майстерні оглянув авто і сказав, що зіпсована частина, яка продукує енергію. Коли я його просив, щоби він авто направив, почув неприємну вістку, що в нього таких частин нема і що необхідно їхати аж до Фльоренції. Я попросив його якнайскорше зайнятися направою і ми пішли до готелю, бо зближався вечір. Рано він прийшов до готелю і зголосив, що авто направлене і ми можемо їхати далше. Коли він дав рахунок, я зблід. Направа коштувала неймовірно велику суму, бо аж 500 німецьких марок. Ограбувавши таким чином нашу родинну касу, в якій осталося всього-навсього кілька марок, італійський механік примусив нас повертатися до Німеччини. В Мюнхені я довідався, що така частина коштує найбільше 200 марок. Так італійці вміють «обробляти» туристів. Недаром мені говорив знайомий італієць, що в Італії турист платить за все тричі дорожче, ніж італієць. Після того випадку я більше до Італії не їздив.

Натомість частіше виїздив до Франції до ген. Удовиченка, з яким ми були в дружніх взаєминах. Крім генерала, бували ми в мого брата, який спочатку мешкав в Парижі, а потім переїхав на провінцію. В Парижі він нас водив по всіх історичних місцях. Бували ми в Вер-

сайлі, на вежі Айфеля, в Домі інвалідів, де похоронений Наполеон, в Нотр Дамі та в інших королівських палацах. На провінції оглядали стародавні замки королівських придворних і їхніх метрес.

Були теж в Люксембурзі, Бельгії та Голляндії. В Голляндії дивувалися як багато голляндців їздять роверами й подивлялися спеціально зроблені для велосипедистів доріжки. Через Швайцарію тільки кілька разів переїздили. В Англії був кілька разів. В Лондоні відвідав всі музеї, включно з музеєм воскових фігур. В горішніх кімнатах музею — воскові фігури англійських королів, починаючи з перших днів історичної Англії, і видатних англійців. Є також визначні особистості інших країн. Внизу — фігури англійських і міжнародних злочинців. Перший раз, коли я перебував в Лондоні, серед них перебували також Гітлер, Герінг і Гімmlер. Наступного року їхні фігури вже щезли з того достойного товариства.

В 1967 р. ми купили в селі Гроссмерінг поблизу Інгольштадту малий однофамілійний будиночок. Гроссмерінг — гарне велике село над Дунаєм, 9 км від Інгольштадту і 80 км від Мюнхену. До злих прикмет того села належить те, що навколо села є рафінерії, в яких сиру оливу переробляють на пальну і на бензину. Другий негатив села — великий рух вдень і вночі, що проходить туристичною дорогою між Інгольштадтом і Регенсбургом, на якій лежить наше село.

Коли ми постановили купити дім на селі, то лише тому, щоби позбутися великоміського шуму. Але ми глибоко помилилися, бо інколи в Гроссмерінгу більший шум як в Мюнхені. Головно тоді, коли німецьке військо відбуває на Дунаї свої військові вправи. Тоді гудіння літаючих над хатою літаків важко переносити. Крім того в святочні дні погане сполучення з Інгольштадтом, бо автобус курсує раз на день до міста і назад. Крім того ціни в сільських крамницях більші, ніж в місті.

Коли надійде літо, на селі щоденний галас бензинових косарок, якими німці косять траву на травниках перед будинками. Цікаво, що майже перед усіма будин-

ками, зокрема новозбудованими, замість городів для ярини німці сіють траву і постійно її косять, щоби травник виглядав як зелений килим. Рідко хто з німців садить тепер овочеві дерева, а садить сосни й інші дерева та кущі для прикраси. В зимі знову галасують електричні пилки, коли мешканці ріжуть дрова для ogrівання приміщень.

Наше село відрізняється від німецького не лише стилем будови хат, але й тим, що мало хто серед німців тримає курей, качок чи гусей. Коли в когось на селі побачиш на подвір'ю курку, то знай, що це справжній селянин або кол. робітник.

В Гроссмерінгу крім селян є доволі урядовців з рафінерій, місцевих електричних станцій, почти і сільської управи. В селі є двох дентистів, лікар і аптекар, чимало харчових крамниць, дрогерія й інші магазини. Як на село, — в Гроссмерінгу доволі багато інтелігенції, але в селі нема такого товариського життя як колись було на Україні. Ніхто з них до себе не запрошує, а зустрічаються в ресторанах. Коли я запросив до себе бургомістра, то він зрewanжувався аж на другий рік.

На селі мене майже всі знають і кожний німець під час зустрічі розпочинає розмову на тему бувшої війни і майже кожний намагається похвалитися знанням декількох російських слів. Часами я вдаю, що не розумію, що він говорить. Тоді німець дивується, що «росіянин» не знає мови. Моя виясняльна відповідь така, що я українець і так само не знаю російської мови як і він. Багатьох я вже переконав, що росіянин і українець — це різні національності, не зважаючи на поверхову подібність мов. Подібно — як між німцями і голляндцями. В перших роках мого побуту на селі майже всі називали мене росіянином, а тепер багато з них звуть мене українцем.

Німці практичні. Коли за моїх часів на Україні батьки женили сина або віддавали заміж дочку, — весілля їх дорого коштувало. В німців на цьому заробляють як не батьки, то молодята. Молода пара насамперед бере цивільний шлюб і коли молодий з молодого йдуть до

бургомістра, то за ними з сільською музикою йде щонайменше сотня молодих мужчин і жінок. Молода вдягнена в білому як принцеса, а молодий — як принц. Після одруження в бургомістра молоді йдуть до костьола і беруть церковний шлюб. Після шлюбу всі йдуть до ресторану і там обідають. За обід платить кожний сам. Як пообідають, тоді пускають в обіг тарілку й збирають гроші для молодих. Ціле весілля триває один день.

Був я також на весіллі в Франції в сина мого приятеля Калиниченка. Там весільний церемоніал подібний, тільки з тою різницею, що за обід в ресторані платять батьки молодих. Друга відмінність в тому, що перед шлюбом молодий і молода показують своїм знайомим виставлені в кімнаті подарунки для молодої пари.

Коли хтось в селі помер, то за його домовиною йде майже ціле село без огляду на те, чи померлий знайомий, чи ні.

Кожного року в селі відбуваються різні урочистості, що їх влаштовують німецькі б. вояки, спортсівці, пожежна сторожа або інші організації. На ці урочистості приїжджають з других сіл з прапорами і оркестрами. На спортовій площі заздалегідь ставлять величезне шатро на тисячу людей, в якому після богослуження і походу селом, попивають пиво та їдять смажені кури.

Від часу мого поселення в Гроссмерінгу я вже більше не їздив до інших країн, бо в селі є де купатися, а тут же біля хати маленький гай. Інколи відвідуємо брата у Франції або ген. Удовиченка.

В селі я підлікував нерви і задоволений з життя. Час-до-часу відвідують мене знайомі з Мюнхену, партнери по картах, д-р О. Вінтоняк, проф. В. Максимович, інж. Р. Домбровський й інж. А. Швець. Часто гості остаються в нас на другий день, бо в хаті є доволі місця, де можна переночувати.

При такій одній нагоді д-р О. Вінтоняк передав мені й дружині поздоровлення від М. Лівицького і побажав

мені скорого видужання після вдалої операції. В той спосіб закінчилася ворожнеча між М. Лівіцьким і мною.

Відтоді я деколи приїздив до Мюнхену на побачення з М. Лівіцьким, або розмовляв з ним телефонічно. Під час однієї нашої розмови він запропонував мені становище заступника військового міністра з тим, що на сесії він іменує мене військовим міністром. Я відмовився. За деякий час він повторив свою пропозицію, але і тим разом я відмовився. Тепер мене ця функція не цікавила, бо в Мюнхені не можна було знайти співробітників, а головню кандидата на становище начальника канцелярії міністра.

Перед сесією голова Виконного Органу д-р Т. Леонтій запропонував мені повернутися назад до УНДС і заступати партію на сесії як член УНРади. В розмові з М. Лівіцьким я відчув, що він готовий піти на деякі уступки опозиції, а д-р Леонтій заявляв, що співпраця з бандерівцями закінчиться. Тому я дав свою згоду і мене призначили членом УНРади від УНДС.

Перед Різдом 1978 р. М. Лівіцький з дружиною відвідали мене в Гроссмерінгу і в довірочній розмові я сказав, що я проти співпраці з бандерівцями, як теж звернув увагу, що УРДП проф. М. Воскобійника і партія УНДО О. Яворського не є відламками партій, а справжні партії. Натомість відламками є жменька уердепівців на чолі з проф. М. Степаненком, а декілька ундівців д-р П. Кашинського не творять партію, а є відламом УНДО. На то М. Лівіцький мені нічого не відповів, але я мав надію, що він таки погодиться на деякі зміни.

Нарешті розпочалася 8 сесія УНРади. Вона аж ніяк не була подібна до попередніх сесій, на яких я бував. Ця сесія нагадувала більше з'їзд якоїсь організації, а не з'їзд українського передпарламенту на еміграції.

На залі було багато молодих і старших жінок. Від фракції відламу УРДП було аж дві жінки членами УНРади. За столом, за яким сиділи члени «уряду», верховодила міністрова «Стефа» Букшована, яка найчастіше забирала слово. Бандерівська делегація почува-

лася немов на своєму партійному здвигу. Їхній промовець у предовгій промові повчав присутніх, як вони мають поступати, і радив брати приклад з бандерівців. М. Лівіцький після передсесійної наради не почувався самопевним, бо на тій нараді більшість виступила проти його пропозиції щодо досмертного президентства. Якби на 8-ій сесії було з десяток таких членів УНРади як Химич, то вона закінчилася б напевно інакше. Щоби провести свою лінію, президент М. Лівіцький призначив до номінаційного сектору біля двох десятків членів УНРади, які були слухняним знаряддям у його руках. Від УНДС були на сесії випробувані прихильники М. Лівіцького: з Англії — проф. Бондарівський, з Канади маг. М. Липовецький, з Америки — О. Лисяк, П. Лимаренко й інші. Більшість з них — це синки старих емігрантів, б. вояків, які завжди безкритично підтримували М. Лівіцького, а тепер тим самим шляхом пішли також їхні синки. М. Лівіцький часто ходив і розмовляв з членом бандерівського СБ Мудриком.

Усе те мене так вражало, що я почав віркувати, як би мені делікатно і без сварки з М. Лівіцьким вийти з сесії і поїхати додому. В цьому мені допоміг сам президент.

Перед призначенням «міністрів» М. Лівіцький попросив мене до окремої кімнати і запропонував мені, щоби я погодився бути три місяці заступником військового міністра з правом участі й голосуванні на засіданнях «уряду». Я був здивований, чому він знову пропонує мені те становище, від якого я кілька раз відмовився. Без вагань — я знову рішучо відмовився. Коли Лівіцький зрозумів, що я на те становище не погоджусь, він попросив мене кілька хвилин почекати, бо мабуть хотів з кимсь порадитися. Повернувшись назад, він ще раз повторив свою пропозицію, а я ще раз відмовився. Моя відмова так його розлютила, що він піднесеним голосом погрозив, що він мене здеградує. Ще й досі дивуюся сам собі, що я не дав йому належної відповіді, а тільки повернувся на залю засідань, взяв свою течку і поїхав додому.

Ще не так давно М. Лівницький до мене дзвонив, бо прочитав в журналі «Наш голос», що я похвалив той журнал.

— Ви, пане генерале, — каже він, — хвалите той журнал, в якому ~~опозиція~~ виступає проти мене.

Я відповів, що я насправді похвалив журнал, бо він мені подобався, але це було рік тому, коли між нами були ще натягнуті відносини. Це його не задовольнило, бо вислухавши мене, він сказав:

— Якщо ви навіть перейдете до опозиції, то я з вами більше сваритися не буду.

Що варта людина, яка без поважних причин ламає свою обіцянку і слово? Завдяки інтригам М. Лівницькому пощастило зайняти найвище становище в Державному Центрі УНР, хоча ми маємо багато достойних кандидатів на той пост.

10. 11. 1918

СПИСОК ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕРТВ

Крайова Управа дивізійників в Канаді — 200 дол.,
Українська Стрілецька Громада в Канаді — 270 дол.,
Сотник інженер А. Швець — 500 мар., А. Плонсак —
100 дол., О. Городинський — 10 дол., А. Москалюк —
20 дол., А. Пасічинський — 20 фун., М. Мартинюк —
30 фун., Д. Куцак — 15 фун., А. Гавірко — 10 фун.,
Н. Білий — 5 фун., Ф. Бала — 5 фун., І. Д. — 5 фун.,
І. П. — 5 фун., Я. Стеценко — 3 фун., І. Дубограй — 3
фун., М. Іванчук — 2 .ун., І. Корицький — 1 фун., Г.
Койдан — 1 фун., Є. Богданович — 1 фун., С. С. — 1
фун., Г. Хомічевський — 200 мар., Т. Гринів — 50 мар.,
І. Улінець — 300 мар., М. М. — 100 мар., М. Більцан —
100 фрф., В. Сасюк — 100 фрф., Т. Сасюк — 100 фрф.,
М. Лавренко — 100 фрф., І. Драбушко — 100 фрф.

З М І С Т

	Стор.
Передмова .	3
I. Дитячі і юнацькі роки	5
II. В російській армії	28
III. В українській армії	53
IV. Інтернування .	77
V. В польській армії	86
VI. В цивільному стані	119
VII. В «шутцманшафт-батальйоні» і в 1-й УД УНА	136
VIII. На еміграції у Німеччині .	184

